

... І бурею битва гриміла

Микола Поровський

Роман-хроніка

Написаний на основі спогадів воїна

Української Повстанської Армії

Володимира Чермошенцева

... І бурею битва гриміла

Київ 2006

ББК

Микола Поровский: «...І бурею битва гриміла»

Видавництво – 170з; іл.

У книзі описані реальні події збройної боротьби загону Української Повстанської Армії проти німецько-фашистських окупантів, польських загонів АК і військ НКВД на південній Рівненщині в 1943-1944 роках, ведеться захоплююча розповідь про героїчного командира УПА Георгія Чуйковського - псевдонім «Юрко», командира Дубенської сотні, куреня УПА.

Повні героїки і трагізму сторінки книги, що написані на підставі спогадів воїна УПА В. Чермошенцева, оповідають про стійкість, жертвність і силу духу борців за незалежність України, чиї імена заслужено повертаються із небуття на сторінки історії України.

Читач потрапляє у круговорот подій тих воєнних років, що обумовлюють дії, почуття, любов і ненависть героїв книги, яких доля поставила в обставини де перемагла пердусім сила зброї.

Книга захоплює сюжетною гостротою, документальною переконливістю і життєвою правдивістю.

На першій сторінці обкладинки гравюра талановитого графіка, воїна УПА
Ніла Хасевича «Ми стали волі на сторожі».
На форзацах фрагменти карти південних районів Рівненщини.

Комп'ютерний набір: Л.Жабуровська, Т.Комар
Комп'ютерна верстка: Т.Комар

*Світлої пам'яті
видатного командира
Української Повстанської Армії*

*Георгія (Юрія) Чуйковського
І його побратимам – воїнам УПА
Присвячується*

Георгій (Юрій) Мефодійович Чуйковський –
псевдонім “Юрко”- командир Дубенської сотні, куреня УПА,
інспектор збройних сил УПА В “Богун” округу «Південь»

Від автора. Як була написана ця книга

У Ваших руках, шановний читачу, книга, яка почалася із непримітного листа, що прийшов у лютому 1992 року у Верховну Раду України з дивною адресою : депутату із Рівного. Нас було тоді у Верховній Раді першого скликання десять депутатів від Рівненщини і лист, де кілька разів перейшовши із рук у руки, опинився у мене. Прочитавши перші рядки – написані, судячи з манери письма, незвичною до авторучки старечею рукою, я зрозумів, що лист адресовано мені, тому що саме я кілька днів назад виступав із трибуни Верховної Ради з вимогою відновити історичну справедливість і визнати Українську Повстанську армію воюючою стороною в Другій світовій війні, а воїнів УПА – учасниками національно-визвольної боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу. У виступі я стверджував, що визвольна боротьба Української Повстанської Армії - одна із найбільш героїчних і трагічних сторінок історії українського народу. Кращі сини і дочки України вели героїчну збройну боротьбу одночасно проти двох тоталітарних імперій – фашистської і комуністичної, котрі несли гніт і поневолення Україні і покладали на вітвар боротьби за УССД найдорожче – своє життя, виконуючи присягу “Здобуду Українську державу чи загину в бою за неї”.

Лист мене вразив простими і проникливими словами, хоча тоді на моє ім'я приходило подібних листів по кілька десятків у день і майже в кожному було прохання, від рішення якої залежала людська доля. На конверті було зазначено тільки Крим, Бахчисарай, але я все-таки знайшов автора. Через кілька місяців я приїхав у Бахчисарай і з хвилюванням натиснув дзвоник квартири адресата. Двері мені відкрив Володимир Чермошенцев – саме так звучить автора листа і власника дивної долі. Ми розмовляли дуже довго, я записував його спогади, намагався уточнювати події, про які він розповідав, але незабаром зрозумів що у такий спосіб відтворити хронологію, достовірний опис подій майже неможливо. На початку 1943 року – його, шістнадцятирічного підлітка, фашисти відвозили з Криму на роботи в Німеччину. З пересильного табору в м. Дубно його звільнили бійці УПА, а потім, волею випадку, він став «джурою» - тобто ординарцем сотника, а потім курінного УПА «Юрка» - Георгія (Юрія) Чуйковського. Особливо значимо як він, росіянин, кримчанин, через призму юнацького світогляду сприйняв боротьбу УПА за незалежність України. Але, будучи тоді підлітком, він не знав і не запам'ятав назв сіл, де відбувалися бої, дат подій і прізвищ багатьох учасників. Пам'ять будь-якої людини через майже п'ятдесят років здатна багато чого забути. А масив його спогадів про боротьбу загонів УПА на південній Рівненщині дуже великий і безцінний. Адже Володимир Чермошенцев залишився напевно єдиним з живих учасників боїв Дубенського куреня УПА. Майже усі його побратими або загинули в боях, або знайшли свою загибель у страшних таборах Воркути, Магадана, чи Колими й Казахстану. А ті хто не загинув і вижив – у більшості не дожили до світлого Дня проголошення Незалежності України.

Ми домовилися з Володимиром Чермошенцевим про те, що він як зможе – так і запише епізоди боїв, що запам'яталися, а я складу їх у хронологічній

послідовності і зроблю літературний запис, в архівах уточню дати і місця подій. І в такий спосіб буде створена книга про видатного командира УПА, першого командира Дубенської сотні, а потім куреня УПА, інспектора збройних сил УПА військової округи «Богун»(округи «Південь») Георгія (Юрія) Чуйковського - псевдонім «Юрко», і про славних його побратимів – воїнів Української Повстанської Армії.

Протягом 1993-1994 років на моєму столі з'явилися кілька зошитів густо пописаних нерозбірливим почерком. День за днем, коли з'являвся хоч якийсь час між сесійними засіданнями, політичними подіями, виборчими кампаніями, я читав записи, зроблені людиною, якій у силу життєвих обставин не часто доводилося писати. Я створював літературну форму, звіряв події з іншими джерелами – Літопис УПА, книгою М. Скорупського «Туди, де бій за волю», М. Данилюка «Повстанські записки», архівними документами штабу УПА «Південь», у яких частково згадуються ті події в який брав участь Володимир Чермошенцев. У такий спосіб у книзі з'явилися дати боїв, назви сіл і місцевості, прізвища стрільців і командирів УПА. У десятках розмов з В. Чермошенцевим та ще живими учасниками ОУН і УПА на Млинівщині та Дубенщині я уточнював, зіставляв розказане В. Чермошенцевим з історично достовірними фактами боїв УПА з фашистами, загонами польської Армії Крайової і частинами польської поліції.

У січні 1996 року я опублікував кілька розділів майбутньої книги у Рівенській газеті «Волинь», а розділ «На краю прірви» дав для ознайомлення місцевому письменнику Миколі Руцькому, що саме збирав матеріал для своєї книги «Голгофа» про бої УПА на Рівненщині. Кілька сторінок написаного мною матеріалу він опублікував у своїй книзі слово в слово, забувши правда, на жаль, зробити посилання на автора.

У 1997 році робота над книгою в основному була завершена, але опублікувати її я не зважився через ряд причин, у тому числі й у зв'язку з тим, що через закінчення моїх повноважень депутата Верховної Ради 2-го скликання я не одержав доступу в архіви Рівненського СБУ для уточнення ряду істотних обставин описуваних подій. Також тоді, у 1997 р., не вдалося встановити на новопобудованій школі в селі Рудка – рідному селі Георгія (Юрія) Чуйковського - меморіальної дошки в його пам'ять. Місцева влада і районна держадміністрація - зробили усе для того, щоб і педагогічний колектив Рудківської школи і депутати Рудківської сільради не прийняли необхідного рішення, а обласні керівники були просто байдужі.

З тих пір пройшло 7 років. Тільки після зміни політичної ситуації в Україні я, як Народний депутат Верховної Ради України 4-го скликання, зміг одержати доступ в архів Рівненського СБУ й ознайомився з архівною справою брата Георгія Чуйковського – Ераста (Ростислава) (повстанський псевдонім «Дір»). Відомостями з протоколів його допитів у Дубенській в'язниці НКВД, я заповнив істотні прогалини в книзі і розвіяв усі мої сумніви. В архіві СБУ я зібрав також і іншу відсутню інформацію.

14 жовтня 2005 року в день свята Покрови Пречистої Божої Матері – і річниці створення УПА, на Рудківській школі була встановлена меморіальна дошка на честь видатного командира УПА Георгія (Юрія) Чуйковського. На

торжество приїхала і дочка Георгія Чуйковського – яку я розшукав у Луцьку, прийшли місцеві жителі з райцентру Демидівки, довколишніх сіл і колишні воїни УПА.

І все-таки, незважаючи на значний обсяг проробленої роботи в архівах зі збереженими документами УПА, ця книга не може бути точним історичним описом тих подій. Швидше за все це роман – хроніка на основі спогадів Володимира Чермошенцева. Те що вдалося довідатися абсолютно точно з архівної кримінальної справи № 11-10427 Ераста Чуйковського, архіву штабу УПА «Південь» (ЦДАВО, ф. 3837 і ДАРО ф. Р-30), книги И. Тиктора «Історія українського війська», 1953, Вінніпег, Канада, а також з інших архівних документів Рівенського СБУ, я зібрав у біографічній довідці про Георгія (Юрія) Чуйковського.

Після всіх переробок і уточнень фактів я підготував до друку текст роману-хроніки максимально близький до того як зберіг у пам'яті сам Володимир Чермошенцев. Нехай навіть коли розказане ним не зовсім збігалося з описом тих же подій іншими авторами книг про боротьбу УПА.

Остаточну оцінку правдивості і точності описаних подій може дати тільки Всевишній. Я ж заздалегідь перепрошую читачів за можливі неточності, що можуть бути виявлені у цьому романі-хроніці.

Нехай ця книга і Незалежна Україна буде вічним пам'ятником Георгію (Юрію) Чуйковському і всім бійцям УПА, що поклали свої життя в ім'я того, щоб велика ідея Державності України жила в пам'яті поколінь. Адже завдяки цій боротьбі і жертвності, через 50 років після їхньої загибелі, ця ідея була втілена в Акті Державної Незалежності України. Навіки їхній подвиг, жертвність буде прикладом і світочем усім майбутнім поколінням українського народу.

Микола Поровский

Вступне слово

Нині опубліковано багато спогадів колишніх учасників національно-визвольної боротьби, бійців і командирів УПА, членів ОУН про боротьбу проти німецько-фашистського та російсько-комуністичного окупаційних режимів за Самостійну Соборну Українську Державу, але читач завжди може запідозрити цих авторів у односторонньому тлумаченні подій.

Є інші спогади – ворогів України і національно-визвольної боротьби, в яких свідомо спотворюються події боротьби УПА, їх автори прямо брешуть для того, щоб дискредитувати українську національно-визвольну боротьбу 1940-1950 років.

Роман-хроніка, яку представив нам Микола Іванович Поровський про курінного командира УПА-Південь “Юрка” - Георгія (Юрія) Мефодійовича Чуйковського- це свого роду воскресіння із мертвих іще одного імені борця за волю України. Бо про особу курінного Юрка були лише окремі згадки у довіднику Петра Содоля, у восьмому томі Літопису УПА Київського видання та у спогадах курінного УПА- Південь Максима Скорупського (Макса) “У наступах і відступах”, виданих у США в 1961 р.

Оповідання, що їх записав і уклав М. Поровський – особливі. У них курінний Юрко представлений всебічно: і як людина, і як військовий командир. Вони написані на основі спогадів Володимира Чермошенцева, у 1943 році шістнадцятирічного хлопця, росіянина, кримчанина, який утік з транспорту бранців, котрих насильно вивозили на роботу в Німеччину і випадково попав до бійців УПА. Його спогади тим цікаві, що подані без політичного підтексту. Володимир Чермошенцев розповів про те, що бачив на власні очі і що чув особисто про бої куреня УПА та його командира Юрка. Ці розповіді по дитячому правдиві, переконливі і доказують, що УПА – це було українське військо, яке захищало від різноманітних окупантів українське населення краю та воювало за відновлення Української Самостійної Соборної держави. Бійці УПА врятували його – російського хлопця від німецьких каторжних робіт і прийняли у свої ряди. Але поряд зі спогадами хлопця автор використав багато документальних матеріалів, взятих з державних архівів.

Слід відзначити, що сотня Юрка входила у склад Дубенського куреня командира Осипа як перша найкраща сотня. У курені було три сотні (друга-Борсука, третя - Беркута). Сотня Юрка додатково мала ще ланку станкових кулеметів і дві ланки мінометів. Сотня провела ряд боїв проти німецьких окупантів. Про сотню Юрка залишив нам дуже цікаві спогади Максим Скорупський – “Макс”. Він пише, що це була “одна із найкращих сотень групи УПА-Південь”. Після загибелі курінного Осипа Юрко був призначений курінним. На початку 1944 року, коли через Рівненщину перейшов фронт, Юрко із невеликим загonom УПА опинився в тилу радянської армії.

Слід відзначити, що воєнна округа командира Енея - Петра Олійника була виділена з УПА – Північ в окрему округу “Богун” і підпорядкована УПА – Південь. Округа командира Енея, до котрої належав курінь Юрка, займалася вишколом кадрів для УПА-Південь. Тут, у селі Будераж, в серпні 1943 року, відбулася Конференція поневолених народів і діяли відділи УПА сформовані

із грузинів, азербайджанців та вірмен. У сотні Юрка також був рій грузинів-мінометчиків. У квітні 1944 року повстанські відділи групи Енея звели найбільший бій – Гурбинський- з каральними відділами НКВС - МГБ. Керував боротьбою полковник Леміш (Василь Кук) і його штаб УПА – Південь з командиром Кропивою (Процюк Василь) і начальником оперативного відділу командиром Ясенем (Миколою Свистуном з Радехівського повіту).

В цей же час визвольної боротьби 25 квітня 1944 р. у Страсну суботу загинув у бою з підрозділом НКВС і Юрій Чуйковський –Юрко.

Нова книга Миколи Поровського – значний вклад в історію УПА-Південь.

Голова Наукового Відділу Всеукраїнського Братства УПА

Головнокомандуючий УПА 1950-1954 рр.

Генерал Василь Кук

Київ, квітень 2006 р.

На краю прірви

Після десяти днів їзди у товарному вагоні - пересильний табір на окраїні стародавнього містечка Дубно здавався мені майже раєм. Навряд чи я міг собі навіть у позахмарних мріях уявити, що потраплю із рідного Криму, та ще на початку 1943 року в це місто. Дубенський табір – це два бараки, обгороджені в один ряд колючим дротом. Охорона – кілька людей у цивільному одязі з трофейними трюхлініями.

Нас розмістили в одному з бараків на другому ярусі нар. У бараку сиро, холодно і незатишно, але після товарного вагона – майже рай. Коли нас привели під конвоєм зі станції в табір – то видали по півхлібини свіжого, ще гарячого хліба. Не зважаючи на попередження старших деякі хлопці відразу накинулися на їжу. І от тепер п'ять чоловік, згорнувшись, стогнали на нарах від завороту кишок. Така смерть дуже болісна, але рятувати хлопців було нікому, та ніхто і не мав можливості це зробити. На другий рік війни люди вже звикли до всякого, і смерть знайомих і навіть близьких стала як би буденною справою. Хтось помирає, а комусь ще мучитися і боротися за життя.

На роботу нас не виганяли. Очевидно комплектували ешелон для відправлення в Німеччину, куди нам всім і було призначення, як східній робочій силі. Правда, сили-то в людей і не було. Від недоїдання всі ледь пересувалися, та на додачу ще у таборі з'явився тиф.

Жителі Дубно, дай Боже їм довгих років і здоров'я, не забували про нас і щодня кидали через дрiт шматки хліба, цибулини, а іноді і сала кавалочок. Дні тягнулися в болісному чеканні. Нарешті табором поповзли чутки, що завтра будуть відправляти у Німеччину.

Уночі раптом прогримів вибух, і неподалік затріщали постріли. Тільки-но люди встигли підхопитися на ноги, як у барак вбігло двоє з гвинтівками в руках і з криком: - Тікайте до лісу..., - почали виштовхувати людей на вулицю. Вискочивши з бараку, ми побігли в ніч хто куди. Я довго біг городами, повз якісь будинки і тини. На світанку, остаточно вибившись із сил, я вбіг на якесь подвір'я і нашттовхнувся на жінку.

- Спасіте мене, - ледь вимовив я задихаючись. Вона сховала мене на горищі у своєму будинку. Жінка була чешкою, а село називалося Чеський Страклов. До кінця днів своїх буду пам'ятати її прізвище – Заградник Надя і низько кланяюся їй за доброту.

- Я жив на горищі кілька тижнів. Вечорами я спускався з горища і намагався допомагати в господарстві, але більше всього приставав із запитаннями. З відповіді Наді, насилу розбираючи чеські й українські слова, я зрозумів, що з табору нас звільнили хлопці з Української Повстанської Армії, що тільки що організувалася.

- Повстанці будуть звільняти Україну і твій Крим - розповідала мама Надя.
- Але тебе вони не візьмуть «бодянський клуку» - зауважила вона при цьому.

- Чому не візьмуть? - запитав я.

- Ти не вмієш говорити по-українському.

Я засумував і став просити її навчити мене говорити українською мовою.

- По-чешськи научу говорить, а по-українськи, вибач, сама “шнате мовім”¹, - відповіла вона.

Коли зовсім потеплішало, я вирішив йти шукати кращої долі. Довго переховувати мене в будинку ця жінка не могла: за приховування втікача із табору німці чи поліцаї могли розстріляти всю родину, і я розумів це. Попрощавшись з мамою Надею і, подякувавши її за хліб та притулок, я подався дорогою куди очі дивляться і незабаром прийшов у село Волицю. У селі я, не кваплячись, пройшов вулицею і кілька разів спробував розпитати людей, чи не потрібний кому робітник. Але мою мову ніхто чито не розумів, чито усі робили вигляд, що не розуміють. Переконавшись, що мої зусилля марні, я прямо через городи попрямував до лісу за селом.

Без води і хліба я довго бродив лісом. Одяг, і без того обтріпаний у таборі, від царапання гілками зовсім став розповзатися й ледь тримався на тілі. Наближався вечір, починало сутеніти. Мені стало страшно блукати без усякої надії знайти житло. Нили босі ноги, хоча ходити босоніж мені було звично. За своє коротке життя взуття я не мав, хіба що постолои, коли холоднішало. У нас у Криму взагалі мало хто носив взуття влітку.

Наступила моя перша ніч у лісі. Не знав я тоді, що цей ліс стане мені рідним домом на кілька років. Дуже хотілося пити, і живіт підтягло від голоду, але я далі й далі пробирався крізь кущі. Намагаючись йти обачно, я іноді повз під гілками, завмирав від страху на кожен нічний звук, двічі від переляку вилазив на дерево. Скільки часу я так блукав – не знаю, але поступово між деревами стали з'являтися просвіти. На душі полегшало. У досвітніх сутінках я вийшов на лісову дорогу. Ледь тільки я встиг пройти по ній кілька кроків, як раптом попереду з'явився силует людини і відразу ніч розірвав спалах пострілу. Щось дзикнуло голови і я, не пам'ятаючи себе, кинувся назад, у ліс. Я біг і біг, поки не впав, знесилівши, на пріле листя. Отут я чи то знепритомнів, чи то забувся у важкому напівсні.

Пам'ятаю, що снилися мені мої мама і бабуся, багато свіжого хліба, Чорне море, ласкаве і тепле, розігрітий сонцем пісок, багато піску. Ми гралися в ньому із братом Сашком, як завжди, а поруч сад і наші кози щипають траву і листя. Ми так загралися, що брат схопив жменю гарячого піску і жбурнув мені в очі. У мене з очей посипалися іскри, і я упав на землю обличчям униз.

У цей момент я відчув, як хтось раптом навалився на мене і закрутив мої руки за спину. У свідомості перемішалися сон і реальність, і я ніяк не міг второпати, де я знаходжусь, і що з мною діється. Спробував відкрити очі повернути голову – нічого не вийшло. Нарешті я зрозумів, що очі мої зав'язані, а зап'ястя зв'язані. Тьохнуло моє серце, коли чийсь міцні руки схопили мене, підняли в повітря і кинули на купу трави. При цьому ніхто не зронив ні слова. Від страху в мене пересохло в горлі й тремтіли коліна.

Через якийсь час трава під мною заворушилася і почало трясти. «Виходить, я на підводі», - пролетіла думка. «Куди вони мене везуть?».

Я хотів крикнути, але рот був зав'язаний ганчіркою, і зірвати її було неможливо. Скрипів віз, я засипаний травою – виходить, вони мене сховали.

---

² По-чешськи навчу говорити, а по-українськи, пробач, сама погано говорю.

Якщо сховали, значить когось бояться. А кого могли боятися місцеві? Я намагався знайти відповідь на думки, що роїлися в голові. Хоч би хто-небудь нас зупинив. Але ні. Все тихо, тільки скрипить віз, коле в обличчя трава, пофиркують коні. Трясти трохи перестало, але тут із сіна в ніс полізла якась комашка. Я спробував пчихнути, висякатись, але вона все лізла і корябалася, і лоскотала в носі. Сил не стало терпіти. Я став молитися, просив Бога допомогти мені. Комашка напевно, зрозуміла, що лізе не туди і повернула назад. Коли вона вилізла з носа – я як на світ народився, так стало добре.

Потім ледве було не задрімав, але виявляється радіти було зарано. Комашка знову поповзла по обличчю і, на мій жах, пролізла через ніс у рот. Але отут я її, хоч і заважала ганчірка, притис язиком спочатку до піднебіння, і так тримав, поки вона не перестала ворухитися. «От і добре, - подумалось, - хоч маленька, але перемога». Потім я і зовсім перестав відчувати цю комашку, що завдала мені стільки страждань.

«А може ці коні їдуть самі?» - з'явилася в моїй голові нова думка. Але отут я почув крізь скрип коліс, як цмокнув візник. Так може чмокати тільки «дядько» - український селянин, що любить своїх коней.

Знову заскрипів віз, а трава під обличчям і коле і пестить. Після боротьби з жуком я став частіше вертати головою і сопіти більше, відганяючи інших жуків, так так цим захопився, що і не помітив, коли віз зупинився. Я відчув, що зверху знімають траву і просовують мені під руки в ліктях і під колінами палицю. Невідомі руки мене підняли, і я завис у повітрі.

Люди, що несли мене кудись, крєтали. Несли мене недовго. Отут я вперше почув тихий говір. Чи то від болю, чи то тому що говорили тихо, я ніяк не міг зрозуміти, про що йшла мова. Незабаром мене опустили на якісь дошки, вийняли палицю, витягли ганчірку з рота. Від цієї ганчірки мій рот так і залишився відкритим. Хтось штовхнув під підборіддя і допоміг мені закрити рота. Перш за все я знову намацав язиком свого ворога – жука і, виштовхнувши його з рота, глибоко зітхнув. Зітхнув глибоко і хтось поруч. Отут уперше до моєї свідомості дійшло кілька слів українською мовою.

- Піднімай дошку,² - сказав чийсь голос.
- Почекай, може він і не поляк, - відповів інший.
- Лях, бачу я, - сказав знову перший голос.
- Ану, хлопче, читай «Отче наш», - сказав другий.

Я заворушив спочатку губами, а потім і пересохлим язиком:

- Отче наш, іже еси на небесах, да святиться ім'я Твоє, да прибуде царствіє Твоє, да буде воля Твоя... - молитву я знав напам'ять – ще маленьким мене навчила молитися бабуса Настасья. Як же я був вдячний їй у ці тяжкі хвилини! І от, коли викрадачі нарешті розібрали мою мову, відразу розв'язували пов'язку на очах і руки, зронивши при цьому:

- Ну, кацапчук, у сорочці, напевно, родився...

Незважаючи на полегшення, я довго не міг поворухнути набряклими ногами і руками. Денне світло викликало різь в очах, сильно боліло все тіло. Мене знову потягли кудись, і, посадивши, притулили спиною до дерева.

---

² Піднімай дошку.

Поступово біль зменшилась, тільки колело, немов голками в руках і ногах. Я почав потроху зводити до світла. Ледь я став розрізняти що-небудь - я обімлів. Виявилось, що сиджу спиною до дерева на самому краї обриву. Глянув униз – похолоділо під серцем від страху. Висота моторошна, а внизу - бурелом і камені. Я інстинктивно відразу схопився за корені дерева. Руки погано слухалися, але триматися було можна. Я почав потроху приходити до тями.

Намагаючись не дивитися вниз спробував зібратися з думками: «Адже якось вони посадили мене сюди. Значить є можливість звідси і вибратися». Трохи заспокоївши і вгамувавши тремтіння, я подумав, що коли залишуся тут, то вночі неминуче зірвуся у прірву. Коли почало сутеніти, я вирішив будь-що вибратися. Упершись ногами в корені, що звисали над обривом, я став обмацувати стовбур дерева. Незабаром рука наштовхнулася на сучок, але сухий.

- «Не витримає», - подумав я. «Але ж більше нічого немає».

Тримаючись однією рукою за цей сучок, я підняв другу руку і незабаром намацав вище товсту гілляку. Схопивши міцніше, я підтягся і завис, дряпаючи неслухняними ногами корені. Ось нарешті ноги надійно вперлися, і я схопився вище за інший сучок.

На землю я спустився, з іншого боку дерева. Ледь тільки ноги торкнулися землі, я ліг і завмер.

Вдивляючись у темінь, я знову спробував зібратися з думками. Мозок працював гарячково, одна думка переганяла іншу, а в скронях стукало: «Геть! Геть від цього страшного місця». Зібравшись із силами, я навкарачки, пересилуючи біль, поповз геть від обриву.

Повзучи навпомацки невідомо куди, я намагався робити це як можна тихіше. Скільки я повз - не знаю. Потім раптом в очах спалахнуло світло, начеб блиснув ліхтар – і все навколишнє кудись провалилося.

Коли я прийшов до тями – дзвеніло в голові і від болю судомило все тіло так, що і поворухнутися не можливо. Відкривши очі, я побачив, що лежу в неглибокій ямі, під вивернутим кореневищем дерева. Помацав язиком губи - відчув сіль, і відразу болісно захотілося пити. Потім, крім болю, відчув холод - сирий холод від землі. Руки начебто слухалися, ноги теж і я, пересилуючи біль, потроху випростався, сперся на пологу стінку ями. Дотягнувшись до краю, я розсунув гілки. Крізь віття дерев світив білий місяць, а прямо переді мною стояв чоловік із скривленим підборіддям і, не мигаючи, дивився на мене. У руках в нього був багнет від гвинтівки. Не думаючи, чим це може обернутися, я виліз з ями. Але тут чоловік штовхнув мене ногою так, що я опинився знову у ямі. Нічого мені більше не хотілося. Десять глибоко у свідомості згадалася молитва, і я спробував зв'язати воедино слова, яким учила мене бабуся. Вийшло от що: «Господи, заступнику мій, уповаю на тебе, що врятуєш Ти мене від смерті...» - так я далі шепотів і шепотів молитву, і чим більше замерзав, тим голосніше читав усі молитви, які тільки міг згадати. Замок я тільки тоді, коли впала у яму баклажка з водою і шматок хліба. Я схопив баклажку і, не розбираючи що за рідина в ній, вилив у себе весь її вміст. Намацавши хліб, став гризти пахучий краєць. Проковтнувши хліб, я помацав руками доквіл себе, але нічого, крім порожньої баклажки, більше не знайшов. Непомітно підкрався сон

і я заснув. Скільки я спав, не знаю, але прокинувся від нічного холоду. У ямі було зовсім темно. Спробував ноги, руки, обернувся кілька разів - усе начебто в порядку - живий. «Треба іще раз спробувати вилізти», - майнула думка і я почав обережно лізти нагору. Розсунувши гілки, я виліз і, лежачи на землі, завмер, прислухаючись. Навкруги тихо, безшумно пролетів якийсь птах, схожий на сову. Озирнувшись, я спробував підвестися на ноги. Це вдалося з натугою. Випроставшись, я став поволі, маленькими кроками розминати ноги.

Раптом прямо поруч зі мною пролунав голос:

- Ну, що, тікати будеш хлопче?

Я мимоволі присів від несподіванки. До мене підійшов чоловік з гвинтівкою в руці. Іншою рукою він накинув на мене свою куртку чи може, вкорочену шинель. Сам він присів поруч, і довго ми дивилися мовчки один на одного.

Я першим порушив це мовчанку і запитав тихо:

- Убивати мене будете?

Він важко зітхнув і нічого не відповів. Наскільки дозволяло місячне світло, я став розглядати мого охоронця, тим більше, що в мій бік він майже не дивився, а сидів собі і колупав прутиком землю. Коли під прутик потрапив якийсь корінець, він одразу кидав прутик, висмикував його і ховав у кишеню. На вигляд йому було років сорок. Вище середнього зросту, плечистий, одягнений був у одяг з домотканого полотна, на ногах чоботи. При місячному світлі все це можна було добре розгледіти, навіть те, що щетина на його обличчі дуже давно не бачила бритви. Чуття підказувало мені, що цей чоловік не небезпечний.

- Ти звідкіля? – зненацька, як би ненароком, запитав він.

- Із Криму, - відповів я.

- А скільки тобі років? - знову запитав він.

- Шістнадцять, - відповів я і, трохи помовчавши, продовжив: - Чому ви мене відразу не вбили? Навіщо стільки мучити людину? Гріх вам буде. Він здригнувся, і я зрозумів, що сказав щось не те.

Кинувши ціпок, яким колупав землю, чоловік не кваплячись встав, зробив два чи три кроки і його обличчя та постать з гвинтівкою в руці чітко вирізьбилися у місячному світлі. Він тихо і впевнено, чітко вимовляючи кожне слово, переплітаючи, щоб я краще зрозумів, російські й українські слова, сказав:

- Ти кажеш, навіщо мучити людину? Так хіба ж ми першими почали мучити вас, москалів? Ми почали оборонятись, коли ви нас захопили й замучили. Хіба ж ми прийшли до вас, на вашу землю, щоб ваших батьків та матерів ганьбити? Хіба пожаліли ваші начальники наших дітей? Сімями в Сибір сотні тисяч наших людей повезли на муки, щоб і загинули там. Скажи, де моя жінка, де мої діти малі? Зкого мені за них взяти? Чи може ті скажеш, що наші люди досить хліба їдять, на який так тяжко працюють? Скільки ви, москалі на Україні, стільки наші люди помирають з голоду та від холоду. Так знай же, кацапчура – буде горіти під вами земля українська! І горіти буде до тих пір, поки нге залишиться жодного москаля, жида чи поляка на Україні.

- Чого вам тут треба? - через хвилину додав він. - Ідіть в сою москву й живіть там, прокляті, дасть й вам Бог... А то накиннулись, як вороння, на нашу бідну Україну. Щоб вам добра ніколи не було! Залиште нас в спокоє, а то всім очі виколем, щоб на нашу землю не лізли, на нашу Батьківщину. І, моя б воля – він рішуче махнув рукою, - як прийшов на чужу землю командувати – так всім миром на кілок його посадити – и нехай там покомандує, москаль проклятий.

Він замовк і відійшов убік, а у мене в голові все не змовкав гул його голосу - твердого і рішучого. Тільки набагато пізніше, згадуючи ці слова, я зрозумів, що говорив він зі мною не як з полоненим, і що скільки ж горя потрібно завдати людині, щоб довести його, трудівника, господаря на своїй землі, до такого стану? Щоб він не думав споконвічну хазяйську думу, як би посіяти і забрати врожай, як нагодувати худобу, а думав, як побільше виколоти ворогам очей, щоб його родині і дітям жилося на рідній землі спокійніше.

І тоді в мою голову прийшла страшна думка: «Бути мені, напевно, сліпим - тому що виколють отут очі, це вже точно».

Коли я підняв голову, що опускалася все нижче і нижче від сумних дум, нікого на галявині вже не було. Навколо було так тихо, як буває тільки на Україні навесні, перед світанком. Але от десь ледь чутно тріснула гілка, потім інша, і все знову стихло. Я стояв і боявся поворухнутися, щоб не порушити цю тишу. Повіяв свіжий вітерець і потягнуло димком - видно десь неподалік палили багаття. З моєї голови усе не виходило сказане моїм охоронцем. Так серйозно зі мною не розмовляв ще ніхто в житті. Та й не задумувався я ніколи над тим, у чому різниця між Україною і Росією? За що українці чи росіяни повинні страждати? Ну, чому українців треба було захоплювати і вивозити в Сибір, і чому вони повинні виколувати очі іншим людям?

Міркуючи над цим, я так пригрівся у теплій тужурці, що почав дрімати. «Тікати б треба, але куди побіжиш? Тут хоч дали шматок хліба, а так ще - одержиш кулю. Так хто ж ці люди? - міркував я далі, - і чому вони називають мене кацапом, коли я з Криму? Ні, отут треба бути обережнішим і, може виживу...»...

Я розмріявся, і не помітив, коли заснув. Прокинувся я, коли було вже зовсім світло. Поруч нікого не було. Я сидів біля вивернутого з корінням дерева на краю великої галявини, густо зарослою травою. Десь щебетали птахи. Трава на галявині висока, з коричнюватими пухнатими верхівками, і тихий вітерець її колише. Небо ясне і сонечко тільки-но сходить. З того боку галявини виднівся солом'яний дах хатинки. З трьох боків ліс, і за галявиною теж ліс. Я вийшов на освітлену сонцем сторону галявини і присів на траву. Але тільки-но я пригрівся на ранковому сонечку, як раптом неподалік пролунала черга з автомата, потім ще одна, а далі забухкали одиночні гвинтівочні постріли.

Із лісу вискочили двоє вершників і направилися у мій бік. Один з них тримав повід осідланого коня. Тікати кудись було пізно. Я підвівся на ноги. Вони під'їхали ближче й одного з них я впізнав – це був мій нічний співрозмовник. По спині пробіг неприємний холодок, але я стояв і не відводив очей від вершників. Стрілянина наростала з усіх боків. Мій знайомий раптом викрикнув: «Німці он!» і, кинувши мені повід другого коня, хльоснув свого

жеребця. Не зовсім усвідомлюючи, що роблю, я видряпався верхи, але попруга була слабо затягнута і сідло ледве не з'їхало на бік. Чудом я утримався на спині коня, а мої охоронці вже неслись щодуху через галявину до лісу.

Кулі засвистіли в мене над головою і я, зі страху відпустивши повід, пригнувся до гриви коня. Кінь що духу мчав за вершниками, а я усією своєю істотою дослухувався до автоматних черг і гвинтівочних пострілів за спиною. Спереду раптом спалахнула і зайнялась стріха хатинки, яку я бачив ранком. Коня я нічим не підганяв і він ніс мене, куди хотів. Нарешті мій кінь влетів у ліс і помчав по вузькій дорозі. Гілки хльоскали мене з усіх боків, і я усе нижче і нижче опускав голову до шиї коня, поки не уткнувся щогою в щось мокре і тепле. Глянувши на шию коня, я побачив, що куля пробила йому холку і з рани хльоскає чорна кров. Від виду крові я немов прокинувся і рукою спробував на ходу затиснути рану, але навряд чи від цього була користь. Від дотику до рани кінь захрипів, але нітрохи не зменшив бігу. Через хвилину він виніс мене на окраїну лісу і зупинився, як вкопаний. Важко описати все те, що в цю мить відкрилося в мене перед очима. Попереду, за окраїною лісу і нешироким полем, горіли хати, викидаючи у височінь високі стовпи полум'я. Біля палаючих хат рухалися люди в німецьких шоломах. Ліворуч, шеренгою у два ряди, йшли до лісу німці. Звідкілясь били по лісу міномети. Як тільки-но перша шеренга німців наблизилась до краю лісу, міномети замовкли. У цю мить із лісу вискочили назустріч німецькій шерензі вершники. Їх було небагато, але за ними вслід бігли з гвинтівками напереваги люди в домотканому одязі. Вершники врзалися в німецькі ряди, перша шеренга змішалася з другою, і на полі закипів рукопашний бій. У повітрі стояв гул від пострілів, розривів, криків і передсмертних стогонів. З іншого, протилежного боку села теж було чути звуки бою. Неподалік від мене, немов із-під землі, з'явилися люди в напіввійськовому і селянському одязі. З кущів, з яруг і старих окопів з'явилися вони – і в руках у них чого тільки не було - від кулемета до селянської коси. Раптом усі вони з криком: «Слава Україні!» кинулися через поле, збоку на німецькі шеренги. Кінь, злякавшись крику рвонув, і поніс мене разом з ними прямо на поле. Однією рукою я тримався за гриву, а іншою, гарячою і липкою від крові, затискав рану на холці. Попруга сідла зовсім ослабла, і я йорзав разом із сідлом ледь утримуючись на скаку. Подумки я знову молився Богу, щоб скоріше все це закінчилося. Раптом кінь упав на передні ноги - і я вилетів із сідла через його голову, і гепнувся об землю.

Удар був не сильний - ледь упавши, я піднявся і сів. Довкіл кипів рукопашний бій. Люди кидалися один на одного, били, стріляли, кричали, стогнали і падали на землю. Можна було розібрати окремі слова команд, що тонули в гуркоті бою. Інстинктивно я пригорнувся до землі, а поруч хрипів і бив по землі копитами мій кінь. У якусь мить мені здавалося, що стогне сама земля і що це не земля, а щось живе лежить під мною. Село, що горіло, здавалося, було зовсім поруч. Дим від згорілих хат стелився по полю, їв очі, і було страшно підняти голову. Але лежати нерухомо було теж страшно, і я почав потихеньку відповзати убік від цього пекла. Раптом щось упало зовсім поруч зі мною. Я обернувся і побачив лежачого чоловіка. Він не ворухився, і я

вже хотів було обповзти його стороною, як раптом він рукою дотягнувся до мого плеча.

- Поможи мені встати, - прохрипів чоловік і страшна гримаса болю скривила його обличчя. - У мене на поясі граната - вийми чеку і дай мені в руки.

Я зрозумів, що він від мене хоче і спробував знайти на його поясі гранату, але тут він захрипів, кілька разів смикнувся, і витягнувся. Я зрозумів, що вже пізно виконувати його наказ. Але і повзти теж уже не хотілося, тому що навіщо повзати, коли в будь-якому місці може знайти куля? Я перестав відчувати час, як і небезпеку. Коли набридло лежати, я сів, а потім і підвівся на ноги. Зрідка свистіли кулі, десь неподалік ляскали гвинтівочні постріли і тріскотіли автоматні черги. Далі десяти кроків нічого не було видно, тому що пил і дим від пожежі змішалися над полем і з цієї сірої завіси доносилися крики, постріли, іржання і хрип коней. Десь гриміли все нові і нові вибухи. Сонце крізь мглу диму стало багряно - червоним і коли я усвідомив, що бачу його - зрозумів, що лежу на спині, але коли саме упав, ніяк не міг згадати. Напевно, це сталося тоді, коли зовсім поруч щось вибухнуло і жовті іскри долетіли до мене. Бій затихав і стрілянина ставала все рідшою і рідшою, але крики стало чути чіткіше. Раптом збоку підїхали кілька вершників і зупинилися неподалік. Один вершник рапортував іншому. Я розчув слова:

-Друже Юрко, батьку, дай я зі своїми хлопцями перейму тих німців, що на Буцу напали.Они ще на дорозі. Не відмов, батьку!

- З Богом, Шуляк – сказав другий голос і вже на ходу крикнув - Слава героям!

- Давай, Крук, підтримай його, - відгукнувся знову перший голос, і вершники поїхали геть.

Бій перемістився кудись убік і ішов далі, поступово затихаючи. Я осмілів, піднявся на ноги і тільки тепер помітив, що вже заплудень. Я став потихеньку кружляти полем і шукати свого коня. Вітер потроху відносив дим убік і стало видно усе поле. Ось і мій кінь. Він лежав на боці без ознак життя. Далі тут і там лежали в різних позах люди у одязі з домотканого полотна, а серед них подекуди й убиті німці. Полем бродили коні без вершників. Трохи віддалік я побачив людей, що носили до лісу на ношах поранених, допомагали йти тим, хто не міг пересуватися сам.

Я попрямував до них. Але тут попереду повернувся на бік чоловік і подивився на мене пильним поглядом умираючого. Я впізнав у ньому того, першого вартового зі скошеним підборіддям. Чоловік спробував дотягтися до гвинтівки, але сили залишили його. Я нахилився і спробував підняти пораненого чи хоча б посадити, але він обм'як, як мішок, і увесь час силкувався щось сказати.

- Слава Україні! - устиг я розібрати крізь хрипіння, і він знепритомнів. Я оглянувся навколо, шукаючи допомоги, і побачив поблизу якусь жінку, що оглядала убитих. Боячись заговорити до неї, я жестами покликав її. Жінка підійшла і, на щастя, усе зрозуміла без моїх пояснень.

- А ну, давай-но, допоможи, хлопче, - змучено сказала вона, і ми вдвох потягли пораненого до лісу. Донісши його до узлісся, ми перепочили і

стежиною понесли пораненого далі, поки між деревами не з'явилася галявина. Там посередині стояв збитий на швидку руку із жердин стіл, а біля нього надавали допомогу пораненим декілька жінок. Ми підтягнули свого пораненого до цього столу і поклали на жердини. Підійшов якийсь чоловік, мабуть, лікар і приклав вухо до його грудей. Піднявши голову, він похитав головою і, ні слова не говорячи, показав, щоб ми віднесли його убік, де в ряд лежали на землі кілька мертвих повстанців. Поруч, на оберемках гілок, лежало кілька десятків поранених і від них доносився моторошний стогін, крики і хрип. Я завмер від жаху. До нас підійшов той же високий худий чоловік. Він сказав, щоб ми знову поверталися за пораненими.

Перейшовши ліс, ми з жінкою вийшли знову на узлісся. Село догоряло. Крики і постріли давно стихли. Жінка витягла з-під куща якусь торбу і виклала з неї на траву шмат полотна, домоткану сорочку і їжу. Вона відразу змусила мене одягти сорочку, а сама розклала на торбині хліб, сало, цибулини і ми взялися за їжу. Недалеко був струмок, і я вперше за багато днів умився й абияк змив кров із рук. Поївши, ми напилися смачної води, що пахнула травою, і попрямували далі.

Підійшовши до неспаленого кутка села, ми підійшли до хати, що стояла на відшибі і тому, напевно, вціліла. Вікна і двері хатини були виламані. На підвір'ї нас налякало поросся, що звідкилась вискочило прямо під ноги, а потім з'явилася і свиня. Жінка попросила мене допомогти загнати свиню з поросятами в хлівець. Упоравшись з цим, ми увійшли в хату. З обстановки там була тільки велика піч, лежанка, дві грубо збиті лавки і стіл. Господарка з-під лежанки витягла кожух і кинула на піч, потім принесла великі старі черевики, сказавши при цьому:

- Лягай-но ти, хлопче, завтра буде тяжкий день – будемо хоронити хлопців.

Я відразу поліз на піч і тільки задрімав, як раптом відчув, що в животі у мене бурчить – спасу немає. Я зіскочив з печі, вибіг з хати і, перемахнувши через тин, сів по потребі. Раптом у дворі з'явилася господиня і двоє чоловіків, зі зброєю. Один з них став біля порога, а інший з господаркою увійшов у хату. Незабаром у прорізі вікна спалахнув вогник, а потім вони вийшли назад.

- Втік той хлопець, - сказала господарка.

- А може його й не було? – запитав чоловік.

- Та як же не було? Ось тобі хрест - перехрестилася господиня. – Давайте пошукаєм. Не міг же він далеко втекти.

- Шукай вітер в полі, - сказав той, що заходив у хату і додав:

- Йди, Марія, в хату. Завтра буде багато роботи.

Він нагнувся, поцілував її, і вони розійшлися. Марія пішла в хату, а чоловіки попрямували до лісу. На ходу один сказав іншому:

- Вранці чекай літаків – будуть бомбити.

Ніч була світла, тепла, пахнуло попелищем. Подекуди на місці хат іще жевріли головешки. То в одному місці, то в іншому час від часу спалахував вогонь і так само швидко вгасав.

Мені дуже захотілося пити, а біля дверей, я помітив, стояло дерев'яне цебро. "Напевно, там повинна бути вода", - подумав я і переліз назад через тин. Цебро було важке і незручне, і напитися ніяк не виходило. Тоді я всунув у

цебро долоні і прийнявся сьорбати воду, так так захопився, що не почув, як вийшла з хати Марія. Вона, ні слова не говорячи, сіла поруч і стала чекати, поки я нап'юся.

Побачивши її, я не злякався, а тільки ворухнулася в душі образа за її «зрадництво». Але вона по-материнському мені посміхнулася і сказала йти на піч спати. Я, немов зачарований, пішов у хату. Забравшись знову на піч, я укритися кожухом і міцно заснув. Снилася мені мамина посмішка, багато води, а потім мама мене купала й усе питала: «Змерз, синочку?». Я приндився і просив її скоріше одягти мені штани. Адже батько говорив, що я залишаюся старшим у домі. А потім прийшла гроза – і гримнув грім.

Від грому я прокинувся. Марія, схопивши мене за ноги, трясла і кричала:

- Літаки німецькі! В ліс, в ліс! - і тягла мене з печі. Вибігши у двір, я побачив у небі два німецькі літаки, що кружляли над селом і галявиною, і розстрілювали все живе, бомбили уцілілі від пожежі хатки.

Як тільки-но літаки ховалися за лісом, ми з Марією перебігали і ховалися то за тином, то в канаві. Один раз я упав прямо на дорозі так, що видний був льотчику, немов на долоні. Літак пронісся так низько, що я побачив у кабіні навіть обличчя льотчика. Але тут поруч вдарили в дорогу кулі, метнули високі фонтанчики пилу. Я підхопився, і що було сил помчав до лісу. Поки літак розвертався на другий захід, я вже лежав за товстою сосною і відсаповував. Трохи віддихавшись, я поліз на дерево. Усівшись між гілками, я став розглядати все довкруги. Як на долоні, було видно село, дороги й узлісся. Над селом і лісом постійно кружляли, обстрілюючи усе, що вважали потрібним, два німецьких літаки, а третій – рама, висів зверху над ними.

Довго сидіти на дереві було небезпечно. Хто-небудь, побачивши мене, міг подумати, що я шпигун і показую літакам напрямок бомбування. Я зліз із дерева і вирішив, що треба прямувати в глибину лісу, так тільки встиг відійти метрів двісті, як вирости переді мною, немов із-під землі, два хлопці з автоматами наготові.

- А ти звідкіля, хлопче? - запитав один з них.

- І що ти туточки робиш? - додав іншої.

Я хотів було розповісти їм усе по порядку, але не встиг сказати і двох слів, як почув:

- Ти дивись - вивідач, кацапчура проклятий! - і одержав добрячий удар під дих від якого в очах потемніло.

Коли я отямився - побачив над собою Марію.

- Живий, - донісся, немов здалеку її голос. – Вставай, хлопче, і пішли, а то німці зараз тут будуть. Якщо ожив, то вставай.

Марія притулила мене до дерева і сказала:

- Я зараз, зараз, - і кудись пішла. Минуло небагато часу, затріщали кущі і з них вийшов чоловік з конем, а за ним і Марія. Удвох вони посадили мене на коня, а навколо така стрілянина, стрікотня автоматів, чи, може це, у мене у вухах тріскотіло, але тільки дуже вже вони квапилися. Той чоловік усе говорив:

- Загинеш, Марія, через свою дурість, ой загинеш, та ще й йнших загубиш...

За день ми зупинилися тільки один раз біля якогось струмка – коня напоїти. Мені теж дали напитися, а Марія назбирала жменю чорних ягід і висипала мені в рот. Із болем і вдячністю проковтнув я цей подарунок доброї жінки. Вона близько нахилилася до мене і прошептала:

- Твої балачки – це твоя смерть, кацапчук.

Зрозумів я, що треба мовчати при будь-яких обставинах і запам'ятав це надовго. Звуки стрілянини залишилися десь далеко праворуч, а ми усе далі і далі заглиблювались у ліс. Горби ставали все крутіші, а ліс густіший. Усю дорогу чоловік не раз намагався заговорювати з мною, але, бачачи, що користі з цього мало, зрештою залишив цю затію.

Ранком наступного дня ми вийшли до якогось лісового хутора. Наш провідник – звали його Юхим, виявився господарем цього хутора, братом Марії. Мене зняли з коня і підтримуючи попідруки завели у хату. У гарні часи тут, мабуть, зберігалися інструменти, продукти і зброя, тому що стіни були просякнуті найрізноманітнішими запахами. Навіть зараз, незважаючи на важкі часи, в куті стояли мішки з зерном, а на стіні висів хомут і упряж. Турботлива Марія принесла в комору оберемок сіна і, кинувши його на підлогу, накрила рядном. Вона уклала мене на цю постіль і накрила зверху попоною, якою, напевно, накривали коней у холодну пору. Я ще почув як засунули засув ззовні на дверях і заснув уперше за довгі місяці безтурботним сном. Усю ніч мені снилася церква, багато людей і усі вони хрестилися, оточивши мене щільним колом, змушували хреститися і кланятися.

Коли я відкрив очі, надворі було вже зовсім світло. Двері комори були відчинені, і там, за дверима, хтось стукав посудом і тріскотіли дрова в печі. Я згадав, де я і що зі мною і чому так болять сідниці, збиті крупом коня. Я поторкав рукою натерті місця, і від легкого дотику стало дуже боляче.

У дверях зненацька з'явилася Марія. Побачивши, що я прокинувся, вона посміхнулася і сказала:

- Вставай, швидше й пішли – купати тебе буду.

Тримаючи за руку, вона повела мене в кімнату, де гаряче горіла піч. Між піччю і стінкою висіла фіранка. Відкривши фіранку, Марія легенько вштовхнула мене туди. Тут на підлозі стояло велике дерев'яне корито, яке вона називала «цебер», наповнене до половини теплою водою. Поруч стояло теж дерев'яне відерце з гарячою водою, у якому зверху плавав дерев'яний ківш. Я зрозумів, що треба роздягнутися, але руки не хотіли слухатися. За фіранку заглянула Марія, і побачивши, що я сам не можу роздягнутися, миттю стягнула з мене моє лахміття. Немов рідна мати, вона посадила мене в корито. Але як тільки мій зад торкнувся води, я завив не своїм голосом, немов би сів на палаюче вугілля.

Марія розсміялася і все-таки посадила мене у воду, й почала ганчіркою відтирати з мого тіла налиплий бруд. Стиснувши зуби, я терпів. Це було не купання, а катування, але в той же час у цих муках народжувалася заново людина, і цією людиною був я. Іноді мені хотілося вкусити її за руку, але виходило, що я цілував її мокрі руки, немов своїй рідній мамі. Терла вона мене без усякого жалю, примовляючи при цьому:

- Шолудивий кацапчук – я з тебе три шкури змою, але зроблю людиною.

Не соромлячись, вона підняла мене й обтерла твердим домотканим рушником. Потім вона принесла баночку з якимось жиром і змазала їм усі мої садна, допомогла одягти чистий домотканий одяг і відвела знову в комору, сказавши на прощання:

- Поспи тепер крепко.

Я так і зробив, ледь тільки доторкнувся до постелі.

Прокинувся я вночі. Відчувши потребу я вийшов у сіни, знайшов зовнішні двері, штовхнув їх і, ступивши за поріг, остовпів. В дворі, у півморозі розташувалося кілька десятків озброєних людей. Було чути як вони у пів-голоса розмовляли між собою. До мене долітали окремі українські слова. Я хотів було податися назад, але хтось ззаду досить грубо штовхнув мене, і я, вилетівши на ганок, побіг за найближчий кут хати.

Ранком у комору зайшов Юхим. Почекавши, поки я одягнуся, він покликав мене у хату. Коли я увійшов – чоловік з п'ять чоловіків, хрестячись, сідали за стіл. Стіл був великий і довгий – місця вистачило усім. Я зупинився біля порога. Усі чомусь подивилися на мене. Я одразу зрозумів причину, чому вони так уважно дивляться. Увійшовши в хату, належало осінити себе хресним знаменем і я одразу перехрестився на ікону, що висіла під стелею в правому куті. При цьому сказав: «Мир дому сему» - і замовк. Усі сприйняли це як належне, а Юхим запросив мене до столу.

Я, про усякий випадок, іще раз перехрестився і сів біля краю стола. Їли всі мовчки – ситно і довго. Марія з бабусею ледь встигали підносити. Був наваристий український борщ, потім свинина з картоплею і цибулею, потім гречаники із солодким узваром, а коли усі поїли і зі столу забрали посуд – усі, хто сидів, ледь не разом сказали: «Слава Ісусу». Сказав «Слава Ісусу» і я. Однак ніхто з чоловіків уставати не збирався. Сидів за столом і я, намагаючись якнайменше звертати на себе увагу.

Розмовляли вони між собою тихо, говорили про господарство, начебто не було ніякої війни. Спокійний говір людей, що знають толк у господарстві і житті. Я вже почав звикати до їхньої неквапливої розмови, як раптом Юхим, ніби між іншим, звернувся до мене.

- То як тебе зовуть, хлопче?

Я відповів.

- Тоди, Володя, розкажи нам всю правду – звідки ти, хто твої батьки і як ти сюди потрапив. Але, якщо хто-небудь із нас помітить брехню – то ми тобі не повірим.

- І буде потім дуже погано, - додав інший мужик.

Не кваплячись, почав я свою розповідь. Розповідав про Крим, про голод, про те, як проходив через Крим фронт і як німці відправляли на роботу в Німеччину. Про свої скитання після звільнення з табору в Дубно теж розповів. Говорив я по-російськи і, якщо хтось не розумів – відразу намагався повторити, як міг, українською. Вони усе розуміли, але за час моєї розповіді ніхто жодного разу не посміхнувся, але і не перебив мене. Вже йшло до полудня, коли я закінчив говорити. Хвилин п'ять було чути, як у хаті літали мухи, а потім першим піднявся господар. Потім один за одним встали і вийшли у двір всі інші. Зібравшись в дворі під деревом, вони продовжили розмову. Іноді в хату

долітали окремі слова, коли вони особливо голосно обговорювали мою розповідь: «Підісланий...», «Нещасний хлопець...», «Віддасть всіх на муки...»... З усього було видно, що вони доскіпливо хочуть установити – говорив я чи правду ні, а коли закінчили розмову – усі потискували хазяїну руку і ляскали по плечу.

Юхим повернувся в хату, відкрив дверцята шафки і підійшов до столу з квадратною пляшкою і двома чарками. Поставивши це на стіл, він налив одну чарку і подав мені.

- Випий, Володя, - сказав він мені. – Сьогодні у тебе свято – пощастило тебе. А долю твою буде вирішувати «Юрко». Попробуй триматися впевнено. Боягузів він не любить. І знай - на все воля Божа. Буде воля – будеш жити, а Якщо смерть, то прийми, як чоловік.

З цими словами він вийшов із хати.

До вечора ми усі солили м'ясо й укладали в дерев'яні бочки у великій клуні, яку називали стодолою.

Увечер знову увесь двір і галявину заповнили люди, обвішані зброєю.

До мене підійшов Юхим і сказав, щоб я йшов у хату, а сам пішов у стодолу. На ганку мені стрілася Марія, яка чомусь витирала краєчком хустки очі. Побачивши мене, вона махнула рукою, як би показуючи, куди мені потрібно йти. Коли я увійшов у світлицю – Марія зачинила за мною двері.

Ввійшовши в кімнату, я побачив, що в куті під іконою сидить чоловік, як мені видалося, високого зросту, худий, у шкіряній куртці, підшитих шкірою галіфе, і в чоботях зі шпорами. Він як би відпочивав, але, побачивши мене, потягнувся вперед. Його обличчя було добродушне водночас мужнє. Високе чоло, ніс прямий і великий, очі великі й спокійні. Волося на його голові було ледь сіре, точніше з сивиною, і такі ж сірі вуса прикривали виразний рот. На його великому підборідді чітко була видна ямка, і вся зовнішність цього чоловіка свідчила про сильну волю і цільну натуру. На столі лежала його польова сумка, пістолет «ТТ» і нагайка. Трохи віддалік спертий на стіну стояв його автомат.

Я зупинився за три кроки від цієї людини і мовчав. Мовчав і він, пильно розглядаючи мене своїми сірими очима. Раптом він тихо, чистою російською мовою вимовив:

- Мне сказали, что ты очень набожный, а ты даже не перекрестился, ввойдя в дом.

Я, також тихо, без усякої затримки, відповів:

- Хрестяться на ікони, а ви отут під ними зі зброєю, - і, стиснувши плечима, замовк.

Він запитав, звідкіля я і хто мій батько, мати, хто залишився вдома? Потім, трохи помовчавши, запитав, чи вмію я користуватися зброєю? Чи вмію їздити верхи?

Я відповідав, як міг, на всі його питання.

Нарешті він попросив мене почитати молитви перед іконою, а сам відсунувся убік і стежив уважно як я молюся. Коли я закінчив читати молитви, він довго мовчав, потім раптом покликав: «Шуляк!». У хату одразу увійшов рослий білявий хлопець:

- Що накажете, батьку?
- Почекай-но трохи, - зненацька сказав Юрко.— Я ще подумаю. Іти до хлопців...

- Сідай отут, - повернувшись до мене, Юрко показав на лавку навпроти.
Я сів, але сам, як на голках.

- Зараз ти, хлопче, добре подумаєш, - чітко вимовляючи кожне слово, сказав Юрко. Зальшатись тут тобі не можна. Отож вибирай: або з нами, якщо хочеш, або котись на всі чотири сторони.

- Де вони, ці сторони? – запитав я. – Немає жодної сторони.

Потім, дивлячись йому в очі, додав: Я хочу з вами.

у цей час у хату знову увійшов Шуляк. Він доповів, що сотня вишикувалась на молитву і назвав Юрка «друзе сотнику». Ми вийшли із хати на подвір'я. Там уже були побудовані ряди повстанців. Майже усі в домотканому одязі, чоботях, обвішані різною зброєю.

От перед строєм вийшов сотник Юрко і одразу пролунала команда Шуляка:

- Струнко! Крісом почесть дай!

Усі взяли гвинтівки й автомати перед собою. Юрко, стоячи перед строєм, вийняв шаблю і став. Усі хором заспівали:

Боже великий, творче всесильний	Нарід у кайданах, край у руїні
На нашу рідну землю поглянь	Навіть молитись ворог не дасть –
Мі були вірні у твоїм завіті	Боже єдиний, дай Україні
Вислухай, Боже, наших благань	Силу і славу, волю і влада. (укр.)

Після молитви усі перехрестилися і по команді «Розійдись!» розійшлися хто куди. Я пішов за сотником, якого звали Юрко.

На шляху праведному

Незабаром загіну Юрко пішов з хутора. Мене залишили допомагати дядьку Юхиму. На хутір раз у раз привозили поранених хлопцев, а також приводили покалічених коней. І за пораненими і за кіньми необхідно було доглядати, так що роботи нам з Марією і Юхимом вистачало з ранку до ночі. Час від часу на хутір приходили на короткий відпочинок загони повстанців. Утомлені від боїв і виснажливих переходів повстанці покотом валилися спати в клунях і стодолах. Я заздрив хлопцям, що носили зброю і попросив Юхима відпустити мене із яким-небудь загonom, але він був невблаганний. За роботою пройшло декілька тижнів. Зненацька на хутір прибув Юрко з двома хлопцями охорони. У хаті вони про щось розмовляли з Юхимом. Потім один з охоронців кудись поскакав на коні, а мене зненацька покликали в хату до Юрка.

Сотник анітрошки не змінився з дня нашої першої зустрічі – був так само підтягнутий і чисто виголений.

- Я чув від Юхима, що ти в сотню просишся, - зненацька сказав він.

- Так, візьміть мене до себе, - робко попросив я.

- Може все-таки у Юхима залишишся? Тут роботи вистачає.

- Ні, візьміть із собою, - попросив я, благанно дивлячись в очі Юрка.

-Ну, що ж, - сказав Юрко, теж пильно дивлячись на мене. – Якщо так, то умови з цієї хвилини будуть такі: жодного слова по-російськи, краще мовчи. Друге: нікуди ні на крок без наказу. І третє: виконувати все без розмов, навіть, якщо загрожує смерть.

На знак згоди я кивнув головою.

- Тоді збирайся в дорогу, - сказав Юрко.

Я вибіг із хати і щасливіше мене небуло нікого на світі. Миттю зібрав у торбину свої пожитки і увечері із хлопцями охорони ми направилися в село Бущу, де була розквартирована сотня Юрка.

Через кілька днів я із декількома новобранцями прийняв присягу воїна УПА, одержав гвинтівку і перезнакомився майже з усіма хлопцями сотні. Ночував я в клуні разом з повстанцями своєї «чоти». Рано ранком підйом і ми усі разом біжимо до струмка умиватися. Потім молитва, сніданок і військові заняття: нас насамперед учили володіти зброєю, були і стройові заняття. Після обіду – відпочинок, а потім заняття з партизанської тактики – як влаштовувати засідки, як підривати зарядами різні споруди.

Одного разу вранці Юрко наказав вишикувати на подвір'ї всіх нещодавно прибулих хлопців, що просилися в УПА. Їх вишикували в дві шеренги біля будинку. «Чотовый» Саблюк³ скомандував: «Струнко! Вправо глянь!» Хлопці повернули обличчя праворуч. З будинку вийшов високий чорнявий командир УПА у шкірянці, а за ним Юрко. Командир сказав коротку промову.

Я стояв на варті біля дверей клуні, затиснувши колінами дуже велику й важку гвинтівку і намагався хоч що-небудь почути. Але від шеренги долітали тільки окремі слова.

Потім Саблюк прочитав Присягу воїна УПА, а хлопці повторювали за ним слово в слово. Потім Саблюк називав псевдо і названий повстанець біг до брички і від дядьки-господарчого одержував ту зброю, яку називав Саблюк. Дивлячись на радісні обличчя хлопців, коли вони брали в руки зброю, я котрий раз оглядав і свою гвинтівку. Була вона дуже старого зразка з вигнутою рукояткою затвора, напевно, ще з Першої світової війни. Одержав я її теж від господарчого, коли приймав присягу.

Повстанці заходили в клуню, виходили назад і ніхто не звертав на мене, вартового, уваги. Господарка хати через відкрите вікно дивилася в двір на шеренгу повстанців і щось жувала. Дивлячись на неї, у мене від голоду потекли слинки. Але просити в неї поїсти був совісно - час був такий, що не у всякого був шматок хліба, щоб поділитися з ближнім. Вибравши момент, я притулив гвинтівку до стіни клуні і попрямував на город. Угледівши грядку моркви, я озирнувся: чи не спостерігає хто за мною, а потім висмикнув із землі кілька морквин. По дорозі назад я їх обтріпав і повернувся на пост. Усівшись біля дверей, я став хрумтіти морквиною.

- Ти б, хлопче хоч би помив її, - зауважив хтось із клуні.

Я здригнувся, немов попався на гарячому й огризнувся:

- А де я тут води візьму?

---

³ Саблюк – Остап Качан, родом из Козинского района, руководитель районной ОУН, командир сотни, отряда УПА 1943-1944 гг.

- Пішли, я дам тобі води і шматок хліба, - озвався раптом жіночий голос. На порозі клуні з'явилася господиня, я піднявся і пішов за нею в хату. Жінка дала мені замість води цілу кружку молока і велику скибку хліба. Через пару хвилин у мене в руках уже нічого не було. Підібрав навіть дрібні крихти. Подякувавши господині, я повернувся назад на свій пост. Підійшовши до клуні, я раптом із жахом побачив, що немає моєї гвинтівки на тім місці, де я її залишив. Я кинувся в клуню і запитав хлопців, чи не бачив хто куди поділась моя гвинтівка. Не бачив ніхто. Я забігав туди-сюди по двору, але гвинтівки ніде не було. Я сів і ледь не заплакав, моєму горю не було меж.

Біля брочки вже закінчували видавати зброю. І отут мені прийшла до голови рятівна думка. Вичикавши момент, коли Саблюк відвернувся, я підбіг і став у чергу за молодим повстанцем. Господарчий, мигцем глянувши на мене, дав гвинтівку із тих, що залишилися. Повертаючись до клуні, я розглядав свою зброю. Це був невеликий карабін, як сказав господарчий, бельгійського виробництва. Не знаю точно, скільки було йому років, але на вигляд був він ровесник моєї гвинтівки безсумнівно. Так вдобавок було до нього всього п'ять патронів - схожих на морквини. Оболонки куль були геть поїдені корозією, немов шашелем, до самого свинцю. Відійшовши до струмка, що протікав оддалік за хатою, я став чистити патрони золою. За цією роботою дуже мені захотілося випробувати свою зброю і вистрілити, щоб довідатися годиться вона на що-небудь чи ні. Але стріляти було строго заборонено, і я силкувався придумати, де знайти таке місце, щоб пострілу не було чути. Отут прийшла мені в голову думка: а якщо опустити ствол карабіна у воду і вистрілити? Напевно з-під води пострілу не буде чути? Не довго роздумуючи, я так і зробив - опустив ствол карабіна у воду і натиснув на курок.

Гримнуло неймовірно і так мене вдарило, що карабін вилетів із рук і з розірваним дулом упав на протилежному боці струмка. Я упав на землю там, де стояв.

Із клуні вибігли хлопці і, коли побачили моє лихо, попадали усі від сміху. Тільки дядько - господарчий, що підійшов пізніше всіх, не сміявся.

- Коли, прочухаєшся – з оцим «крісом» і будеш воювати. Може, через рік, дам тобі третю гвинтівку, - сказав він.

- Ти, дядьку, дякуй Богу, що я живий залишився, - відповів я йому, обтрушуючись, – Ось приїде Юрко – я йому скажу, - що ти спеціально дав мені іржаву і непригодну до стріляння гвинтівку.

Господарчий замигав очима від несподіванки.

- Ось так, - продовжив я, - якщо не даси зараз нову гвинтівку - живим звідси не підеш.

Дядько без слів пішов на подвір'я і, поки я розглядав розірване дуло карабіна, приніс мою ж гвинтівку.

- Візьми, тільки не говори Юрку, - буркнув він.

- Ага, злякався? - кинув я, тріумфуючи.

- Ні, не злякався, - статечно відповів він. - Просто не хочу, щоб сотник набив тобі задницю за усі твої витівки. Соромно буде.

Він повернувся і з гідністю пішов геть.

У нашій «чоти» я більше з усіх встиг здружитися із Рябчиком. Був він по натурі веселуном і його довгасте обличчя з блакитними очима і кирпатим, вкритим ластовинням носом завжди випромінювало благодущя. У нього наготові завжди були які-небудь жарти так приказки, а вже його розповідей було і зовсім не переслухати. Коли був час, я дуже любив слухати оповідки Рябчика про те, як парубки гуляли з своїми дівчатами. Дуже вже мені хотілося бути схожим на них. Рябчик завжди запросто підходив до будь-якого повстанця, коли бачив, що той засумував і запитував, показуючи на серце:

-Ну що в тебе там? Може, ліки дати?

Після цих слів він виймав з кишені згорнутий у трубочку шматочок перкалевої ганчірки і повідомляв, що вона заговорена від усяких незгод. Потім він діставав цвяшок чи шпильку із дроту і говорив, що це від злої обмови. При цьому Рябчик робив таке обличчя, що дивлячись на нього можна було живіт надірвати від сміху. Але коли і це не допомагало і повстанець говорив:

-Ну перестань, Рябчику, йди від мене, а то на душі і так кішки шкребуть.

Рябчик ховав у кишеню свої амулети, сідав поруч і починав тихенько штовхати хлопця доти, поки не одержував потиличник. Але він був дуже верткий і від удару встигав увернутися. От так тормошивши людину, Рябчик повертав йому гарний настрій.

Тепер пройшло вже два дні, як Рябчик мав повернутися, але його не було. Може, затримався у батьків, а може і немає його вже в живих.

Наступного дня наш «роєвий»⁴ Травень призначив мене на варту біля воріт садиби. Я взяв свою гвинтівку і пішов замінити вартового. Там стояв хлопець із нашого рою. Ідучи він запитав чи не забув я пароллю.

- Як можна забути те, чого не знаєш? - зауважив я.
- А чого ж він прислав тебе, а пароль не повідомив? – здивувався хлопець.
- Та о так і прислав – відповів я.
- Ну добре,- сказав хлопець відходячи –якщо хто прийде – гасло сам скаже. Я стояв на варті до пізньої ночі. Стала хилити до сну дрімота. Десять над ранок мені стало здаватися що уздовж тину хтось підкрадається. Я підняв гвинтівку і запитав :

- Хто йде? Пароля?

Раптом прямо поруч зі мною із п'ятьма з'явилась людина і щось мене смикнуло так що усе померкло перед очима. Судорожно я стиснув гвинтівку й отут гримнув постріл.

Отямився я лежачи на землі. Із клуні вибігали хлопці, зі зброєю наготові, бігли повз мене кудись до лісу.

У голові в мене гуділо і на шії пекло нестерпно. Вдалечині в лісі гримнуло кілька пострілів. Я відповз від воріт і, перезарядивши гвинтівку, заліг у канаві. Обмацавши шию я відчув на шкірі садна.

Незбаром почали повертатися хлопці. Притягли одного убитого й одного пораненого ляха. Пораненого посадили на землю під стіною клуні. Підійшов Юрко, запитав хлопців хто стояв на посаді. Я вийшов наперед і мовчки став не піднімаючи очей.

---

⁴ рой – відділ УПА

- Що то за смуга у тебе на шиї? – запитав Юрко. – Неначеб садно від зашморгу?

Я далі мовчав, почувуючи докори сумління.

- Добре що хоч вистрілити встиг – сказав Юрко, а то був би вже на тому світі.

Він повернувся і пішов геть. Я підійшов до воріт і побачив на землі тонку мотузку з пів-метра завдовжки і двома гайками на кінцях. Я підняв зашморг, яким мене ледь не задушили польські вивідачі, і показав її хлопцям.

Поранений поляк ще сидів під стіною клуні, щось бурмотів, грозячись помститися за брата. Він раз у раз матюкався, повторюючи «пся крев». Руки у нього були зв'язані, але він ногами намагався штовхнути кожного хто наближався до нього.

Четовий Сергій, дивлячись на зашморг у моїх руках, запитав:

- Ти задушиш цього ляха зашморгом?

Я похитав головою і сказав, що вперше такий зашморг бачу. Сергій узяв мотузку в мене з рук, затис у долоні обидві гайки. Потім він різко махнув рукою – одна гайка вилетіла немов куля й оповилася на мотузці навколо шиї ляха. Сергій різко потяг мотузку до себе і лях засмикався в передсмертних судомах.

- Ось так з ворогами, - сказав Сергій, - а ти піди в ліс і вчися на деревах.

Ранком я прихопив шматок хліба із салом і попрямував до лісу вчитися володіти зашморгом. По дорозі я зустрів повстанця Яшка.

- Ти куди зібрався, – поцікавився він.

- У ліс - тренуватися з зашморгом, - як можна солідніше відповів я.

- Давай разом, - запропонував він. – Заодно і ножа покидаємо.

- Я знав, що Яшко вмів і ніж кидати й орудувати зашморгом. Був він родом із Млинова. Усю його родину замордували поляки.

У лісі ми вдосталь натренувалися із ножем із зашморгом. Яшко показував мені як бити і як ухилятися від ударів. З тих пір ми з ним міцно заприятлювали. Усякий раз коли випадала вільна хвилина ми ішли разом за розташування рою і займалися прийомами рукопашного бою.

А натренувавшись удосталь - відпочивали на сонечку. Я розповідав йому про Крим, а він теж розповідав різні випадки з повстанського життя.

Один раз, коли ми з Яшком повернулися перед вечерею з чергових занять, до мене підійшов вістовий і наказав мені прибути в хату до командира. Я чимдужще побіг до будинку, де розмістився сотник Юрко. Бачити командира, а тим більше розмовляти із ним – було для мене невимовним щастям.

У хаті стояв півморок, хоча під образами світила лампа. Сотник сидів на лаві біля вікна. На столі перед ним, як завжди, лежав його чеський автомат, кобура з пістолетом ТТ і планшетка.

Я доповів про прибуття.

- А ну-но скажи мені чесно Володю, -сказав Юрко, - куди це ви з Яшком щодня ходите, і чому він тебе вчить? - Я розповів сотнику “як на *Володимир Чермошенцев у1943р.* духу” про наші заняття.

- Ну що ж, це добре, що ти намагаєшся навчитися військової справи,- сказав Юрко. Але в мене є до тебе інша пропозиція. Мені потрібен посильний і ординарець - щоб зброю чистив і за конем доглядав. Сотня дуже збільшилася, справ у мене стало не в проворот.

- Я буду Вам ще і чоботи чистити, і коня чистити, - залепетав я, відчувши себе на сьомому небі від щастя.

- Ну от і добре. Йди до Шуляка і передай йому, що будеш у мене «джурою». – сказав Юрко.

Я пулею вилетів із хати і не було щасливішого за мене нікого в цілому світі.

Назустріч долі

До пізньої ночі я і ад'ютант сотника на «псевдо» Щирий приводили до ладу зброю й амуніцію командира. Почистили автомат, у якого був збоку - Щирий називав його «чешка», наповнили патронами запасні магазини, оглянули гранати, а потім почали підбирати мені одяг. На возі в «господарчого» - дядька Андрія, ми підбрали чоботи, штани і куртку. Усе це було великуватим і довелося одягнути трохи підганяти. Перешивали ми до пізньої ночі і заснули в тій же кімнаті на підлозі. Щирий розбудив мене ще затемна. Я швидко вдягнув нове обмундирування, але швидко взути чоботи не вдалося. Без звички ніяк не міг намотати онучі. За суетою я і не помітив, як в кімнату увійшов сотник Юрко. Він показав мені як правильно намотувати онучу і я, нарешті, узувся. Юрко запитав, чи не тиснуть чоботи і, дзенькаючи шпорами, вийшов із хати. Біля ганку вже стояв Щирий, тримаючи в руках поводи трьох коней. Юрко закинув провід, денщик підтримав стремено, і він спритно скочив у сідло. Щирий передав мені провід іншого коня, а сам теж скочив у сідло, кинувши мені на ходу:

- Поспішай, хлопче.

Я теж забрався в сідло. Стремена були низкувато, і я підтяг їх уже на ходу. Щирий виїхав уперед, за ним Юрко, а я їхав позаду, тримаючи гвинтівку поперек сідла.

З шляху ми звернули у ліс і довго їхали в досвітніх сутінках. Гілки раз у раз хльостали мене по обличчю. На якійсь галявині нас окликнули. Підійшов чоловік у домотканому одязі, а потім ще двоє. Той, що підійшов сказав, що ліворуч від нас розташувався загін мельниківців і показав напрямом, куди їхати далі. Я запитав Щирого, хто такі ці мельниківці. Він відповів, що це наші, але до них мені краще не потрапляти, бо можуть відібрати зброю. Потім, показавши кудись праворуч, додав:

- А там далі є село. Там поляки, загін Юргулевича. До них, якщо потрапиш – то смерть.

Дядьки, що зустріли нас, були розвідниками УПА. Вони сповістили Юрку, що недавно тут проходила невелика група червоних партизанів «Ведмедя». Щирий пояснив мені, що у партизанів «Ведмедя» багато зброї, яку їм доставляють літаками в Цуманські ліси. Іноді на галявинах, де медведівці палили багаття, приймаючи скинуті з літаків парашути зі зброєю, траплялися запеклі сутички за контейнери між радянськими партизанами, повстанцями

УПА і поляками. Одягнені всі майже однаково - хто на що спрмігся, тож не розібрати, де свої, а де чужі. Схоплять парашут з контейнером, що упав десь віддалік і волочать, а потім, розібравшись хто є хто, починають рукопашний бій ножами, прикладами, кулаками. Бувало, що гинули всі, але траплялося оголошували перемир'я та знаходили спільну мову і ділили те, що в контейнері, а потім, розійшовшись, знову шукали один одного, щоб знищити і забрати зброю.

Ми спішилися на краю галявини, розсідлали коней і пустили їх пастися. Самі ж розташувалися на невеличкому пагорбі, з якого вся галявина була як на долоні. День видався ясний, від квітучої галявини доносився запах лісових квітів, але звідкілясь із лісу часом тянуло важким трупним смородом. Убитих у сутичках мало хто закопував у землю, і вони лежали в лісі обгризені звіриною, поки не оголювалися кістки.

Очікуючи розвідників, ми з Щирим стояли на варті по різні боки пагорба. На сонечку від тепла мене почало хилити до сну.

Раптом, буквально за декілька кроків від себе, я побачив двох жінок із вузликами в руках. Вони привіталися з Юрком і сказали, що принесли їжу. Юрко першим чином висварив нас із Щирим за таку «охорону», і ми мовчки вислухали його докори, тому що нічого було сказати у виправдання.

Жінки розклали на хустині хліб, сало, цибулю, молоко в пляшках і варену для нього картоплю. Я було подумав, що Юрко буде їсти окремо, тому що жінки накрили «стіл» осторонь, але він, посміхнувшись, сказав, що апетит у нього, як і у всіх солдат, і сів разом з нами. Перехрестившись, ми заходились обідати. Наївшись досита, ми зібрали всі залишки їжі в ганчірки, і Щирий сховав їх у мішок на «чорний день», зауваживши при цьому, що в житті чорних днів більше, як білих.

Незабаром жінки пішли. Ми з Щирим стали дрімати, переміняючи з Щирим один одного по черзі на варті. Уже надвечір, наче за законом підлості під час мого вартування, із лісу, просто поряд зі мною, зненацька вийшов чоловік в зеленій шинелі із гвинтівкою в руці. Я закричав з переляку не своїм голосом і кинувся куди очі дивляться. Юрка із Щирим і того чоловіка з гвинтівкою, немов вітром змело. Опам'ятавшись, я кинувся до коней, і в цю мить у лісі загриміли постріли. На щастя коні були стриножені, я швидко переловив їх і потяг із галявини до лісу. Назустріч мені з-за дерев - вибіг Щирий, і ми заходилися знімати пута з ніг коней. Неподалік я помітив Юрка, що стояв за деревом із автоматом наготові, а поряд із ним на землі лежав той чоловік в шинелі. За ним, трохи віддалік лежало ще двоє людей у зелених мундирах. Один із них ще корчився і стогнав. Від побаченого і пережитого мене почала бити проспанниця. Щирий, побачивши мій стан, поклав руку на плече й сказав:

- Звикай, хлопче.

Юрко, обернувшись до Щирого, скомандував: «Давай швидко сідла». Той миттю кинувся за ними в кущі.

У цю мить із кущів, немов з-під землі, з'явилися два чоловіки, які зустрічали нас ранком.

— Вибач, друже Юрко, не догледіли, - сказав один із них.

Юрко відійшов від дерева, сів на траву і тихо сказав:

- Допоможіть принести сідла. Тільки швидко.

Утрюх ми швидко осіддали коней. Юрко скочив у сідло і наказав одному дядькові зібрати зброю убитих. Той незабаром приніс два німецьких автомати, гвинтівку і підсумки з патронами на ременях. Юрко сказав мені взяти автомат і шість магазинів до нього, а іншу зброю забрав Щирий. Я закинув автомат за плечі, і ми помчали галопом, як мені здавалося, назустріч долі.

Увечір ми під'їхали до хутора. Крита соломою хата поруч із великою стодолюю здавалася зовсім маленькою. Ми в'їхали на подвір'я, спішилися, Щирий першим попрямував до будинку. Юрко пішов слідом за ним. Дивлячись на перепоясану ременями спину Юрка, мені здавалося, що цей чоловік є самим надійним захистом і порятунком від усіх бід на світі. Боячись відстати, я чимдуж поспішив слідом за ними. У хаті, у напівтемряві, я розгледів якихось людей, що піднімалися з-за столу назустріч Юрку. Вони обступили Юрка, радісно його вітали.

- Слава Україні! - на різні голоси звучало вітання,

- Героям слава! - відповідав Юрко, потискуючи руки. Щирий покликав мене за собою із хати, і ми увійшли в клуню. Недалеко від входу на землі лежала велика колода з видовбаним жолобом, призначеним, мабуть, для годівлі худоби.

ЩИрий натиснув на якусь дошку біля колоди, і вона ледь піднялася. Він відсунув колоду і під нею відкрився вхід у підземелля. Щирий наказав мені спускатися вниз. Мені стало якось не по собі лізти невідомо куди в темну діру, але я переборював страх і, намацавши ногою сходинку драбинки, поліз у підземелля. Щирий поліз услід за мною і закрити колодою вхід. Настала кромішня п'тьма. Наді мною чиркнула запальничка, і засвітилась свічка. Я зійшов з драбини на долівку й у примарному світлі свічки побачив вузький хід. Через кілька кроків, коли очі звикли до темряви, я побачив кімнату підземелля, нари в два поверхи і стіл, на якому лежали хліб, сало, іще якісь продукти, а поруч з ними папери, а на них купу орденів і хрестів. Щирий поставив на підставку свічку і запитав мене, чи хочу я вечеряти. Після моїх митарств їсти я хотів завжди, і він, слава Богу, розумів це.

Ми сіли за стіл, Щирий підсунув свічку, і перед моїми очима постали страви, яких я давно не бачив - ковбаси, залиті смальцем, білий хліб, огірки. Я почав уплітати все це, не приховуючи апетиту. Щирий покосившись на мене попередив:

- Їж так, щоб цілий день не хотів, «до виходку». Із цим тут складно.

У мене відразу якось зменшився апетит. Я вже хотів у туалет і холонув при думці, що доведеться терпіти цілий день. Він зрозумів мій острах, посміхнувся і сказав, що по потребі ми ще виліземо нагору.

Повечерявши, ми з Щирим пішли до виходу. З драбини він зауважив - добре, що нікого немає ні в «криївці» ні нагорі, але попередив, щоб у майбутньому я завчасу справляв свої потреби. Сказав також, щоб ніде ні при яких обставинах не розлучався зі зброєю. Я хотів повернутися за автоматом, але він сказав, що цього разу обійдеться і відчинив лаз. Я виліз назовні і тільки-но прилаштувався в кутку стодоли, як у дворі почувся якийсь шум. Щирий був уже біля входу в

криївку і махав мені рукою, щоб я квапився. За хвилину ми знову були у підземеллі.

- Ну як, устиг? - запитав він.

- Устиг, - відповів я.

- Ну і добре, потім, може, іще раз вийдемо, - пообіцяв він. – Пішли спати!

Ніяких запитань я йому не задавав, тому що вже засвоїв, багато знати дуже небезпечно. Ми вляглися поруч на нари, поклавши зброю під голову. Утома узяла своє і я швидко заснув.

Коли я прокинувся- Щирого поруч не було. За столом при свічці сиділо шість чи сім чоловік і серед них не було ні Щирого, ні Юрка. Прибулі тихо розмовляли між собою українською. Один із них ледь чутно звернувся до іншого.

- Друже чотовий, умов Юрка, щоб спалить цих поляків, що в Панській Долині засіли. Дуже вже вони розгулялися - дядькам життя від них нема. Нехай ідуть до себе в Польщу...

- А краще на той світ, - додав інший,

- Добре, - відповів той, кого назвали «чотовим», - Подумаємо, як це зробити.

- Поки ви будете - думати, поляки всіх «дядьків» поपालять, - сказав іще хтось.

- У Панській Долині, напевно, ж і українці живуть, - зауважив чотовий, - Як бути із ними?

- А нехай не живуть між ляхами, - одночасно відповіли кілька голосів,

- Якщо так будемо робити, то для кого ж звільняти Панську Долину? - заперечив чотовий.

Потім вони стали говорити про врожай, що незабаром настане час копати картоплю, як краще годувати поросят і квасити капусту, де міцніша самогонка і «гарні дівчата». Розмова примовкла і всі почали укладатися спати на нари.

За столом залишилося троє і вони тихо, майже тільки губами затягли пісню.

Ой, там за Дунаєм молодець гуляє,
Молодець гуляє, усім кричить гукає
Подай перевозу. Ганьби перевезуся.
Ганьби перевезуся на ту Україну,
На ту Україну хоч раз подивлюся.
Не так на Вкраїну, як на ту дівчину.
Кого вірно люблю, з тім не здибаюся,
Кого ненавиджу, з тім не розминуся.(укр..)

На нарах хто похропував, а хто так само тихо підтягував співака. У підземеллі було, певно, з півтора десятка людей, тому що стало дуже задушливо. У моїй голові завертілися різні думки. Чому Юрко покинув мене, не сказавши ні слова? Хто ці люди, і як вони поставляться до мене?

Я намацав у головах свій автомат і поклав його поруч. Прикинув також, на усяк випадок, як при необхідності проскочити до виходу і з-за рогу відкрити вогонь по нарах.

Співаки нарешті замовкли і теж уляглися спати. Я вирішив, коли усі заснуть, вибратися з підземелля нагору. Але зненацька від входу почувся шурхіт і в «криївку» спустився Юрко, а за ним Щирий. Юрко підійшов до столу і сів. Моє серце пришвидшено забилося з радості. Щирий, побачивши, що я не сплю, махнув мені рукою. Я одразу зістрибнув із нар, з автоматом у руці. Юрко взяв з моїх рук автомат, оглянув, поставив на запобіжник і повернув мені.

— Виспався? - запитав він.

— Я кивнув.

- Побільше наїдайтеся, пийте кисляк і в дорогу, — додав Юрко.

Усі страхи з моєї душі зникли миттю. Я сів поруч з Юрком і Щирим за стіл і уплітав за обидві щоки.

Коли ми вилізли з «криївки», іще стояли досвітні сутінки. Вже осідлані коні пофиркували на прив'язі. Я відразу подався до свого коня, і він якимось боком підсунувся до мене.

Заскочивши у сідла, ми рушили чволом дорогою, подекуди переходячи на рись. Десь далеко за лісом відсвічувала заграва пожежі, пролетіла черга трасуючих куль.

Незабаром Юрко подав знак спішитися. Ми з Щирим зістрибнули із коней. Я відчув під ногами пісок. Юрко і Щирий віддали мені повідки своїх коней.

- Відведи подалі в цю долинку і там чекай, - сказав Юрко стурбовано.

Юрко з Щирим заховалися в кущах край дороги. Я швидко завів коней у яр і незабаром почув від дороги, якою ми їхали, шум моторів і брязкіт гусениць. Через кілька хвилин Юрко і Щирий підбігли до мене і, скочивши у сідла, ми помчали полем. Світало, і ми гнали коней якнайшвидше до лісу.

У ліс ми в'їхали, коли вже зовсім розвидніло. Проїхавши приблизно з кілометр, ми зробили гак і повернулися до свого сліду, біля того місця, де в'їхали в ліс.

Між дерев я побачив як полем, по нашому сліду їдуть п'ятеро вершників у німецьких шоломах, а за ними на дорідному коні німецький офіцер, постукуючи стеком по халяві чобота. Їхали вони обережно, розтягнувши, зі зброєю наготові.

Перечекавши хвилин з десять, поки переслідувачі заглибляться в ліс, ми знову виїхали на свій слід і, щоб збити їх зі сліду, роз'їхалися в різні боки. З'їхалися ми на протилежному краї лісу і поскакали за Юрком далі. Проскакавши кілометра три, ми рушили чволом. Незабаром із-за дерев нас окликнули. Юрко назвав пароль, і нас оточило чоловік з двадцять вершників. Командир загону і Юрко від'їхали убік про щось розмовляючи. Незабаром ми поїхали далі і в'їхали в село Мала Мощаниця.

При в'їзді в село стояв великий хрест із розп'яттям, і ми, знявши шапки, перехрестилися. До нас під'їхав вершник, відрепортував Юрку, що в селі знаходиться сотня УПА, і сповістив, у якій хаті «сотенний». Ми повернули до тієї хати, на яку вказав вершник. Із хати нам назустріч вийшов сотник. Він був кремезний, чорнявий, з орлиним носом. Високе чоло прикривав козацький чуб,

а папаху з тризубом була хвацько збита на потилицю. Іще в його одязі впадали в око підшите шкірою галіфе і ялові чоботи майже до колін зі шпорами. Із-за поясу у нього стирчала дерев'яна рукоятка маузера. Цей молодець підбіг на зустріч Юркові, заціпаючи на ходу зелену куртку. Командири привітали один одного і пішли в хату. Ми з Щирим теж спішилися. До нас підійшов господар хати і сказав: «Слава Ісусу!», потім він показав куди поставити коней і де взяти їм вівса і сіна. Незабаром з хати вийшов сотник і покликав Щирого.

Я швидко розсідлав коней, пучком соломи витер їм спину, насипав у торби вівса і підвісив на морди, потім оглянув їм копита. У жеребця Юрко одне копито було розкуте. Але копито було чисте - видно підкову він утратив зовсім недавно. Я вийшов на вулицю пошукати підкову.

Село жило своїм життям. Чисті побілені хати усі схожі одна на одну. Майже всюди солом'яні «стріхи». Вулицею бігала дівора, греблися кури. Люди працювали в городах, возили сіно, дрова. Військових - жодного, начебто немає війни, а в селі не розквартирована сотня УПА. Я навіть подумав, чи не марно взяв із собою автомат. Якимось не вписувався я зі зброєю в це розмірене життя села. Однак, згадавши слова Щирого, закинув за спину «МП» і пішов далі шукати підкову. Майже біля самого хреста я таки її знайшов. Підкова лежала збоку дороги. Тільки-що я нагнувся, щоб її підняти, як на мене, казна-звідки, навалилося два чоловіки, скрутили руки за спину і відібрали автомат. Коли мене підвели на ноги, я упізнав в одному з нападників, того повстанця, що зустрічав нас при в'їзді в село. Він витріщив на мене очі і, на щастя, теж упізнав.

- Помилилися, цей хлопець з "почоту" Юрка, - сказав він напарнику.

Мені одразу віддали автомат і підкову і я, не оглядаючись, побіг у село. Коли я повернувся у двір, мене вже шукав Щирий. Я показав йому підкову. Він оглянув копито коня і сказав, що жеребця треба замінити. Підкову поклав у сумку і пішов сповістити Юрка. Незабаром із хати вийшов Юрко, поплескав коня по гриві і сказав:

- Спасибі, друже за вірну службу! Хоч ти намагався не кульгати - тепер на відпочинок.

Кінь перестав жувати, обернувся, і вони довго дивилися один на одного.

Юрко повернувся і пішов геть. Кінь проводжав його поглядом. Більше він не жував вівса, хоча і поплескував його по холці Щирий, приказуючи: «Орлик! Орлик!». Прийшов господар хати і повів кудись Орлика. Незабаром на його місце привели вороного, гарної породи, об'їждженого жеребця. Юрко підійшов до нового коня, почухав гриву і наказав сідлати.

Через кілька хвилин ми виїхали із Мощаниці. Проїхавши лісом кілометрів п'ять, ми виїхали на якийсь хутір. На широкому подвір'ї нас зустріла молода жінка. Вона тричі розцілувалася з Юрком, а нам поклонилась. На хуторі ми розташувалися надовго. Вдень і вночі на хутір приходили зв'язкові. Були серед них військові і прості сільські дядьки і хлопці, жінки й зовсім юні дівчата. Приносили вони усні звістки і записки – «грипси». Юрко приймав повідомлення, писав у відповідь розпорядження, іноді щось довго пояснював зв'язковим, а іноді і сердито вчитував.

Я пас коней, допомагав по господарству і за наказом Юрко учився володіти зброєю. Учив мене цьому Щирий. Так проходили дні, тижні.

Перший бій

Сотня разквартировалась в українському селі, якому постійно загрожували нападом поляки. Я по кілька раз у день носив записки - «грипси» у який Юрко віддавав розпорядження командирам підрозділів сотні.

Спочатку я йшов уздовж берега струмка, а потім стежиною під гору, за якої виднілися дахи хат. Десь там були Юрко і Шуляк. Погода була чудесна - світило сонце, ниви зеленої пшениці ледь колихав вітерець. Колосся вже наливалось і я по шляху зривав колосся і пробував вилущити чи зерна видавити молочко. З-під ніг раз у раз злітали пташки, вибігали ящірки, стрибали жаби. На душі в мене було легке і радісно. Я знав, що варто ввійти тут у будь-який будинок і сказати, що я - стрілець УПА, як люди нагодують і напоють, а якщо яка небезпека, те і чи сховають підкажуть, куди сховатися, куди йти, де знайти кого потрібно.

Сонце стало вже припікати, коли я вийшов на пагорок. Звідси всі сіло, приселки і хутора були видні як на долоні. Я присів на траву в доріжки і став розглядати, хто куди чи їде йде, що діється на подвор'ях. Думалося, може, побачу звідси, якщо з'явиться десь Шуляк.

На сонечку мене разморило і я задрімав лежачи на травичці.

Прокинувся я, коли сонце вже початок хилитися до заходу. Внизу в струмка квакали жаби, десь мукали корови, повертаючи з випасу. Я остаточно прокинувся і почав підніматися. У цю мить праворуч, з боку лісу раптом оглушливо вдарила кулеметна черга. Потім один за іншим трахнули два вибухи.

З хат почали вибігати люди. Було видно повстанців, що бігли куди чи потрапило металися, не знаючи що робити. Але було видно і досвідчених бійців, що відразу збирали свої «рої» і «чоты», займали позиції для оборони.

Тут на пагорку був відмінний спостережний пункт і я не думав залишати його.

Жінки, діти і старі бігли в протилежну пострілам сторону до лісу. Але раптом відтіля по них ударили постріли. Люди падали, ховалися в хлібах. Не думали, напевно, хазяїни, засіваючи пшеницею ці ниви, що не прийдеться їх косити, тому що скосить їх самих ворожа чи куля витопчуть стебла солдатські чоботи.

Стрілянина наростала. Кілька груп повстанців обійшли гай, відкіля вели вогонь що нападали, і там розгорівся бій. Незабаром на краю гаю з'явилися солдати в зелених мундирах. Очевидно, повстанці пішли в атаку і вибили ворога з переліска. Зелені мундири кинулися на поле в пшеницю - туди ж, де ховалися селяни від їхніх куль. Слідом за ними з гаю вибігло кілька груп повстанців і кинулися переслідувати ворога. Командував боєм, мабуть, дуже досвідчений командир, тому що на цьому полі що нападали затисли з двох сторін. Солдати в зелених мундирах металися по всьому полю, але всюди їх наздоганяли кулі. Повстанці перешикувалися в рідкий ланцюг і знову пішли в атаку. Подекуди солдати, сховавши в пшениці, пробували прорватися через ланцюг і там виникали рукопашні сутички. Усі перемішалось на поле: вороги в зелених мундирах, жінки і дядьки, що утекли із села і наступаючі повстанці. Мені було видно, що подекуди селяни, осмілівши, допомагали хлопцям добивати ворогів.

Мені, звичайно треба було бути там, у бою, разом із хлопцями, але я так захопився видовищем, що опам'ятався тільки тоді, коли позаду мене з'явився сотник Юрко з кількома зв'язковими. Був він без кітеля в одній сорочці із розідраним рукавом і зі своїм «чеським» автоматом в руці.

- Ти чого отут розсівся, як іноземний спостерігач? - кинув Юрко на ходу, - Йди і приведи мені хоч одного полоненого, а-то і не довідаємося, звідкіля вони.

- Можна пораненого? - кликнув я йому вслід. Юрко тільки махнув рукою.

Я збіг із пагорка і навскіс побіг на поле за ланцюгом повстанців, що вже закінчували бій. Тримаючи автомат наготові я, плутаючись у стеблах витоптаної пшениці, наздогнав наш ланцюг. Незабаром я побачив, як Грицько схопився врукопаш із поляком, що ховався в пшениці, й звалив його додолу. Підскочивши ближче, я закричав:

- Не души його, Грицько! Батько сказав привести живого!

- Не кричи, не глухий! - прохрипів Грицько. Він стукнув іще раз своїм кулачищем поляка по голові і підвівся на ноги.

- Веди його сам, раз Юрко тобі сказав, а в мене є тут ще робота, - додав він, заряджаючи гвинтівку.

- Так кого ж брати, якщо ти його убив? - сказав я, розглядаючи поляка.

- Не бійся, живий він, тільки прикидається, - сказав Грицько. - Дай-но я йому руки зв'яжу, а ти накинй мотузку на шию. Але дивись, а то він тебе до свого «батька» приведе.

Коли усе було готово, Грицько підняв за мотузку бранця, що не подавав ознак життя. Той одразу захрипів, висолопив язик і витріщив очі.

- Ну що ти робиш, Грицько? - обурився я. - От скажу сотнику.

- Це я йому так, для пам'яті, - примирливо сказав Грицько. - Якщо утече від тебе, то щоб більше сюди не приходив і нам не попадався.

-Здається, він відправився уже на той світ і нічого більше не скаже- зауважив я.

- Ска-а-а-же, - упевнено простягнув Грицько і ногою відважив поляку стусана в бік. У того відразу заморгали очі.

- Матка Боска, Матка Боска,- залепетав полонений.

- От бачиш? - весело сказав Грицько. - Веди його, а то мені ніколи.

Він повернувся і побіг слідом за ланцюгом, туди, де ще гриміли постріли.

Я схопив кінець мотузки і потяг полоненого убік пагорба. Залишившись один на один з поляком, який, хоч із зв'язаними руками, але був небезпечний, тому що в порівнянні зі мною був здорованем, я подумки подякував Грицьку за те, що він зв'язав його. «Ударить ногою - і поминай, як звали», - подумалося мені. Щоб не дати йому такої можливості, я вів полоненого, не даючи йому розігнутися.

На пагорку Юрко не виявилось. Не було його видно ніде, скільки я не вдивлявся в поле і село. «Що робити з полоненим, куди йти?» - мучила мене думка.

Поляк стояв, зігнувшись поруч і спідлоба поглядав на мене. Він очунав уже настільки, що я боявся підходити до нього близько.

Я навівши на полоненого автомат і наказав йому лягти. Він ліг. Я зняв мотузку із шиї і зв'язав йому ноги. Були вони в нього криві, взуті в черевики.

Я присів і думав почекати трохи, але побачив повстанця - зв'язкового, що біг у напрямку села і окликнув його. Він підійшов ближче.

-Ти - джура? - запитав повстанець.

-Так, - відповів я.

- Батько сказав, щоб ти йшов до нього в ту крайню хату.

Я розв'язав полоненому ноги і повів до хати, на яку вказав повстанець. Ми йшли уже вулицею і я закинув автомат за плече. Біля самої хвіртки поляк раптом стрибнув убік і побіг зі зв'язаними руками через город до лісу. Я кинувся за ним, але поляк біг так швидко, що мені його було не наздогнати. Зупинившись, я підніс автомат і дав коротку чергу йому вслід. Поляк упав за мертво. Я пішов доповісти Юрка про те, що трапилось.

Юрка я зустрів на подвір'ї хати. Зупинивши моє «звідомлення», він сказав, що все бачив, і що вже допитав одного полоненого.

- Йди в хату й поїж, а то сили не буде не тільки бігати, але й ходити, - посміхнувся він,

Я увійшов у хату. Як у більшості сільських хат тут біля вікна стояв стіл, збоку піч, лежанка й уздовж стіни лавка. На «припічку» стояв «баняк» з картоплею, пшоняна каша в чавунці, глечик пряженого молока. На полиці печі у ряд стояли дерев'яні ложки.

Я наклав у миску каші, залив молоком і заходився вечеряти. Я так захопився їжею, що і не помітив, коли в кімнаті з'явилася та жінка, що ранком дала мені молока.

- Щось я, козаче, тебе в бою не бачила, - сказала вона.

- Це тому, що я з батьком командував боєм із того горбка, що за хатами, - відповів я.

Вона подивилася на мене, посміхнулася і сказала:

- Почекай, я от тобі за гарне командування дам трохи сметани.

- Не треба, - відповів я з гідністю. - Краще дайте ще трохи каші.

- Ні, я тобі картопельки почищу і сметани дам, а то каші мало - чоловік мій зараз прийде.

Картоплю зі сметаною мені їсти не довелося. У кімнату зненацька увійшов Рябчик. Я підхопився і через стіл і радісно з ним привітався. Рябчик віддав мені

мій автомат «МП» і сказав, що диск повний. Узявши свою «фінку», він висипав на стіл патрони і заходився набивати диски. Іще Рябчик сказав, що Юрко на краю села, а сотня готується до маршу. Я схопив дві картоплини, поклав їх у кишеню і попрямував до дверей.

- Так випий же хоч молока! – крикнула мені вслід господиня, але я був уже за дверима.

Вечоріло. Села було не впізнати. Виглядало все немов після спустошливої бурі. Майже всі посіви витоптані, край дороги на околиці кілька куп убитих у зелених, забруднених кров'ю мундирах. Там же кілька «дядьків» копали могилу нашим хлопцям, що загинули в цьому бою. Опустилася темрява, і сховала всі жахи війни.

Сотня вишикувалася в колону уздовж вулиці. Я зайняв своє місце в “чоті”. Пролунала команда і ми рушили дорогою вніч.

Усю ніч сотня йшла прискореним маршем до місця, відомому тільки сотнику Юркові та ще може двом-трьом командирам.

Ранком ми вийшли до місця засідки і залягли в кущах уздовж дороги. Я заліг поруч з Юрком. Дивлячись, як він маскує місце й обладнує позицію для стріляння, я робив те ж саме.

- Пожувати чого-небудь у тебе не знайдеться? - запитав, обернувшись, Юрко.

Я віддав йому ті дві картоплини, що прихопив у кишеню. Він взяв одну, другу повернув мені. У засідці лежали ми довго. Але ось на дорозі з'явилася невелика колона. Попереду йшла бойова охорона з ручними кулеметами в руках, а за півсотню кроків за ними рухався увесь загін. Солдати йшли не особливо дотримуючись рядів. Очевидно, вони поверталися з операції і десь учора чи в цю ніч зробили свою криваву справу.

Ми пропустили їх мимо, нічим не видавши своєї присутності. Коли пройшли останні німці, Юрко дав сигнал і на дорогу полетіли гранати, Звідусіль хльоснули по колоні кулеметні й автоматні черги.

Бій був недовгим. Уцілілі німці кинулися навтьоки через поляни, а повстанці гнали їх, поки вистачило сил.

Роззброювання “мельниковців”

Два дні безперервно йшов дощ. У лісі й землянках, викопаних між деревами у схилі гори, усе вимокло до останньої нитки. Перед вечором в табір прибув командир УПА на Дубенщині Черник⁵ із двома повстанцями. Їх коні були змучені і ледь не до вух обліплені болотом, як і самі вершники. Хлопці, ледь зіскочивши з коней, попадали на хмиз під деревами. Було видно, що вони здолали дуже важкий шлях.

Я взяв коней за поводи, відвів до возів, зняв вудила, відпустив попруги і задав сіна. Коні накиннулися жувати немов їх тиждень не годували. Пучком сіна я почав потроху стирати з коней болото.

Підійшов один хлопець, мій тезко і почав допомагати чистити коней. Цього хлопця я знав давно, ще з постою у Буші. Він тоді був ройовим у сотні Юрка і дуже не любив тих, хто багато говорить. Хлопець він був видний, високого зросту, примітний тим, що мав на півщоки родимку. Коли він посміхався, хоча це траплялося дуже рідко, то здавалось, що ця родимка виходить із рота. Мені він здавався дуже суворим.

До нас підійшов один хлопець з «початку» Черника. Він був кремезний, з великою головою і блідо-жовтим обличчям, покритим щетиною.

— Ти чого під дощем? - запитав він мого тезка.

— Та у землянці душно, - відповів той. - Краще свіжим повітрям подихаю.

— Завтра усі надихаємося - мельниківців роззброювати підемо, - сказав хлопець.

— Та ну? - здивувалися ми обоє.

— Є наказ Проводу, - сказав хлопець. - Далеко їхній табір?

— Та отут, за горбиком, - сказав я. - Коли співають, так добре чути.

— А ви звідкіля прибули? - запитав я.

— Ой, не питай краще, - сказав хлопець. Він зняв із голови шапку, просунув два пальці в дірки.

— Це нас на дорозі почастивали, біля Смиги, коли вже в ліс входили. А хто - піди, запитай. Я побуду з кіньми, а ти, - звернувся він до мене, - принеси чогонебудь пожувать - два дні в роті ні крихти. Дивуюся, як тільки коней не загнали.

Я приніс йому хліба і шматок сала.

Увечір повіяв вітерець, дощ затих. Я зайшов у штабну землянку, запитати сотника, чи можна йти спати. Входячи, я почув голос Черника.

---

⁵ Черник - Дмитрий Казван родом из села Охматков Демидовского района, "провидный" ОУН на Дубенщине и Млыновщине, организатор УПА, начальник штаба Военной Округи "Богун" УПА "Пивдзнь". Погиб вместе с двумя повстанцами в 1946г. в с. Глубокая Долина Демидовского района в бою с подразделением МГБ.

— Та зрозумій ти, голова, пов'язнули вони по самі вуха. Хлопці самі хочуть, щоб їх приєднали під одне командування. Дві чоти вже перейшли до нас, а інших роззброїмо. Зрештою, це наказ...

Світло каганця освітлювало півземлянки. Черник сидів за столом у куті. Обличчя не було видно.

— Як коні? - запитав Юрко.

— У порядку, - відповів я.

— Йди, відпочивай, - дозволив сотник.

Я пішов у землянку чоти Блакитного. Хлопці іще не спали, кілька голосів тихенько смівали.

Останній раз тобі цілую
Голубко сизокрила.
Бо я вже їду в край далекий
Чи знову стріну, тобі, мила? (укр.)

Я приліг на нари біля Івана. Він завжди тримав місце для мене і дуже любив слухати мої розповіді про Крим. Я почував, що в душі він не усьому вірить. Сам він був із Дубно. Коли німці призначили його до відправки в Німеччину, він пішов у ліс до повстанців. У Дубно в нього залишився батько, - бляхар і молодший брат, а мама умерла від тифу. Була ще і кохана дівчина, але її вивезли в Німеччину. Так під тихий спів і розмови я заснув.

Наступило 6 липня 1943 року. Ранком прибіг зі штабу посильний і оголосив збірку. У таборі усе заворушилося. Вишикувалися три чи чотири сотні. Командир Еней⁶ коротко оголосив наказ: роззброїти загін мельниківців і об'єднати усіх під одне командування.

Сотні пішли в обхід гори до табору мельниківців і розгорнулися в ланцюг, оточуючи табір. Там усі спали праведним сном. Опору мельниківці майже не чинили. Кидали зброю на нашу вимогу і тільки наприкінці пролунало два чи - три постріли. Хтось був убитий. Один із мельниківців, не бажаючи здавати зброю, висмикнув чеку із гранати і пообіцяв підірвати кожного, хто наблизиться. Його застрелили пострілом у потилицю, а гранату кинули в яму.

Роззброєних хлопців вишикували на галявині. Юрка виголосив перед ними коротку промову. Він сказав, що Україна одна, і що Українська Армія теж повинна бути одна. Не повинно бути ніяких переговорів з окупантом. Україна повинна бути «самостійна» і більше нічия. Наприкінці він оголосив, що хто хоче далі воювати під синьо-жовтим прапором і тризубом — буде зарахований у сотню і тому буде повернута зброя. Хто не хоче - може йти на всі чотири сторони.

- Але запам'ятайте, - додав він, - усі ми, українці, і повинні бути ними до самої смерті. Хто з командирів і стрільців залишається битися з ворогом за "вільну Україну" – два кроки вперед марш!

Вийшли багато хто з командирів і більшість хлопців. Юрко наказав, щоб повернули їм зброю, потім підкликав старшин своєї сотні і призначив

---

⁶ Эней – Петр Олейник, командир округа УПА "Пивдэнь"

мельниківських командирів їхніми заступниками. Потім розподілив хлопців у чоти і рої.

Кілька десятків хлопцев пішло з табору. Ніхто їх не тримав.

У таборі Юрко мав докладну розмову з кожним мельниківцем, що поповнили сотню. Був при цьому і хлопець із Служби Безпеки, але він у розмову не втручався. До всім, хто поповнив сотню, наші хлопці віднеслися по-братерському.

Усі швидко перезнайомилися по «псевдах». Запитували один у одного дійсне ім'я і відкіля родом, «*Дунай*» - *Василь Бакишин* було строго заборонено. Увечер хлопці, що поповнили сотню, стояли в одній шерензі на вечірній молитві.

Рейд у Суражский ліс.

Після дощу в лісі стояв густий запах грибів і вологої хвої. Ми зі зв'язковим дядьком Федором сиділи на купі хмизу. Федір вистругував з березової гілки корок до баклажки.

- А ти звідкіля, козаче? - запитав він.

- Із Криму, - відповів я.

- Дуже ти схожий на мого покійного Петра - рідна мати вас би не розрізнила. От поїдемо до мене, так жінка тебе нізащо не відпустить. Умер мій Петрик в минулому році від тифу, - зітхнув Федір, - посиротив нас. Царство йому небесне. І звідкіля взявся цей тиф? Чи то німці привезли, чи совсім залишили?

- У війну завжди бувають хвороби, - зауважив я.

- Послухай, Володя, - якимось особливим голосом сказав Федір. – Всеодно свого Криму ти більше не побачиш. Дуже вже він далеко. Якщо хочеш – буду тобі батьком гарним, а мати у нас те, що потрібно. А вареники які робить: з чи сиром з вишнею... Ми з Петром бувало, як сядемо – миски мало.

Він перестав обстругивати свій чопик, замовк, і стільки було незатаєного болю в його обличчі і згорбленій фігурі, що я обійняв його і пригорнувся до плеча. Він обома руками взяв мою голову і пригорнув до грудей. І раптом заридав, так так, що я не витримав і теж заплакав. От так ми й сиділи два стрільці УПА і, обійнявшись, плакали кожний про своє, не стигаючись сліз. Чув нас тільки ліс та вітер, що шумів у кронах дерев. Звідкілясь дуже здалеку вітер приніс ледь чутний гудок паровоза. Цей звук немов нагадав про те, що є десь у світі інше життя, де люди не чують стрілянини, не очікують із-зі кожного куща пострілу і смерті.

Федір підвівся, витер кулаком очі і сказав: «Велика Україна, а жити нам у ній ніде. Звідусіль лізуть на нас ці паразити. Хто їх тільки родить та посилає до нас кров пити і на них працювати? Де ж ти, Господи Боже наш? Як же просити тебе, щоб дав ти нам ще сили і якоїсь підтримки?». Я теж піднявся на ноги, і вдвох ми рушили до табору.

- Я, синку, дуже люблю землю, коней, господарство, - тихо продовжував Федір. - Тебе навчив би сіяти і господарством займатися. А коли вмру, усе тобі залишу.

Шумів ліс. Під ногами м'яко шелестіла хвоя.

-Та що там говорити, - важко зітхнув Федір. - Хто знає, чи доживемо ще до завтрашнього дня. Пішли спати, Володя.

- Пішли, батьку, - відповів я. Він узяв мене за руку і, немов маленького сина, повів у землянку.

У землянці горів каганець, пахло прілою соломою. На нарах лежав тільки один хворий повстанець. У нього по всьому тілу висипали нариви. Ледь ми увійшли, він окликнув нас, попросив пити. Я подав йому води.

- Поклади у воду трохи цукру, - попросив він. - Візьми там, у торбі. Тільки дивися, листа не чіпай.

Лист йому від матері привіз недавно зв'язковий, але він так і не прочитав його. Сам не міг підійти до світла, а щоб хтось інший прочитав, він не хотів.

Звали цього повстанця Тимко. Був він родом із села десь під Рівним і називали його «ровенський», тому що в рою був іще один Тимко. Чомусь жоден з них не хотів брати інше «псевдо». Обоє Тимки були щирими побратимами і розставалися тільки, коли командир розлучав. Тимко «ровенський» був ростом трохи вищий за свого побратима, мав почуття гумору й у жарт називав свого друга «рибаком».

Історія цього прізвиська була такою. Якось обидва Тимки пішли купатися на озеро, що було неподалік від табору. Тимко ровенський жартуючи кинув у воду чобіт свого друга, а коли той, пірнувши, дістав його - у чоботі була маленька рибка.

Але зріднив їх назавжди такий випадок. Один раз після засідки біля якогось села, повстанці відходили до ріки, відстрілюючись від німців, що переслідували сотню. Почали на кількох човнах переправлятися на другий бік і напорилися на засідку поляків. Уже світало, і ті полоснули вогнем, як тільки човни вийшли на середину ріки. Один Тимко зовсім не вмів плавати, а човен, у якому вони були з побратимом, перекинулася. Другий Тимко під кулями плив і тяг свого побратима до берега, звідкіля стріляли поляки. Вони добрались до

берега і під прикриттям очерету вибралися з води. Обидва Тимки зайшли в тил полякам, кинули кілька гранат і підняли такий шум, що ляхи відійшли. Сотня переправилася на протилежний берег, коли німці були вже зовсім поруч. Під обстрілом витягали поранених із пробитих кулями човнів, не кинули й убитих. Ось так обидва Тимки врятували сотню від неминучої загибелі. Юрко ніколи не забував відзначити героїство своїх стрільців. Коли прибули у табір, і хлопці сушили одяг біля багать, Юрко приніс два німецьких офіцерських кортики і вручив обом Тимкам, сказавши при цьому: «Це вам нагорода за подвиг. Будьте і далі такими дружними. Дружба допомагає вижити у важку хвилину й у смертну годину. Воюйте за волю. Україна не забуде своїх героїв»

Не було для повстанця сотні кращої нагороди, чим добрі слова Юрка. А його впевненість, що Україна не забуде своїх героїв, доходила кожному до глибини душі. Обидва Тимки подякували сотнику за нагороду.

- До останнього удару серця будемо боротися за волю України, - сказали обидва побратими.

Здається, немає у світі кращих хвилин, як сидіти біля багаття після бою чи в теплій землянці, чи в криціке, коли вже не свистять кулі, не рвуться гранати, не кричать поранені. У ці хвилини в хлопців немає інших турбот, окрім як поділитися один з одним нехитрою їжею так наболілим на душі. Доглядаючи за хворим Тимком, я забув свої гіркі думки й укутавши його рядом, заснув поруч з ним безтурботним сном.

Розбудив мене дядько Федір: - Уставай, синку, снідати, - термосив він мене. - Бачився я з Юрком - сказав, щоб ти до нього йшов, коли поснідаєш.

Я миттю зіскочив з нар. На столі стояв у казанку суп і окраєць хліба. Я заходився снідати. Густий картопляний суп з м'ясом був дуже смачний. Дядько Федір сидів поруч і дивився, як я їм.

- А чого ви не їсте? - запитав я Федора.

- Я вже поснідав, - відповів він. - З півночі все одно не спав, так кухарю допомагав. Він мене на увесь день нагодував.

Я швидко поснідав і побіг до штабу. У штабній землянці горіли дві лампи, було накурено. Юрко сидів з іншими командирами за столом, на якому була розкладена карта. Побачивши мене, він жестом підкликав до себе.

- Де ти ходиш? - запитав він. - Моя «чешка» не чищена, у стволі, напевно, червоно від іржі... Вичисть добре і набий усі магазини патронами. Та підготуй і свою «фінку». Раптом потрібна буде.

Я зняв зі стіни його автомат, узяв підсумки з запасними магазинами, запитав у Шуляка, де взяти патрони. Він показав на свій мішок під лавкою. Я набрав з нього патронів. Засунувши руку черговий раз за патронами, я витяг із дна мішка кілька орденів - радянських, німецьких і польських. Шуляк, побачивши що я з цікавістю розглядаю ордени, запитав: «Що, Володя, гарні іграшки?». Не чекаючи відповіді, він додав: «Буде час, я тобі їх покажу, а зараз роби свою справу». Я кинув ордени назад у торбу, узяв ще патронів і пішов із землянки чистити автомат.

Усівши під деревом, я зайнявся роботою. До мене підійшов дядько їздовий. Він довго дивився, як я розбираю і чищу автомат, потім сів поруч під деревом. Цього дядька я добре знав. Був він середнього зросту, ходив завжди якось

боком і, коли ступав на праву ногу, то немовби підстрибував. Було в ньому щось таке рідне, домашнє.

Потроху ми з ним розговорилися. Дядько розповів, як поляки пограбували і спалили його будинок, як били його і дочку, як її напівживу засунули в куряник, а його без свідомості із переламаною ногою кинули в яму... Мені було дуже шкода цього простого землероба, з яким доля обійшлася так жорстоко. Я як міг, заспокоював його:

— От проженемо ворогів-окупантів, дадуть тобі землю і коней, - говорив я те, що чув від Юрка й інших повстанців.— Ти ж повстанець, так повинен знати, що справа наша свята. З лісу вийдемо героями свого народу. Людям дамо волю і незалежну Україну.

— Не треба мені ніяких заслуг, - заперечив дядько - Тільки б вигнати з України усіх ворогів. Я тоді день і ніч робив би, щоб наша земля родила хліб гарний для людей. Здається, щастя більшого і не треба.

Я зібрав наповнені патронами диски свого автомата і «чешки» Юрка, піднявся, щоб йти до штабу. Мій співрозмовник сидів мовчки, дивився в землю відсутнім поглядом і в думках, напевно, бачив ту майбутню Самостійну Україну. Його великі темні долоні тримали на колінах гвинтівку так, як уміють тільки селяни тримати свої вила, косу чи інший інструмент, яким треба зробити дуже велику роботу.

-Почекай-но ще хвилинку, - зненацька окликнув мене дядько. – Хочу в тебе щось запитати.

- Що таке, дядьку? - сказав я, кваплячись піти.

- А от скажи мені, хлопче, коли корінь у буряка відламався, можна його покласти в купу на зиму?

- Ні, усе рівно зігниє. Та ще й інші попсиє - відповів я, не розуміючи про що це він.

- От, і я говорю, - продовжив дядько, - гарний хазяїн кладе такі буряки зверху, щоб першими худобі згодувати.

Він важко підвівся, спираючись на гвинтівку і пішов не попрощавшись своєю дивною ходою. З хвилину я думав над почутим, але так і не зрозумів тоді змісту його слів. Більше я його не бачив. Кажали хлопці потім, що цей дядько загинув у бою під Волицею.

Коли я знову переступив поріг штабної землянки, сотник Юрко сидів за столом із двома хлопцями з СБ. Я почув, як Юрко просив есбістів не чіпати тих хлопців, що прийшли до нас із мельниківського загону. Я почепив «чешку» назад на стіну, поклав на лавку підсумки з магазинами і доповів сотнику, що зробив. Юрко відіслав мене на за обідом для всіх трьох.

Наш кухар був рідкісний веселун і балакун. При чому, говорив він і по-російському, і по-українському. Лець я запитав його, що на обід, як він затараторив із примовками: «Дині без шкарлупи... Суп наваристий із старої дупи».

- Послухай, - перебив я його, - на обід разом з батькою чекають ще двоє із СБ, так що не розпускав би ти язика, а дав, що смачніше.

Це одразу подіяло. Кухар швидко видав кілька ковбас, два хліби, вузлик цукру, казанок кави.

Каву він робив сам зі смаженого ячменю і жолудів. А ще його фірмовою стравою було тушковане в баняку м'ясо з яблуками і картоплею. Постійно він намагався нагодувати повстанців якнайсмачніше, особливо поранених, за якими доглядав, як за рідними дітьми.

Коли я повернувся з обідом, у землянці був тільки Юрко. Він сидів, упершись грудьми об край столу, підперши перенісся пальцями і спав. Я тихо поставив їжу на стіл, вийшов із землянки і став біля дверей, щоб ніхто намарно не будив сотника. Через годину я заглянув у землянку і побачив, що Юрко вже закінчує обід. Він запросив мене до столу, але я відмовився, сказавши що вже обідав.

- Захочай ковбасу і хліб. Завтра буде важкий день, - сказав Юрко.

Я не мав звички розпитувати, що буде завтра, тому що звик: що мені належить знати, Юрко скаже, а що не належить, то нічого цікавитись.

Однак я бачив, що із самого ранку в таборі йшли якісь приготування-прибували частіше, ніж звичайно зв'язкові. Краєм вуха я чув, як один прибулий кур'єр розповідав, що в районі Суража діє «радянська партизанка» - грабують села, убивають зв'язкових УПА, бешкетують, намагаються навіть створити колгосп, щоб «дядьки» на них працювали. Хто вони такі, ніхто достаменно не знав. Одні говорили, що це загін Ковпака, інші - що випадковий набір з комісарів, бувших військовополонених і євреїв, що утекли із гетто. Воювати з німцями вони не хочуть, а їсти хочуть, тому відбирають у населення все начисто. Допмагають їм активно поляки.

Ранком 22 липня наша сотня і сотня Борсука виступили в рейд у Суражські ліси. День видався ясний і сонячний. Ми йшли повз села похідною колоною з піснями. Усі хлопці мали піднесений настрій - знали, що йдемо бити ворогів України. Попереду і з боків колони рухалися кінні роз'їзди. Із сіл виходили нам назустріч люди, раділи і вітали свою армію, а хлопчаки довго бігли за нами вслід. До вечора ми підійшли до села Переморовка. Сотні розташувалися на відпочинок на березі річки, що протікала біля самого лісу. Юрко, розставив вартових і вислав розвідку на ближні хутори. Повстанці добряче утомилися від важкого переходу і, користуючись випадком, купалися в річці, прали онучі, а хтось просто лежав, відпочиваючи, гріючись на сонечку.

Біля нашого кулеметника Карася зібралось трохи хлопців, знаючи його схильність побалагурити.

- Розповім вам, хлопці, як один раз я німця в полон узяв, - почав Карась хрумтячи сухарем. Усі, хто був поруч, підсунулися ближче. Підійшло ще кілька повстанців.

Це було наприкінці зими, - продовжував Карась. Відпустив мене сотенний додому, бо передав мені один чоловік із села, що мати занедужала, помирати зібралася. Жучко його кличуть – не дасть збрехати. Йти мені потрібно було кілометрів з двадцять. Зима, сніжок падає, йду я навпростець. А сотник мене попередив, що німці в селах з'явилися – щоб звернув на це увагу і їх обійшов. А мені ж не терпиться. Поспішаю, щоб мати живою застати. Йду навпростець, вітер дує, холодно. Я вуха шапки опустив, комір підняв, автомат за плечі, руки в кишенях - йду. За ніч снігу намело – замети ледве не по коліна. Намагаюся ступати там, де видно бур'ян, чи ще щось, щоб у який-небудь окоп не звалитися

– їх накопано зараз, куди не глянь. Раптом бачу – хтось збоку з'явився. Не встиг я «фінку» через плече перекинути, як він уже поруч із мною. Я дивлюся, а в нього каска на голові німецька і білий орел збоку. Дивимося – він на мене, а я на нього.

Схопив я його за плечі, щоб не дати вистрілити. І почали ми битися. Сопемо і намагаємося підім'яти один одного. І отут потрапила моя рука йому в ніс. Я так за нього схопився, – німець аж пискнув від болю. Вихопив він якоесь багнет і хоче в мою руку застромити, що йому ніс давить. Ударив би він мене цим багнетом під ребро – амінь! Не сидів би я тут з вами. А він ніс свій врятувати захотів. І згадав я отут, що в мене в кишені наган – пустив його ніс і наган йому в морду. Підняв німець руки: «Капут, капут» – белькоче. Повернув я його спиною, обшукав, забрав гвинтівку і думаю – відведу кудись подалі, щоб пристрелити і шуму не наробити. Веду я його, значить, а німець мені і говорить: «Зи дойч зольдат». І щось далі белькоче. Я по-німецькому трохи знаю, а він по-нашому трошки вмів, так і розмовляємо. От він і говорить: «Мені назад повернення нема, тому що розстріляють за те, що здався в полон і зброю віддав. Такий наказ фюрера. А тобі, – тобто мені, виходить, теж не жити, тому що зайшли ми на мінне поле. Став я, як укопаний, і запитую його, що ж нам робити?»

- Йди, - говорить він, - за мною обережно, слід у слід. Стали ми йти через це поле. Німець мені усе показує, де міни закладені. А вони в таких місцях виявилися, кудою я саме і пішов би де бур'ян, кущики. Як я йшов? Один Господь Бог знає! Швидше за усе Всевишній мене вів, а потім німця цього послав. Перейшли ми з ним це поле. Що ж, думаю, з ним робити? Усе-таки від смерті мене врятував. Що буде, те і буде: веду німця додому. Заходжу, а матері вже легше стало. Устала вона, німця в мій старий одяг переодягли. Я йому наказав, щоб батькам допомагав і глухонімым прикидався. А він усе: «Гуд, гуд, гуд». Побув я трохи вдома, і пішов назад у сотню.

Хлопці посміхалися, не дуже вірячи Карасю, а ройовий Сашко запропонував: «А що, хлопці, давайте всіх німців і совітів переловимо і працювати змусимо, а самі воювати будемо».

— А з ким тобі воювати? - запитав хтось, - якщо усі вони переловлені будуть!

— А з бабами, - встряв у розмову Чухрай. - Є, хлопці, такі сатаниські баби, що страшніші за німців і совітів та ще і з поляками в придачу.

— Ти, Чухрай, у ліс, напевно, від баби утік! - зауважив Карась.

— І від неї теж, - погодився Чухрай. – не було мені життя від її. Що не зроблю - усе не так. До того дійшло, що каже вона мені: «Ти мене на руках носи».

— Ех, як схопив я віжки, та віжками її, віжками. А вона ж у два рази вища і більша за мене. Та ще я у неї і в приймаках.

— Так ти, Чухрай, пішов у повстанці тому, що не міг жінку на руках носити? - розсміялися хлопці.

- Не міг, відповідав Чухрай, - тому що дуже велика була. Але знаю, що якби зараз повернувся, то вона б мене на руках носила.

— Воно так буває, - зітхнув ройовий. - Немає - купив би, а є - убив би. А от моя Марійка – кращу не треба. За усе, що не зроблю - цілує. Навіть погано зроблю, і то цілує.

- З такою жінкою, напевно, легко жити, - підтакнув Чухрай. – От послушайте, хлопці, ще один випадок. Жив один чоловік з жінкою і не було в них дітей. Як тільки чоловік до неї, а вона: ой! Отут болить, там болить. Один раз стали на ночівлю в їхній хаті німці. Напилися горілки, прив'язали чоловіка до ткацького верстата, - а він ткач був, жінку роздягли і давай насилувати. Кричить вона: «Чоловіче рятуй!» А він їй і каже: «швидше кажи їм, Фрося, що в тебе й отут болить, і там болить». Засміялися хлопці. Хоч жарт і не новий, але все-таки цікаво слухати.

Повернулася розвідка. Хлопці почали збиратися до маршу. Розвідники прийшли ні з чим. Доповіли, що дядьки на хуторах зовсім залякані і, не знаючи з ким мають справу, нічого не хочуть говорити.

Командир куреня Осип зібрав командирів і довго радився з ними. Було видно, що ніхто не хоче йти далі наосліп. Повернувшись до сотні, Юрко вислав в усі сторони дозори, наказавши будь-що-будь захопити «язика». Незабаром один з дозорів привів двох полонених. При допиті виявилось, що один із них поляк, а інший – єврей. Не встигли закінчити їх допитувати, як привели ще двох; - росіянина й українця.

- Ну, тепер майже повний інтернаціонал, - зауважив Юрко. – Ведіть на їх до мене по одному.

Поляк сказав на допиті, що він офіцер Війська Польського, родом з-під Кракова і воює за звільнення Польщі. На питання, чому воює за це не в Польщі, а в Україні - нічого не відповів. Єврей у відповідь на всі запитання тільки безнадійно махав рукою, а потім сказав: «Яка вам різниця убити мене, знаючи хто я чи ні?». Юрко запитав, хто він за фахом.

- Лікар, - відповів єврей.

- Будеш лікувати наших поранених, - трохи подумавши, сказав Юрко і наказав вартовому відвести лікаря в сотню і нагодувати. Єврей хотів поцілувати руку Юрао за порятунок, але той відповів: «Може, ще я тобі буду руки цілувати за порятунок моїх хлопців».

Наступила черга допитувати українця і росіянина. Юрко присів на купу гілля, а ті - на землю напроти нього. Юрко довго дивився на них обох. Росіянин нарешті не витримав і попросив поговорить один на один. Юрко відійшов з ним у бік. Я тримав полоненого на мушці автомата. Після розмови полоненого кудись повели.

Четвертий полонений, у відповідь на питання Юрко, заговорив українською мовою, з галицьким акцентом. Він сказав, що родом зі Львова, з відомої родини, за професією науковець, а до більшовиків потрапив випадково, понепорозумінню і хоче спокутувати свою провину. Додав іще, що він чистої української крові.

— Але не чесної, - перебив його Юрко. - Відповідайте по суті запитань: де знаходиться табір ворога? Яка кількість?

Полонений запнувся.

— Пан офіцер, кого ви вважаєте за ворога? - запитав він Юрко.

— А ви кого вважаєте ворогом, пан інтелігент? - парирував сотник.

— А хто ви? - знову запитав полонений.

— Тут я запитую, - відрізав Юрко, - і майте мужність на питання давати конкретні відповіді. Відкіля ви йшли?

— З табору радянських партизанів.

— Куди йшли?

— До вас.

— А хто ми? - сховавши посмішку, запитав Юрко,

— Не знаю.

— Так чого ж ви збиралися з нами воювати, якщо не знаєте, хто ми, - розсміявся Юрко.

— Ви українці і я... моє місце серед вас, - швидко пролепетав полонений.

— Ну добре, а що ви можете робити? - знову запитав Юрко,

— Там мене змушували чистити картоплю, - непевно відповів той.

— А ще що?

— Поки що я більше ні на що не придатний, - опустивши голову, відповів він.

— Ну, добре - примирливо сказав Юрко. - Кафедру я вам, звичайно, не обіцяю, а поки що, відведіть його на кухню. Потім, якщо живі будемо, поговоримо.

На нічліг сотні розташувалися в хатах села Переморівка. Курінний Осип, що командував операцією, знову зібрав командирів. Юрко, повернувшись з наради, теж зібрав чотових і ройових і роз'яснив кожному завдання. Пізно вночі дозор привів ще двох затриманих, на вигляд сільських «дядьків». Потім привели ще двох.

- От так, по двох, вам їх довго доведеться водити, - пожартував Юрко. - Вели б уже одразу усіх...

Але ледь тільки останніх затриманих поставили поруч з «дядьками», як ті втрьох раптом кинулися бити одного з них. Вартові ледь вгамували їх. Виявилось, - що троє дійсно були селянами із ближнього села, а четвертий був «уповноважений» партизанами збирати продукти, а точніше, грабувати селян. Був він азербайджанець по національності, служив у Радянській Армії, потім став поліцаєм у Кременці. Але щось не поладнав з німцями й утік до радянських партизанів. І ось така людина була «уповноважена» організувати українців на нове радянське життя, «учив» їх розуму і забирав останні продукти й одяг для захисників “Родіни”, що боялися і носа висунути з лісу.

На зорі наша сотня вийшла з Переморівки. Уздовж узлісся вийшли до окраїни села Теремне. Стелився густий туман і було холодно. Юрко дав команду зупинитися, тому що було ще затемно. Ледь повстанці розташувалися уздовж дороги, як попереду тріснули постріли. Зв'язковий повідомив, що сотня Барсука зіштовхнулася з групою радянських партизанів. Захопили їхнього воза і кілька полонених. Наші дозори виловлювали більшовиків, що розбіглися по лісу і по одному, по двох приводили до Юрка. Ледь чи не кожний із полонених пропонував переговори. Один навіть пообіцяв Юрку звання генерала, якщо він перейде на сторону радянських партизанів, а нам усім райське життя в Радянському Союзі після війни. На це Юрко йому відповів, що краще бути

добрим повстанцем, чим вашим генералом і додав: «Ви дотепер так і не зрозуміли, що ми повстали проти німецьких і московско-більшовицьких окупантів, за свій народ, за волю України. І будемо ми боротися з вами на смерть доти, поки не стане вільна соборна Українська Держава».

Юрко скомандував рухатися далі і сотня, минаючи село, заглибилася в ліс. Обходячи по краю лісу велику галявину, ми раптом побачили збоку, на її протилежному кінці, чоловік двадцять вершників.

— Ей! Виході на переговори, - викрикнули кілька з них по-російському.

— Що, Володя, тягне поговорити? – запитав Юрко.

— Ні, не тягне, - відповів я.

З нашої колони по вершниках заgrimіли постріли. Тих немов вітром здуло з пагорка. Спішившись, вони почали обстрілювати нас у відповідь, а через кілька хвилин зникли. По команді Юрка сотня розгорнулася в ланцюг і рушила лісом у напрямку невеликої висотки. Незабаром ми вийшли на косогір. Десь ліворуч заgrimіли постріли. Від висотки нас відокремлювала лощина яка праворуч піднімалася урівень з висоткою. Ми почали спускатися в лощину. Ледь наш ланцюг досяг підніжжя висотки, як зверху по нас ударили з автоматів і кулеметів. Упали на вологу лісову землю перші убиті і поранені. Сотня залягла. Вогонь партизанів був такий щільний, що неможливо було підняти голову. Коли обстріл трохи затих, Юрко дав команду відходити. Ті, хто залишився живий, відповзли, відійшли назад на край косогору і зайняли оборону. У лощині залишилися лежати наші убиті й поранені.

Почалася перестрілка. Наш кулемет «Максим» строчив по позиціях партизанів. Почало вечоріти, але перестрілка не затихала. Усю ніч ми вели бій з оточеними партизанами. Над ранок просунулися вперед і стиснули кільце оточення. Юрко наказав мені пройти по ланцюгу і передати наказ: «Ні кроку назад!» Перебігаючи від дерева до дерева, я передавав наказ, поки не вийшов до дороги. Біля самої дороги лежали троє хлопців і старий дядько. Вони сказали, що далі вже нікого з наших немає. З боку ланцюга до нас підійшов курінний Осип і з ним ще кілька командирів. Він запитав: «Дорога прострілюється?»

Хтось зі стрільців відповів ствердно:

- Добре, - відповів він. – Зараз я дам тобі грипс, — звернувся він до мене. – Віднесеш у село. Йди за мною.

Поруч на дорозі стояли старшини куреня і розглядали місцевість. Йдучи уздовж дороги, курінний помітив якийсь шнур і зачепив його ногою.

- Це, напевно, сигнальний шнур до штабу, — зауважив він.- Дайте ніж, я його переріжу.

Хтось дав йому ніж. Він підняв шнур, і, у цю мить проgrimів оглушливий вибух. Я був позаду за курінним і вся сила вибуху прийшлася на нього. Повітряною хвилею мене відкинуло убік, засипало обличчя піском. Цілком до свідомості я прийшов тільки в селі. Жінки кислим молоком відмочували мені пісок, що в'ївся в обличчя. У голові гуділо. Я нічого не чув, не міг говорити. Тільки наступного дня я більш-менш оправився від контузії.

Від Юрка прийшов посильний, і я пішов разом з ним. Чим ближче ми підходили до місця бою, тим чутніші були мінометні постріли і розриви мін. Я запитав посильного, чиї це б'ють міномети.

— Це наші, - відповів він. - Грузини-мінометники стріляють по більшовиках.

Незабаром я відшукав штаб і доповів Юркові про прибуття. Юрко був призначений замість загиблого Осипа курінним і командиром всієї операції. По лінії оточення більшовицького табору йшла частина перестрілка. Одна за однією в їхньому таборі вибухали міни. Уночі більшовики пробували пробратися до води. Наші кулеметники перестріляли усіх, хто сунувся на схил. Партизани зробили спробу прорватися, але ми неї відбили. На світанку сотні пішли на штурм і захопили більшовицький табір.

У таборі партизанів усе було розбито, земля густо подовбана вирвами від мін. Лежало багато убитих, розбитих возів. Декільком командирам більшовиків удалося вислизнути з оточення і сховатися. Наостанок вони багато чого замінували в таборі, навіть трупи своїх партизанів. Наша сотня в цьому бою втратила дев'ять убитих і дванадцять поранених. Загинули також «Карась» і «Чухрай». Зібравши трофеї - зброю і боєприпаси, сотні повернулися в Теремне.

Загиблих повстанців поховали в братській могилі на цвинтар. Поставили березовий хрест, кожен стрілець із сотні кинув на могилу жменю землі, помолився за порятунок їхніх душ. Напевно, дотепер шумлять там над загиблими за волю України плакучі верби.

Небезпечні дороги

Після повернення з рейду в Суражский ліс Юрко розмістив штаб куреня на хуторі заможного дядька Василя. Тут перед хатою було дуже велике подвір'я, яке з усіх боків обступали добротні господарські будівлі. Господиня, що без втоми працювала по господарству від зорі до зорі, знаходила хвилинку і щоб полікувати моє посічене вибухом обличчя. Вона прикладала на мій лоб і щоки примочки з кислого молока, а на ніч змазував все обличчя сметаною. Спати я майже не міг, тому що від контузії боліло і гуділо в голові і щось тряслось усередині. Господиня напувала мене відварами з лісових трав.

У дядька Василя я добре прижився. Ходив з ним на косовицю, перевертав сіно і звозив його на подвір'я, годував худобу, словом, робив усю роботу по господарству. Тільки в роботі я і міг забутися і почував себе краще.

Ситна їжа і спокійна робота зробили свою справу. За два тижні я майже виздоровів від контузії.

На хутір раз у раз прибували зв'язкові. Іноді супроводжувати їх ішла охорона.

Один раз на хутір прибула дівчина-зв'язна з міста. Довго вона на хуторі не затрималася. Немов навмисно в цей час на хуторі не виявилось нікого з тих, хто звичайно супроводжував зв'язкових. Уже вечоріло, коли курінний Юрко покликав мене і наказав бути готовим супроводжувати зв'язкову. Для поїздки приготували бричку, а за кучера сів сам хазяїн. Дівчину посадили за ним на

сіно, а я з автоматом прилаштувався на краю брички. Дівчина була років двадцяти, невеликого зросту, чорнява, кликали її «Тротка». Її великі очі дивилися з-під брів трохи глумливо. У неї було багато паперів і маленький пістолет у рукаві. Ми рушили на шлях. Зв'язкова виявилася не дуже говіркою - казала тільки те, що стосувалося справи. А справа її і наша була одна: багато ворогів має Україна і їх треба вигнати з рідної землі. Єдине про що вона мене запитала - це звідкіля я. Почувши, що з Криму, сказала, що після війни обов'язково туди поїде. Потім додала, що коли я залишуся живий, то зустрінемося і разом будемо дивитися на Кримські красоти.

Коні розмірено бігли нічною дорогою, ми тихо розмовляли, забувши на час, що йде війна і що на кожному метрі цієї дороги нас може чекати смерть. Виглянув місяць і сховалася за хмари

За черговим поворотом дороги із-за дерев, із двох сторін, ударили по нас автоматні черги. Наш дядько-візник одразу упав на дно брички обличчям униз. Коні, злякавшись, стрімголов понесли бричку. Я дав позад себе чергу із автомата. Бричка неслася ніким не керована і я зрозумів, що дядько, напевно, убитий. Зв'язкова, теж упала на дно брички обличчя до обличчя з дядьком. Я швидко переліз на передок брички, щоб узяти віжки і зупинити коней, але вони були десь унизу на голоблі. Схрупуджені коні били задами, одна барка переломилася і біла їм по ногах. Віжки заплуталися внизу і тягли коней убік. Я опустил ногу на зламану барку і пробував дістати віжки, але в цей момент коні круто звернули убік. Утративши рівновагу, я вилетів із брички і вдарився об якийсь корч. Удар був такий сильний, що я знепритомнів. Отямившись, я довго не міг прийти в себе. У світлі місяця я побачив метрів за двадцять перевернену на бік бричку. Поруч з нею біля дерева бився, стоячи на передніх колінах кінь. Іншого коня не було видно. Я спробував устати, але вдалося мені це тільки з третьої чи четвертої спроби. Хитаючись з боку в бік, я пішов до брички. Дядько лежав на землі, широко розкинувши мозолисті руки й осклянілими очима дивився в небо. Біля нього лежала моя «фінка». Я підняв її, відєднав диск, подивився чи є там патрони. У прорізі жовтіло кілька штук. Я відтягнув затвор - він вільно пересувався. Знову вставивши диск, я захотів спробувати, чи стріляє автомат після удару, але вчасно одумався. Виявити себе пострілом було занадто небезпечно.

Я нахилився над дядьком, закрив йому очі, потім підійшов до дівчини. Вона лежала з закритими очима, немов жива, тільки обличчя було подряпане та обдерта рука. Видно коні протягли її юзом. Отут я побачив другого коня. Він вдарився в дерево прямо на сучок товщиною з руку і пропоров собі груди. Кінь біля брички усе хрипів і силкувався піднятися. Я обрізав поводи, посторонки і став допомагати йому встати, але це ніяк коню не вдавалося. За цим клопотом я зовсім забув про безпеку й опам'ятався тільки тоді, коли з лісу прямо на мене вибіг олень. Іншим часом він, звичайно, потрапив би на повстанську кухню, але зараз було не до нього. Кінь усе-таки встав на ноги і стояв, тремтячи всім тілом, мотаючи головою. Я спробував зрушити його з місця, але він стояв, немов укопаний. Я залишив коня і повернувся до дівчини. Опустившись поруч із нею на коліна, я повиймав з її волосся соломини, грудочки землі. Волосся її було м'яке і довге. Із заціпеніння мене вивів тріск гілок десь у темряві. Я підхопив

«фінку» і приготувався до стрільби. Тріск повторився і знову надовго настала тиша. Я вийняв ніж, прорізав ним дерен і почав копати могилу на двох неподалік від дороги. За цією роботою я й не помітив, коли наступив світанок. Коли ямка була вже майже готова, я приліг у ній трохи відпочити.

Прокинувся я, коли уже світило сонце. Рукою я відразу пошукав поруч із собою автомат й обімлів від страху. Автомата ніде не було. Я миттю вистрибнув з ями і, на щастя, побачив його поруч із краєм на траві. Схопивши автомат, я направився до перевернутої брички. Усе було так, як я залишив уночі, тільки коня не було ніде. Але це мене не дуже засмутило. Я підтяг мертву дівчину до ями й обережно опустив тіло на дно могили. Трохи відпочивши, я підійшов до дядька. Обличчя його виявилось на сонці і його густо обліпили мухи. Я відламав гілку, змахнув мух і став теж тягти його до ями. Дядько був дуже важкий і тягти його було неймовірно важко. Доволочивши тіло до ями, я настільки зміг обережно опустив його на дно поруч із дівчиною. Потім я наламав гілок, укрити ними загиблих і заходився руками закопувати могилу. Упоравшись з цим, я прочитав «Отче наш», зробив з березових гілок хрестик і застромив у землю. «Хто мене так поховає і де?» - спала до голови думка, але я відразу прогнав її. Перехрестившись, я відправився у зворотний шлях.

Йшов я лісом уздовж дороги, не ризикуючи виходити на відкритий простір. Приблизно визначивши те місце, де була засідка, я згорнув у ліс і вирішив обійти його стороною. Гірше за все було те, що я не знав ні місцевості взагалі, ні цього лісу і не міг визначити хоч приблизно, куди треба йти. Я йшов, куди несли мене ноги, обходячи бурелом, дерева, часто зупинявся, прислухався, дивився, де сонце і по ньому пробував звіряти свій шлях. Перемінивши кілька разів напрямок, я остаточно заблудився і пішов навмання лісом туди, куди очі дивляться. Вже в сутінках я вийшов на окраїну лісу. Далі лежав луг. Я пішов лугом далі, поки не наткнувся на косовицю і невеликі копиці сіна. Отут я відчув смертельну втому. Підійшовши до найближчої копиці, я зарився з головою в сіно і заснув, обома руками обійнявши свій автомат.

Прокинувся я, коли вже наступив день - прогорнув сіно з обличчя і виглянув назовні. Яскраво світило сонце. Між копицями було видно якогось дядька в полотняній сорочці, що гріб і перевертав сіно. Я виліз із копиці, обтрусив сіно, вибирав реп'яхи, що зацепилися за одяг. Дядько побачив мене і рушив назустріч. Я прикрив автомат сіном, щоб у випадку чого одразу ним скористатися.

- О, а я тебе, хлопче, знаю, - сказав дядько, підійшовши ближче. - Ти в мене колись ночував із хлопцями. Добрий день.

- Добрий день, дядьку, - відповів я. - Добре, що вас зустрів. Покажіть дорогу до хутора дядька Василя.

- Василя? - пошкріб долонею потилицю дядько. - А якого Василя тобі треба?

- У який три тополі по кутах садиби ростуть.

- Так ти й дотепер не навчився по-нашому говорити? - зауважив дядько.

- Уже краще говорю, - відповів я.

- Ну, так сідай, поснідаємо з тобою трохи, - сказав дядько. Ти ж, напевно, голодний? Зараз принесу, що там мені жінка поклала.

- Ніколи мені снідати, - відповів я, хоча і смоктало під ложечкою від голоду - та й небезпечно отут, напевно.

- Якийсь ти переляканий, - зауважив дядько, - сідай, а то не скажу нічого.

Їсти мені дуже хотілося, а особливо пити, оскільки за вчорашній день я випив тільки кілька ковтків із калюжі у лісі. Дядько пішов туди, де лежали його граблі і торба. Я подивився йому вслід і тільки зараз помітив, що на одязі його були одні латки. Навіть позаду на сорочці були дві латки з полотнини різного кольору. Я присів на сіно й отут відчув гострий біль у коліні. Подивився на коліно - холоша розідрана і крізь неї видно на шкірі глибокий поріз. Я засукав холошу. Уся нога була в запеченій крові. Згорнувши пучок свіжої трави, я заходився витирати кров. За цим заняттям і застав мене дядько.

- Ану, покажи, - сказав він і, нахилившись, оглянув моє коліно.

- Немає там нічого цікавого, - сказав я недбало.

- Нема, так може бути, - зауважив дядько. - Бачиш, кров не тече - значить може бути антонів вогонь.

- Так ну вас, це подряпина, - сказав я. - Давайте поїмо, та я піду. - І для більшої ваги додав: - Командир мене чекає.

- Зараз, зараз, не поспішай, - сказав дядько. Він відійшов, уважно дивлячись на траву і зірвав якийсь широкий листок. Повернувшись, дядько дістав з торби шматок полотнини, відірвав смужку і, приклавши лист до рани, щільно примотав його, так так спритно, немов усе життя тільки тим і займався, що перев'язував рани.

- От тепер витягай свою фінку і хоч зараз у бій, - пожартував дядько.

- А звідки ви знаєте, що в мене є зброя? - запитав я дядька.

- Так це ж я наклав тебе сіном, коли ти спав. Ти ноги так виставив, що якби хто йшов, те перечепився б. Я дивлюся - а ти лежиш і обіймаєш свою фінку, як жінку.

- Так треба було розбудити, - сказав я, червоніючи.

- Так вже ти міцно спав, що будити було шкода. То я гріб і наглядав, щоб хто чужий не надійшов.

Дядько розклав на шматку полотнини, шматок хліба, кілька картоплин, зелену цибулю і крихітний шматочок сала.

- Їж, я не голодний, снідав уже, - сказав він.

Я зрозумів, що дядько хоче нагодувати мене і тому відмовляється їсти.

- Якщо ви не будете їсти, то і я не буду, - заявив я. - З'їм хліба та ковтну трохи молока.

Тоді дядько взяв мій ніж, розділив їжу навпіл і ми заходилися їсти. За їжею дядько запитав куди я йду.

- Я ж запитував у вас, де хутір дядька Василя, - нагадав я.

Дядько знову замовк і мовчки ми закінчили трапезу.

- Знаю я того куркуля, дай Боже йому здоров'я, - сказав дядько піднімаючись.

Мені хотілося сказати, що немає його вже в живих, та я стримався. Дядько глибоко зітхнув і сказав:

- Слухай, синку, тобі туди треба йти через польське село - Панську Долину, або робити кілометрів з п'ятнадцять гак. З твоєю ногою це занадто далеко, але може вночі пройдеш навпростець мимо села. Так ти зараз відпочинь, а коли сутеніти стане, ти от так іди, - він показав рукою напрямом, - краєм лісу, потім буде два яри, ти перший минай, а по другому йди уздовж праворуч з кілометр чи більше. Побачиш хутори. Там поляки живуть, так ти їх праворуч обходь, але свого керунку тримайся. Потім, коли поспиш, я ще скажу тобі, як Василя знайти.

Я подякував дядьку, а сам подумав, що шукати дядька Василя мені і не треба, я знаю, де він. Знову зарившись у копицю, я розтягся на весь зріст. Теплий запах свіжого сіна заколисував мене, немов снадійне.

Дядько Єгор розбудив мене, коли сонце хилилося до заходу. Він знову розповів про той шлях, яким я повинний йти і додав на прощання:

- Дивися, синку, не попади до поляків. Вони вже з нами не розмовляють, а стріляють і все.

- Можна вже йти? - запитав я.

- Йди, Бог тобі в допомогу! - відповів Єгор.

На прощання я обняв Єгора, чмокнув його у вуса і, накульгуючи, рушив убік лісу.

- Якщо будеш близько проходити чи проїжджати, так ти заходи, - крикнув мені вслід Єгор.

- Обов'язково зайду, - відгукнувся я і помахав йому рукою.

Увесь час, поки я йшов до лісу, Єгор дивився мені вслід. Уже на краю лісу я знову помахав йому рукою, але він у сутінках, напевно, не побачив. Я увійшов у ліс. Після пекучого лугу тут було прохолодно і сиро. Відпочивши, я почував себе бадьоро і навіть голод не особливо дошкуляв. Погано було тільки те, що я полінувався посушити так перемотати онучі. Сівши на пеньок, я перевзувся і рушив далі. Польські хутори я обходив, як радив дядько Єгор. Перетнув один яр, але коли почав спускатися в другий - десь попереду мені привидівся вогник цигарки. Я завмер, вдивляючись у сутінки. Начебто нічого. Але от десь у хащі хруснула суха гілка. «Так тріщить тільки під ступнею» - подумав я і тихенько позадкував назад.

Обережно ступаючи, я спробував обійти стороною це місце. Через кілька хвилин знову почув тріск галуззя попереду, але вже дуже близько. Притулившись до дерева, я підняв свій автомат і причаївся. Спробував навіть затаїти подих, хоча серце сказано билосся в грудях. За декілька кроків з'явилися два силуети і, крадучись, пройшли мимо. Я почув, як вони майже пошепки розмовляли між собою по-польськи. Не потрібно було багато розуму, щоб зрозуміти зміст їх розмови. Один сказав: «Відчуваю, він десь тут». Інший відповів, щоб той замовк. Їх було тільки двоє і можна було прийняти бій, але я не знав, чи не йдуть за ними ще. Та й сподівався, що може, удасться вислизнути потиху, та й не був упевнений, як після того удару спрацює автомат. Знову я пошкодував, що не прихопив із собою ні єдиної гранати. Кинув би зараз і справу зроблено. Поляки зникли у темряві. Я зробив усього кілька кроків, як раптом почув, що вони повертаються. Знову прихилившись до дерева, я побачив, що тепер вони йдуть прямо на мене. Я прицілився, підпустив їхніх

кроків на п'ять і натиснув на спуск. Ударила черга й обоє поляків як підкошені, упали на землю. Я кинувся повз них уперед і на ходу підхопив німецький «МП» одного з них. Що було духу я побіг до яру. На хуторах завили собаки, почули якісь крики.

Зупинився я тільки тоді, коли треба було звертати вправо. «Що я роблю?» - раптом пронеслася в голові думка. - «Утік від одних, так тепер, немов заєць, біжу прямо в лапи до інших. Ні, так не можна».

Я пробіг ще кілька метрів і присів, наслухаючи. Серце стукало так, що ледь не вистрибувало з грудей. Тепер у мене було два автомати і дешево віддавати своє життя я не збирався. Я поцілував свою фінку за те, що не підвела і спробував чи є ще патрони в патроннику. У диску залишилося ще кілька штук. Затаївшись, я незабаром почув, як неподалік пробігло кілька людей. Незабаром тріск сушняку під їх ногами затих. Крадькома, від дерева до дерева, намагаючись ступати як можна тихіше, я пішов у напрямку, що вказав Єгор.

Із лісу я вийшов, коли вже добре розвидніло. Оглянувши з пагорка місцевість, я побачив удалечині за полем знайомий хутір із трьома тополями. Моєї радості не було кінця-краю. Я перетнув поле і, обійшовши вартового, який дрімав, підійшов до будинку. Незважаючи на ранню годину, я почув голос Юрка. Він наспівував улюблену пісню. Звички сотника я вивчив - він співав тільки тоді, коли на душі було погано. Важко було мені входити в будинок з поганою звісткою. Не хотілося і переривати пісню. Дуже я любив, коли Юрко виводив своїм баритоном задушевні слова:

Бувай здоровий, коханий мій...
Пора мені в дорогу.
Розвіялись китиці мрій
По тобі молодому.
Надія, мов вишневий цвіт,
Розвіялась вітрами,
Поїду я в далекий світ
Незнаними шляхами...(укр.)

Мені завжди здавалося, що йшли ці слова від самого його серця. Я зітхнув і постукав у двері. Юрко виглянув у вікно, побачив мене і швидко відчинив двері зі словами:

- Ну скільки ж чекати тебе, Володя? Він обійняв мене і міцно пригорнув до себе.

Дружина дядька Василя з'явилася на порозі і з тривогою дивилася на мене, витираючи сльози.

- Сідай і розповідай, що зі зв'язковою? Довезли чи ні? - запитав Юрко.

Я сів і почав розповідати, що трапилося. Почувши про загибель зв'язкової і дядька Василя, Юрко встав із лави, обхопивши голову руками. Він пройшов у кут до ікони і почав читати молитву. Господиня упала на коліна і навзрид заплакала. Я теж встав і слідом за Юрком помолився до ікони.

Потім господиня крізь ридання стала просити Юрка поїхати на те місце, де я поховав її чоловіка. Юрко дав команду запрягти два вози і зібрати хлопців. Через півгодини два вози із повстанцями і Юрко, верхи на жеребці, виїхали з двору. Поїхали тією ж дорогою. Після полудня ми прибули на місце. Усе було, як я залишив учора ранком, тільки замість убитого коня - одні обгризені кістки. Дружина дядька Василя плакала і голосила на могилі чоловіка. Наплакавшись досхочу, вона сказала, що через кілька днів перепоховає свого чоловіка і дівчину-зв'язкову на цвинтарі.

Ми рушили у зворотний шлях. Знайшли місце засідки, звідкіль нас обстріляли. Але там знайшли тільки ламані гілки та стріляні гільзи.

Оглядаючи землю, Юрко запитав, чи взяв я «грипс»⁷ в убитої зв'язкової. Я із докором глянув на нього і знизав плечима.

- Там вона лежить - от і візьміть самі в неї, - відповів я.

- Не розумничай, - кинув Юрко.

Він прекрасно розумів, що зв'язкова сховала секретний «грипс» так, що в живої його було знайти непросто, а в мертвої і поготів. Але запитати мене про «грипс» він був зобов'язаний.

- Ти чого кульгаєш? - запитав Юрко після паузи.

- Зачепило трохи. - відповів я.

Після повернення на хутір він відправив мене возом за два кілометри до лікаря. Той оглянув моє коліно і сказав, що тут медицини не потрібно. Рана зажила від чудодійного зілля дядька Єгора.

---

⁷ грипс – секретная записка.

Повстанські ночі

Серед ночі мене розбудив посильний. Що мене кличе курінний Юрко, я зрозумів тільки після третього стусана в бік. Прокинувшись остаточно, я схопив автомат та свою торбу і побіг до штабу. Конюх уже виводив коней. Я допоміг йому осідлати коня курінного. Спробував попругу - чи добре зтягнута? Кінь надув живіт. Я сказав йому вголос: Хочеш, щоб попруга не давила? А те, що холку натре сідлом, не розумієш?

Підійшов Юрко, поплескав коня по шії і запитав мене, чи готовий у дорогу. Я підтяг попругу і відповів, що готовий.

Юрко щось шепнув коню і той замотав головою. По усьому було видно, що вони раді бачити один одного. Дзвякнули шпори і курінний у мить опинився в сідлі. Тільки зараз я помітив, що він у новому кітелі і із шаблею на боці.

Підійшов Шуляк і ми теж скочили в сідла. Шуляк поїхав першим, а я, як завжди, позаду, за курінним.

Прилаштувавши впоперек сідла автомат, щоб у випадку чого, можна було одразу нам скористатися, я вдивлявся в перетягнену ремнями спину курінного Юрка. І який же він красивий в сідлі. Жодного зайвого руху. Не згинають його ні роки, ні важкі дні - видно, він народжений бути командиром. Раптом у мене в голові майнула думка; - А якщо його раптом уб'ють? Що я тоді буду робити? Дурниці - відразу заперечив я сам собі. Хіба його можуть убити? Як же Україна буде без нього?

Під мірний тупіт копит ми усе далі і далі заглиблювалися в ліс. Минуло вже кілька годин, як раптом мій кінь спіткнувся. Я від несподіванки ледь втримався в сідлі. Юрко оглянувся, запитав, що трапилось.

- Напевно, кінь підкову згубив, - відповів я. Мій кінь закивав головою начебто підтакуючи.

- Що, згубив? - сказав я коню. - Я тебе згублю, щоб тебе вовки з'їли.

У відповідь кінь захропів. Зненацька і кінь Шуляка зупинився і теж захропів.

- Стій, - тихо скомандував Юрко. - Коні хропуть - значить хтось є.

Ми швидко спішилися і прив'язали коней до дерев. Юрко відчепив шаблю і приторочив її до сідла. Ми відійшли від коней і, сховавшись за деревами, приготувалися до бою. Довго чекати не довелося. Попереду почувся тихий хрускіт галузок. Якись люди йшли прямо на нас. Немов навмисно, місяць сховався за хмарами й у лісі залягла непроглядна темінь. А хрускіт гілок було чутно усі ближче й ближче. Нарешті стало видно, що від дерева до дерева пробираються дві тіні. Через хвилину дві постаті зупинилися неподалік від нас.

- Кидайте зброю! - як грім пролунав голос Юрка.

- Ні з місця! Ну! - с іншого боку скомандував Шуляк.

Я хотів теж щось крикнути, але посоромився. Дуже вже мій тонкий голос не відповідав моменту. Незнайомці завмерли як укопані, але через секунду почувся жіночий голос:

- Ой, їж, їж, Таню! Так ковтай же швидше!

Ми кинулися до незнайомих. Шуляк схопив дівчину, що намагалася щось зжувати і, затиснувши руками їй зуби, дістав із рота папір, що вона намагалася

проковтнути. Хоча дівчина і подряпала Шуляка, але записка, чи частина її, виявилася у нього в руках.

Друга жінка, опам'ятавшись від переляку, раптом радісно виклинула.

- Ой! Друже Юрко! Це ви? Так ми ж до вас йдемо. З грипсом.

- А чого ж це ви вночі ходите, як череда слонів? - сказав Шуляк, передаючи залишки грипса курінному. - Ну і пазурі в тебе, Таню, як у кішки, - додав він, обернувшись до дівчини.

- А ти відкіля мене знаєш? - здивувалася дівчина. - Скажи спасибі, що зубами не вкусила. Було б тобі.

- Зробіть вогонь, щоб грипс прочитати, - розпорядився Юрко.

Шуляк підбрав пучок сухої хвої, насипав трохи порошу з патрона і черкнув кресалом. За кілька секунд розгорілося невелике багаття. Юрко схилився до вогню з грипсом. Папір був увесь пожований, але курінний щось там читав.

- Від кого грипс? - запитав я в Тані.

- Від Черника - так само тихо відповіла вона. - Знову щось сталося біля Панської Долини. І що ті поляки ніяк не заспокоються?

Поки Юрко розбирав написане в грипсі, ми з Танею сіли на хвою під *Марія - кур'єр зв'язку УПА*

деревом. Таня потихеньку схилила

голову на моє плече і заснула. Я боявся

поворухнутися, щоб не потривожити сон

дівчини. Ще ніколи в житті мені не було так приємно. Ніколи ще дівчина не спала у мене на плечі. Шуляк затоптав чобітьми вогонь і підійшов до нас. Мене аж зло взяло, що він не захотів іще трохи почекати.

- Пішли до коней, Володя - сказав Шуляк.

Немов злякана пташка стрепенулася Таня, винувато сказала:

- Я трошки заснула - вибач. Тобі не важко було мене на плечі тримати?

- Усе життя, що відпустив мені Бог, тримав би тебе так, Таня, - тихо відповів я.

- Не говори так - тихо зітхнула Таня і, піднялася на ноги.

Ми підійшли до Юрка. Він намагався висадити Марію на свого коня. Кінь неспокійно задкував, і в місячному світлі було видно, що дай йому волю, він би вкусив Марію. Зрештою в Юрка не стало терпіння і він прикрикнув на жеребця. Той очевидно зрозумів, що жарти закінчилися і дозволив сісти в сідло жінці. Юрко взяв у руку повід і наказав Шуляку їхати кроків на десять попереду. Я запропонував Тані також їхати на моєму коні. Вона спритно вискочила в сідло і відразу зажадала, віддати їй повід, а-то піде пішки. Я віддав їй повід, стукнув долонею коня по крупу і пішов замикаючим, закинувши автомат за плечі.

Незабаром Таня, обернувшись, сказала:

- Ну, що ти плетешся позаду? Йди сюди, щоб я тебе бачила.

Я додав кроку, узявся за стремено, у якому була її струнка нога. Так ми йшли довго. Зненацька Таня зняла з моєї голови шапку і рукою погладила мій чуб. Потім рука опустилася до мого вуха, стала гладити і, смикати його. Я йшов ні живий, ні мертвий, боячись оступитися й обірвати цю мить. Потім мені спала на думку шалена думка поцілувати її коліно, що було так близько. Але тільки-

но я потягнувся до її коліна, як зненацька та рука, що ласкаво гладила моє вухо, відважила мені такого ляпаса, що аж іскри посипалися із очей.

- Який же ти...- глумливо сказала Таня, і ще більшою несподіванкою було те, що вона, нахилившись, поцілувала мій чуб і напнула на нього мою шапку. Потім вона перекинула ногу на інший бік і їхала до мене спиною.

Густі дерева не дозволяли йти поруч з конем і я трохи відстав. Оглянувшись, Таня зісковзнула із сідла і передала мені повід.

Потім ми йшли в досвітніх сутінках взявшись за руки. Я тримав її долоню, що здавалося навіки з'єдналася з моєю рукою, і немов не стало на світі війни, жахів, страху бути убитим щохвилини.

Боявся я тільки одного, що зупиниться Шуляк чи Юрко, чи закінчиться ліс і нарешті ми прийдемо на місце.

Раптом попереду почулася тиха мелодія. Юрко і Марія в два голоси співали:

Бувай здорова, мила,
Машина вже готова.
Не вчую більш твоїх пісень,
Не вчую твого слова.
І в глибину твоїх очей
Я більше не загляну.
Далеко від твоїх груд
У самотності зівяну...(укр.)

В кронах дерев стало вже зовсім світло, настав ранок. Шуляк попереду раптом зупинився, підняв руку. Обірвалася пісня, ми повернулися до суворої дійсності. Я відпустив Таніну руку, дістав з-за спини автомат. Попереду ліс закінчився, далі виднілося поле. Отут розходилися наші дороги зі зв'язковими.

- Де ще я тебе побачу, Таня? - запитав я.

- Після війни, у Кременці, - тихо відповіла вона, жалібно дивлячись своїми блакитними очима.

-Таня! - долетів від узлісся голос Марії.

Вона ще раз глянула на мене і побігла вслід за Марією.

Краєм лісу десь через годину ми вийшли до дороги. Відтіля долітали голоси, стукіт коліс возів, що рухалися бруківкою.

- Ні, не вдасться нам удень перейти, - зауважив Шуляк.

- Може, не увесь час дорога зайнята, - заперечив Юрко. - Перейде підрозділ і проскочимо.

- Ні, чує моє серце, що засідка нас там чекає, - сказав Шуляк. – Краще обійти.

- Знаєш, у кого човен є? - запитав його Юрко.

- Є дядько, у якого і човен узяти можна, і коней залишити, якщо потрібно, - відповів Шуляк. Вони радилися, як рухатися далі, а в мене перед очима увесь час стояла Таня. Опам'ятався я, коли Шуляк, підштовхнув мене до коня.

Ми повернули назад у ліс, дійшли до просіки й уздовж її поїхали в протилежний бік. Незабаром ми виїхали на берег невеликої річки....

- Це річка Іква, - зазначив Шуляк.- Отут саме рибне місце. Ви відпочиньте, поки я піду і дістану що-небудь поснідати. Десь тут повинні бути рибалки.

Ми спішилися. Я зняв сідла, розклав їх під деревами. Потім відвів коней на водопій. Повернувшись, побачив, що Юрко спить під деревом, розкинувшись на весь зріст, як богатир.

Я зняв з коней вудила і пустив їх на випас біля берега. Наставав полудень. Щебетали птахи, пригрівало сонечко, а під кожним деревом чорниці рясно-рясно, хоч пригорщами збирай і ягоди такі соковиті, спілі. Місцями зарослі очерету підходили до самого лісу. На кінцях очеретин коричневі качалки розгойдувалися від вітерця. Де є ще така краса, як в Україні!

За очеретами у воді щось хлюпнуло. «Напевно, шука за карасем ганяє», - подумав я.

Повернувшись, я присів на сідло біля сплячого Юрка. Кобура з його «ТТ» одним кінцем уперлася в корінь, а іншим йому в бік. Заснувши, курінний навіть ремінь не розстебнув. Такого ще ніколи не було. Напевно, замотався, утомився батько. Його шабля лежала поруч, збоку сідла.

Я знову глянув на Юрка: начебто людина, як і всі, але яка силища в ньому живе! Так віддає накази, що кожний у вогонь і воду піде їх виконувати. Але і нікого даремно на смерть не послав. У бою він сам за приклад усім. Не чув, я щоб хтось звинуватив його хоч в чому-небудь.

- Батьку, батьку, - тихо зітхнув я, - немає тобі нізвідки допомоги.

Спить Юрко. «Щось довго немає Шуляка» - подумалося мені. Може, він куди в село пішов? Але от у заростях почув шурхіт і з кущів вийшов Шуляк.

Обернувшись в його сторону, я приклав палець до губ, і шепнув: «Тихо! Батько спить» - Шуляк тихенько підійшов до нас, тримаючи в руках два вузлики. Від них приємно пахло смаженою рибою. У мене від цього запаху аж слинки потекли. Шуляк жестом запропонував мені поїсти. Я пошепки відповів, що почекаю, поки батько прокинеться.

Так ми і сиділи години півтора чи більше. Годинник був тільки в Юрка.

Раптом десь далеко за рікою гримнув постріл. Потім другий. Юрко прокинувся. Знову за рікою вдарила коротка автоматна черга і кулі заляскали високо в кронах дерев.

- Це вже пішли в наш бік - зауважив Шуляк, розкладаючи їжу. - Нічого, устигнете пообідати.

Чого тільки не було в Шулякових вузликах: смажена риба і хліб, сало і варена картопля, цибуля і часник, і навіть дві пляшки з молоком.

Ми взялися за їжу, а Шуляк немов гарний хазяїн, припрошував – «Їжте, люди добрі, і поаккуратніше, а то в рибі кісточок багато дуже - не поспішайте».

Тим часом перестрілка на тому березі ріки усе підсилювалася і, начебто, наближалась. Стріляли з двох боків, але з того краю, що ближче до нас, били не шкодуючи патронів.

- Від річки зайшли, - зронив Юрко, закінчуючи їжу. – Йдемо, треба збиратися.

Юрко не пив молока і тому я пішов до ріки, щоб принести води. Лець я нахилився з берега і зачерпнув пляшкою, як автоматна черга наче косою зрізала поруч мене очеретяні зарості. Я відскочив від ріки і кинувся в ліс. Тільки-но я упав за дерево, як кілька куль із чмоканням вдарили в стовбур. Лунко вдарили дві автоматні черги від того місця, де залишилися Юрко і Шуляк. Усе стихло.

- Володя! Живий? Виходь, - пролунав голос Шуляка.

Я піднявся з-за дерева. У голові гуло, піджак у декількох місцях був пробитий кулями, трохи зачепило руку. Я підійшов до місця, відкіля стріляли. Із-за дерева вийшов Юрко. З очерету стирчав ніс човна, а біля нього наполовину у воді лежав убитий з пов'язкою на рукаві. Поруч, звисившись з човна, лежав ще один. Зброю убитих і їх підсумки з патронами ми сховали поруч із сідлами, а самі, сівши в човен, переправилися на протилежний берег.

Зійшовши на берег, ми витягли човен і направилися туди, звідкіля гриміли постріли. Стрілянина то стихала, віддаляючись кудись у ліс, то знову посилювалася.

- Це когось оточили, - зазначив Юрко.

Шуляк, що стояв попереду помітив на окраїні лісу, біля містка через ріку, засідку і подав нам знак. Ми виявилися від них збоку. Юрко показав рукою Шуляку зайти їм із-заду і відрізати шлях у ліс. Шуляк сховався за деревами. Через кілька хвилин звідтіля пролунала кулеметна черга, а потім автоматний дріб.

Юрко і я кинулися вперед, посилаючи чергу за чергою по тих, що лежали у засідці. Краєм ока я побачив Шуляка, що перебігав під автоматними чергами від дерева до дерева, а довкіл нього в усі сторони розліталися вибиті кулями шматки кори. Я вдарив чергою по двох, що стріляли в Шуляка. Вони упали чи то убиті, чи то сховалися за деревами.

Вибухнула граната і стрілянина замовкла. Щастя і цього разу не залишило нас. Ніхто не був навіть поранений, якщо не вважати мою подряпину та пробиту кулею бляху на ремені Юрка. Він усе журився, що вороги зіпсували йому єдину парадну форму. Ми зібрали зброю трьох убитих польських поліцаїв і сховали в купі гілля. Юрко із Шуляком пішли пішки до того місця, де повинні були зустріти зв'язкового з Проводу. Мені було наказано повернутися і стерегти коней.

Переправившись назад, я застав коней на тому ж місці, де ми залишили сідла. Усівшись під деревом я став чекати. Вже перед вечором я помітив на протилежному березі Юрка і Шуляка. Вони виглядали дуже втомленими. Я переправив їх човном з того берега і заходився сідлати коней.

Ми поїхали уздовж ріки, а потім звернули в ліс. Хащі були дуже густі і нам довелося спішитися і вести коней на повіді.

Так йшли ми майже всю ніч. Тільки над ранок трохи задрімали, а на зорі знову рушили в дорогу. Десь біля полудня ми вийшли до ріки. Тут знову трохи перепочили. Недалеко проходила велика дорога, тому що увесь час чувся стукіт коліс, іржання коней, гудіння моторів автомашин.

- Коли стемніє, будемо переходити дорогу, - сказав Юрко. - Ти, Володя, побудь біля коней, а ми підемо, подивимося, що там на шосе.

Вони пішли. Я оглянув коней, трохи відпустив попруги, наламавав їм молодих гілок кущів. Густий чагарник прикривав нас з усіх боків. Добре було чути дорогу - вона немов жила своїм особливим життям - там гуділи мотори, розмовляли люди, стукали колеса возів. Мені дуже хотілося подивитися, що там діється. Коні прямили вухами, нервували, чуючи небезпеку. Я почав згадувати, коли востаннє безтурботно, серед білого дня, ходив по дорозі. Чому по ній ходять тільки окупанти? Чи буде такий час, коли я, воїн УПА, громадянин своєї України, вийду з лісу і піду безбоязно вдень дорогою і ніхто на мене не направить зброю? Де ж та правда? Це ж вони, окупанти, повинні ховатися по лісах, а ми повинні б їх ловити і карати.

- Ніхто на блюдечку не піднесе вам вільну і незалежну Україну, - згадав я слова Юрка.

Насувалися сутінки. Ніч вступала у свої права. Коні, паслися поруч, немов розуміючи, що далеко відходити не можна.

Раптом почувся шелест у кущах. У мене аж серце здригнулося.

- Ну як ти отут, Володя? - пролунав голос Юрка.

- Ніяк - буркнув я. - Вода поруч, а коні вже добу не поєні. Де ви так довго були?

- Ми вже були там, де повинні були бути завтра - відповів Юрко. Підемо зараз коней напувати. Він поплескав мене по щоці і його радісний настрій передався мені.

- Батьку, а коли їсти будемо? - запитав я.

- Ми вже там перехопили, що Бог дав, - відповів він.- А тобі ось Шуляк приніс.

Шуляк дістав із-за пазухи пляшку молока, окраєць хліба, кілька варених яєць.

- Візьми, це тобі Таня передала, - сказав він.

Я миттю почервонів і не знав - вірити йому, чи ні. Але знав - почну розпитувати, буде тиждень насміхатися.

Жуючи на ходу, я стрибнув у сідло. Юрко і Шуляк виїхали вперед до ріки. От і берег. Коні пили довго і жадібно. Я дивився на протилежний берег, де в сутінках виднілися гори. Я знав, що вони не такі вже й великі, але моя уява малювала за ними чертоги Кримських гір. Коні нарешті напилися і Юрко тихо скомандував: «Бери вправо». Ми заглибилися в ліс. Потім виїхали на вузьку ґрунтову дорогу і поскакали швидше. Перед світанком ми перетнули залізницю, добралися до хутора і, віддавши коней на опіку господаря попрямували до стодоли, де була наша криївка.

Через день ми залишили гостинний хутір і виїхали в Рудку – рідне село Юрка.

Рудка - невелике село на напівсотні дворів неподалік від містечка Демидівка. Хатки криті соломною із маленькими віконцями на подив були чисті й охайні. У кожному дворі стодола, яку тут називають клуня, хлів, льох. З першого погляду було зрозуміло, що живуть у цьому селі чесні і працьовиті люди. У центрі села церква, а поруч з нею будинок священика. До цього будинку і під'їхав Юрко. На невеликому подвір'ї нас зустрів старий священик - це був батько Юрка. Отець Мефодій, як і належить священику, був з бородою, мав крупні риси обличчя, високе чоло і великі смутні очі, що свідчило про розум і урівноваженість цієї людини. Він обняв і поцілував Юрка і повів його в будинок. Ми з Щирим зайнялися кіньми. Незабаром Матушка покликала нас у будинок обідати. Нас посадили за стіл, де вже сиділи отець Мефодій, брат Юрка Ераст і їхня племінниця Тамара - зовсім ще підліток. Матінка подала нам борщ, картоплю і солоні огірки, смажену яєчню із салом. Отець Мефодій прочитав молитву, усі перехрестилися. Випили і по чарці горілки. За їжею йшла некваплива розмова про сільські новини, про господарство. Племінниця Тамара, що сиділа за столом напроти мене, чомусь одразу мене не злюбила і поглядала як на чужого.

Наївшись, я попросив Юрка відпустити мене прогулятися на річку. Він дозволив, але сказав, щоб я далеко не відхов. Я подякував панотцю за обід і, захопивши автомат, вийшов у двір. Дорогою я спустився до ріки, пішов до верб. Було прохолодно, похмуро. Йдучи лугом, я зустрів кількох сільських підлітків - моїх ровесників. Ми познайомилися. Хлопці почали розпитувати мене про повстанців, про бої. Я розповідав їм про все, як міг. Попросили вони мене дати постріляти із автомата. Я відмовив, пославшись на те, що не можна робити шуму і марно витрачати набої. Хлопці запросили мене піти з ними увечір на «вечорниці» і показали хату, де вони завжди збираються.

Повернувшись назад, я попросив Юрка відпустити мене на «вечорниці». Посміхнувшись, він дозволив, але сказав, щоб я був обережний. Було в мене на душі якесь важке передчуття, але цікавість узяла гору і я пішов. Хата, де збиралися на «вечорниці», була неподалік на косогорі. У будинок мене впустила господиня - жінка років тридцяти. У хаті на лаві вже сиділи парубки. Стіл, ослони, лавка і лежанка біля печі застелена ряднами, дві фотокартки на стіні під образами - це вся обстановка.

- А що це за стрілець до нас зайшов? - запитала жінка, узявши руки в боки.

- Не стрілець, а козак, - сказав я в тон її жартівливого запитання.

- Цей хлопець, тіточко, приїхав до Чуйковских з Юрком, - сказав хтось із парубків.

- А, якщо так, то милості просимо, сідай і розповідай, звідкіля ти і хто ти - сказала жінка. - І чого це в тебе зброя? Хіба ж ми такі страшні?

- Ні, тіточко, не страшні, - відповів я. - А зброя при мені, тому, що без зброї мені не можна ходити.

- А як же ти, хлопче, будеш дівчину обнімати? - сміючись, запитала господиня. - Тобі ж не дасть ця рушниця її обійняти.

У дворі почулися дівочі голоси, сміх, відчинилися двері й у кімнату увійшло кілька дівчат. Вони примовкли і стали в куточку біля печі, перешіптуючись. Хлопці почали здороватися з дівчатами. Підкрутили гасову лампу, щоб було більше світла. Господиня кудись вийшла з кімнати. Я теж підійшов до дівчат, почали знайомитися.

- А давайте грати у жмурки - запропонував хтось із хлопців.

- Давайте - погодилися дівчата.

Увійшла в хату господиня і з тривогою сказала:

- Ще хтось до нас іде з рушницею.

Я відтягнув затвор автомата і вискочив у двір. У темряві я побачив за декілька кроків від себе чоловіка з гвинтівкою.

- Стій! Руки вгору! - сказав чоловік.

Я, тримаючи автомат біля пояса, натиснув на курок. Гримнув одиночний постріл. Чоловік скрикнув й упав на землю. Я миттю пересунув важіль на вогонь чергами і відскочив за ріг хати. Більше нікого в дворі не було. Городами я побіг до будинку священика. Там уже стривожилися, почувши постріл. Шуляк виводив коней. Я розповів Юркові, що сталося. Він послав Шуляка перевірити. Незабаром той повернувся, відкликав Юрка убік і вони довго розмовляли. Юрко наказав мені йти в будинок. Шуляк відібрав у мене автомат. У кімнаті Юрко наказав мені ще раз розповісти про те, що трапилось. Я повторив. Глибоко зітхнувши. Юрко повідомив, що я важко поранив односільчанина, котрий ніс охорону села. Він, напевно, не виживе.

-Він, мабуть, хотів побачивши світло, сказати, щоб вікна завісили, а коли побачив невідомого зі зброєю, так хотів затримати, як і належить, - закінчив Юрко. Потім, подумавши, він додав:

- Те, що ти розповів, Володя, тебе не виправдує. Будеш відповідати за всією строгістю. Йди, ти під арештом.

Я пішов у клуню, ліг на соломі. Хотів заснути, але сон не йшов. Нащо пішов на ті вечорниці? - дорікав я собі. Чого принесло того дядька? Чого йому знадобилося гукати: «Стій, руки вгору»? І навіщо я стріляв?

На другий день приїхав слідчий з СБ. Зібрали і допитали всіх хлопців, що були на вечорницях, господиню, потім мене. Я ще раз розповів, як усе було.

На душі було тяжко і

мерзотно. Я щиро шкодував того чоловіка, у якого вистрілив через непорозуміння. Слідство закінчилося тим, що хлопцям дали по парі шомполів, а мене посадили під арешт у льох. Мою долю повинен був вирішити слідчий СБ.

Через кілька днів мене вивели з льоху на світ Божий.

- Слідчий вирішив, що ти діяв не зумисно і що винуваті обоє, - шепнув мені Шуляк. Мружачись від світла, я побачив осідланих наших коней.

З хати вийшов Юрко. Він попрощався з рідними, скочив у сідло. Ми виїхали з двору. На дорозі стояла дівчина, з якою я познайомився на вечорницях. У молодіжній мережі ОУН її кликали «Галичанка». Підбігши до нас, вона простягнула мені вишиту хусточку і, не говорячи ні слова, побігла геть. *Полковник Еней – Петро Олійник,*

Бої і походи

Наприкінці липня наш курінь у складі 3-х сотень - Юрка, Беркута і Докса - перейшов у Млинівські ліси. Командування куренем було покладено на Юрка, а керівництво бойовими операціями на Черника, начальника штабу Військової округи “Богун” УПА “Південь” – заступника командира Енея. У Млинівських лісах і селах у той час знаходили собі пристановище загони чи не всіх армій, що брали участь у війні - німецькі гарнізони, мадярські частини, донські козаки і власовці РОА, польські поліцаї, загони польської Армії Крайової і радянські партизани. Між собою вони майже не воювали, а тільки грабували селян, мучили «дядьків», насилували дівчат. Люди ховалися, де тільки могли, і молили Бога про захист. Тільки-но наша сотня розташувалася в лісі неподалік від Млинова, як із ближніх сіл почали приходити люди. Із благаннями про захист вони розповідали про такі знущання і муки, що холонула кров у жилах. В одному селі польські партизани побили до півсмерті батька, потім поклали йому на спину дочку і гвалтували по черзі, потім задушили їх обох, а тіла опоганили. В іншому селі убили дівчинку і її оголене тіло прив'язали до хвоста корови, й поволокли селом. Прибіг у наш табір дядько з відрізнаними вухами і виколотим оком. Він сказав, що поляки веліли передати, що нам усім буде таке ж, якщо не заберемося з млинівщини. Від усього побаченого і почутого в серцях у хлопцев закипала ненависть. Адже багато хто в сотні були із цих сіл, чи мали тут родичів, знайомих, друзів.

Юрко розсилав в усі кінці зв'язкових, збирав відомості розвідки. У першу чергу намагалися довідатися усе про німецький гарнізон у Млинівці. З того, як працював штаб куреня і командир округи Черник, було видно, що готувалася велика операція проти німців. Саме тому, до пори, курінь не починав би дій проти бешкетів поляків. Одиного дня наші дозори перехопили трьох зв'язкових поляків. На допиті довідалися, що вони йшли із Млинова в загін польських партизанів Юргулевича.

У Юрка був особливий рахунок до цього польського командира, що прославився звірствами чи не у всій нашій місцевості. От тепер він нарешті одержав у руки ниточку, що могла привести до розташування загону Юргулевича.

Черник, неохоче, а все ж дозволив Юркові провести із однією сотнею операцію по знищенню польського загону. Від захоплених зв'язкових довідалися, що цей загін знаходився десь у районі Демидівки. Сотня вийшла в рейд, але несподівано захопити загін Юргулевича не вдалося.

Очевидно, попереджений своїми розвідниками про наше наближення, польський загін став відходити на Львівщину убік містечка Броди.

Три доби день і ніч ми рухалися слідом за загonom поляків. На одному з переходів наша передова чота перехопила роз'їзд: чоловік з десять із загону Юргулевича. У запеклій сутичці роз'їзд був знищений. Там захопили у полон кількох поранених – і від них довідалися, що загін Юргулевича зупинився на відпочинок в одному із сіл під Бродами і заготовляє продукти.

На четвертий день після виходу з табору ми підійшли до села, де був загін Юргулевича. Юрко вислав кілька груп в обхід села в засідки, щоб перекрити їм шляхи відходу. По сигналу Юрка сотня пішла в атаку. Наша поява була для поляків повною несподіванкою. Серйозного опору вони не змогли вчинити, а кинулися тікати хто куди. Бій йшов якимось в'яло. З усіх боків звучали одиночні постріли, зрідка черги. Незабаром затріщали постріли із боку наших засідок. Ми обшукували будинки, виловлювали поляків, що сховалися. Лесть чи не в кожного із цих вояків хлопці знаходили в торбах жіночий і дитячий одяг, взуття. Полонених звели на подвір'я на околиці села. Багато хто з них просили не розстрілювати, обіцяли, що згодні воювати за Україну і Степана Бандеру. Говорили вони не тільки по-польському, але і російською та українською мовою. Дехто клявся, що не сгубил ні єдиної душі.

Юрко велів привести до нього кожного з полонених окремо. Він терпляче вислуховував полонених, запитував, де їхній командир Юргулевич і звідкіля вони одержали зброю. Майже усі в цьому загоні мали новеньку німецьку зброю, дуже багато патронів і гранат з довгими дерев'яними рукоятками.

Ніхто з полонених толком не міг відповісти, відкіля в загоні так багато німецької зброї і боєприпасів, і куди подівся командир Юргулевич.

Хлопці просили Юрко розстріляти полонених на місці, але він відповів на це:

- Якщо будемо розстрілювати поранених і полонених, що здалися нам без бою, то будемо не армією, а катами. Якщо немає в нас суду на них, то Бог їм суддя.

Юрко узяв від кожного з полонених клятву, що більше не будуть брати у руки зброю, і що вони залишаться в селі відбудувати ті хати, що згоріли під час бою.

Ми навантажили цілий віз захопленою зброєю і пішли назад на Млинівщину.

На марші нашу сотню зустрів вершник-зв'язковий від Черника. Він передав наказ: якнайшвидше повернутися в розташування куреня, а також, що до нас приєднається загін, і що вислано для нас вози.

Незабаром попереду колони почувся стукіт копит. Прислані вози після довгої дороги навряд чи могли нам пригодитися. Коні змучені, багато з них розкуті, на колесах від їзди по лісових вибоях лопнули шини, вибиті спиці.

Похмурі дядьки-візники не випускали батоги з рук - раз у раз стьобаючи коней по худих задах.

На возах сиділо кілька десятків повстанців. Одягнені вони були як і ми, хто в що спромігся, а зброя з усього світу. Виглядало це істинно як народне ополчення, що воює за кращу долю, за волю і свою Державу. У більшості з цих людей не залишилося у світі нічого, крім життя, і от йшли вони віддати це останнє, що залишилося - за Самостійну Соборну Україну.

Усі вони знали, що УПА не переможе дві могутні армії - Німеччини і Росії, але згодилися йти на смерть, щоб не вмерти чи бидлом гарматним м'ясом за інтереси своїх мучителів, та хоч трохи побути господарем на своїй землі.

Хлопці з нашої сотні швидко зайняли порожні вози і колона рушила далі. Незабаром над колоною зазвучала пісня:

Мі всі в ряд станемо,
На кріс поглянем...

Через кілька годин коні потомилися зовсім і ніяка сила не могла змусити їх тягти вози.

Юрко дав наказ спішитися і вишикуватися в колону. «Дядькив» з візками він відпустив восвоєси. Далі ми рушили знову пішки. Снову над колоною зазвучала стройова пісня.

І знову хмари потемніли
А з полючи йде густий туман
Скажи, скажи чого задумавсь
Скажи нам отаман.

Запевалой у нас був повстанець Сергій, хлопець з рудими вусами і блакитними, як небо, очима.

Сергій був родом звідкись з-під Здолбунова й у нашій сотні прославився тим, що в одному бої, витративши всі патрони, вибіг прямо на ворожого кулеметника. Не розгубивши, він кинувся на нього з ножом і, у сутичці застромив йому лезо нижче спини, а сам сховався в заростях.

Поранений кулеметник, збожеволівши від переляку і рані, переплутав де свої, а де чужі, і почав бити по своїм. Так так улучно що мало хто з них утік.

Хлопці дружно підхопили пісню і йти стало начебто легше. Поруч із мною крокував повстанець Мирон. Він був цыган, чорний як смоль, з орлиним носом. Мирон був відомий у нашій сотні тим, що в одному бої побував верхи на німці. У рукопашній сутичці німець, падаючи, ударив його прикладом гвинтівки по нозі. Мирон, у сутичці на землі, закинув німцю позаду на горло зашморг, але здоровенний німець устиг просунути руку між зашморгом і горлом, піднявся і побіг куди, ока дивляться з Мироном на плечах. Невідомо куди заніс би він Мирона, не з'явився поруч Петро, що підставив німцю ногу і того трахнувся додолу, а Мирон так і залишився зверху. Німець толі сам помер, толі Мирон його задушив, але зашморг так і залишилася в німця в руці. Це - було усе, що він завоював в Україні.

В УПА Мирон прийшов після того, як німці знищили весь їхній табір. Повстанці любили його за те, що не було в нього слова «не хочу», а на будь-яке прохання він відгукувався тільки «зараз, зараз». Дуже любив Мирон, як і покладено цигану, коней так простір полів. Він міг годинник дивитися в далечінь посміхаючись.

З іншої, сторони від мене крокував Кирило на псевдо Сич, кучерявий здоровань, із приплющеним носом. Псевдо йому дали під стать зовнішності - голова і шия в нього були майже одного діаметра. Я жодного разу не бачив, щоб він посміхався. Ляхи замордовали всю його родину - дружину, дочку і діда, а бабушка сховалася в курятнику і залишилася жива. Мав Кирило незвичайну силу.

Поруч з ним було надійно в бої, тому що саме важке він завжди брав на себе.

Кирило йшов мірним кроком назустріч долі і ніхто не знав, що призначено йому прожити ще тільки один день, а завтра бути убитим у нічному бої на дорозі під Млыновом.

Далі в моєму ряді крокував Гаврило, з яким я останнім часом поділяв усі лиха і радості.

Про кожне з крокуючих поруч хлопцев можна було написати книгу. Самозабутньо любили вони Україну, не ховалися в бої за чужу спину, і ніколи чи не засумнівалися потрібна боротьба повстанців. Усі думали про цьому однаково: чим більше знищимо ворогів, тим ближче буде воля і незалежність України.

Прискореним маршем ми йшли на з'єднання з куренем. Час від часу нашу колону зустрічали зв'язкові, передавали курінному Юркові грипси чи усні повідомлення. Незабаром далеко попереду почувалася стрілянина. Юрко дав команду зупинитися, виставив вартових. Потім надійшла, команда відпочивати й упорядкувати зброю.

Потомлені важким маршем, повстанці, хто де стояв, лягли на лісову землю. Хто був сильнішим, сиділи притулившись спиною до дерева і набивали патронами диски, змазували затвори.

Сонце хилилося до заходу й у лісі лягли на землю довгі тіні.

Прибув черговий зв'язковий від Черника на псевдо Чепурний; Удвох з Юрком вони відійшли в бік, і довго розмовляли. Юрко, видно, був з чимось не згодний, тому що повернувся до сотні нервуючи. Потім він написав грипс і відправив до Черника зі своїм зв'язковим.

Незабаром пролунала команда «вставай» і Юрко повів сотню убік дороги. Ми пройшли ще кілометрів з десять і вийшли до місця засідки. Юрко зібрав чотових, поставив кожному завдання. Уже майже зовсім стемніло. Ледь чоти повстанців зайняли свої місця, як на дорозі з'явилася колона возів. Попереду колони з ліхтариками в руках йшло декілька піших і голосно розмовляли. На возах було видно вогники цигарок. Ми затаїлися в засідці. Був наказ Юрко пропустити колону. У цьому не було нічого складного, але небезпека грозила від бойової охорони, що по трое-четверо солдат, йшла лісом уздовж дороги.

На наше щастя, ми залягли біля самої дороги і їх бойова охорона пройшла в глибині лісу за нами, так нікого і не помітивши. На дорозі нарахували сорок два візки, що найменше по шість чоловік у кожній. Коли колона віддалилася, хлопці помітили, що навантажений мішками віз відстав. Візник дрімав, розвалившись на мішках, Гаврило тихо вискочив із засідки і, підбігши до візника, згріб його в оберемок. Ще двоє повстанців, схопивши коней за вуздечки, повели віз у кущі. Полонений, отямившись від потрясіння, розповів як на сповіді, що ця колона – загін німців і власовців з РОА, яких послали відбирати продуктивний контингент і теплий одяг для німецької армії, а точніше кажучи, грабувати селян. З награбованим добром вони поверталися в Млинів. Подіти власівця було нікуди і, коли він зрозумів, що прийшла його остання хвилина, заплакав і просив пошкодувати його дітей, що залишаться сиротами. Забув у цю хвилину вояк, що щойно сам убивав, залишаючи сиріт і відбрав у них останній шматок хліба. Наша завданням було, щоб жоден грабіжник не пішов живим із цим обозом і власовца, щоб не робити шуму, задушили зашморгом.

Юрко наказав перегородити жердинами і колодами дорогу. Повстанці швидко виконали наказ. Ще не встигли закінчити роботу, як десь удалечині затріщали постріли, злетіли в небо ракети, донеслися вибухи гранат, Стрілянина швидко наближалася. Ось із-за повороту вилетіли брочки зі схрапудженими кіньми. На повній швидкості, не бачачи в темряві перешкоди, вони налетіли на наш завал. Кілька брочок зштовхнулися і перекинулися, інші намагалися зупинитися й у цей момент по них в упор ударили наші гвинтівки й автомати. На дорозі утворилася жахлива купа із возів коней, що билися в упряжі і людей, у яку з усіх боків летіли наші кулі. Дехто з власівців зумів утекти в ліс. Наші повстанці кинулися навздогін за ними. Немає нічого жахливішого нічний бій у лісі. Хто спробував це, той знає. Стрілянина позаду і попереду, яскраві спалахи пострілів, довкіл бігають силуети між деревами - чи то свої, чи то власівці. Несамовитий передсмертний крик поранених, постріли і хрипіння бійців в рукопашній - ця страшна музика бою продовжувалася ледь не до ранку. Усі розбіглися хто куди, і було страшно вийти з-за дерева, щоб не потрапити під випадкову кулю.

У досвітніх сутінках біля дороги зібралось кілька десятків повстанців. На команду «збірка» почали швидко підходити й інші. Курінний Юрко швидко навів порядок у сотні. Виявилось, що деякі з німців і власівців, щоб уникнути загибелі, залізли на дерева й укрилися в кронах. Розгорнувшись в ланцюг, ми почали прочісувати ліс. Гриміли рідкі постріли і вороги, як підбиті ворони, падали з дерев на вологу від ранкової роси землю.

Закінчивши прочісувати ліс, ми повернулися до дороги. Там уже поставили на колеса брочки, відтягнули убитих коней, запрягли на їх місце уцілілих. Збоку лежали рядком п'ятеро наших убитих повстанців, де кілька хлопців копали їм могилу під березами.

Я підійшов до убитих. На траві лежали Кирило - «Сич», Панас - «Мирний», Василь, і ще двоє, імен яких я не знав. Поклали на вози трьох важко поранених повстанців і спішно повезли їх у розташування куреня, де був лікар.

Убитих німців і власовців закапувати не стали - щоб не поганили українську землю, як говорили хлопці. Зібрали зброю убитих, боеприпаси, шинелі, переловили решту коней. Гаврило упіймав двох коней під сідлами.

Сотня строем помолилась над свіжою могилою побратимів. Земля їм пухом і вічна пам'ять героям.

Бій за Панську Долину

Юрко з Гаврилом на конях поскакали вперед, а сотня, на возах, рушила за ними вслід. Їхали мовчки. Хто перевзувався, хто пробував дрімати після безсонної ночі, але мало кому це вдалося бо трясло на бруківці немилосердно. Коли згорнули з дороги на ґрунтовий путівець, усі позасинали одразу. Візники, тримаючи віжки, хилися з боку набік, наче п'яні. Юрко з Гаврилом привели колону до невеличкого гайка. Сотник дав команду розташуватися на привал, призначив вартових. За хвилину в гаю, крім вартових, жодного повстанця не було на ногах. Усі попадали на землю і заснули безтурботним сном.

Прокинувся я опівдні від сонця, що світило прямо в очі. Відчувши голод, я розбудив Гаврила, у якого в торбі завжди було щось із їжі. Він дав мені шматок сала і хліба, показав де баклажка з водою і повернувся на інший бік. За їжею я знову заснув.

Знов розбудило мене те, що хтось смикав у мене із рук хліб. Відкривши очі я побачив прямо перед собою кінську морду і ледь не крикнув. Кінь тим часом дожував мій хліб і знову тикнув мордою в бік.

- Ти що, козаче, коня злякався? - долетів до мене голос Юрко, Я нарешті остаточно прокинувся. Майже вся сотня була вже на ногах.

- Подобається цей кінь? - запитав Юрко, підійшовши до воза і, не очікуючи відповіді, додав: - Вважай, що вчора ти собі коня відвоював. А дасть Бог, ще і шматок землі відіб'ємо у ворога.

- Був би кінь та «фінка», а землю і волю здобудемо, батьку - відповів я.

- Ну от і добре, - кивнув головою Юрко. Ми тут із хлопцями вирішили віддати цього коня тобі. Бери його і бережи, як самого себе.

Не було кінця-краю моїй радості. Кінь під сідлом, з підсумками, сивий, кований, красивий, тепер мій! Не встиг я намілуватися конем, як пролунала команда зібратись на молитву. Після молитви Юрко влаштував огляд поповнення сотні, змінив їм частину зброї із здобутих трофеїв. До полудня в наш гай підійшов загін Провідника Черника.

Добру половину здобутих трофеїв Черник у нас відібрав. У другій половині дня вони кудись пішли з гаю. Але самий головний для мене трофей - мій кінь, залишився і я не приховував свою радість.

Найперше я оглянув у нього підкови. На передньому лівому копиті була мітка - трикутник із хрестиком посередині. Поки я розглядав мітку кінь устиг лизнути мене у вухо. Я дав йому шматочок хліба, погладив по морді. Нарвавши пучок сухої трави, заходився чистити коней - спершу вороного, як смола, жеребця Юрка, а потім свого сивого. За цим заняттям застав мене Мирон-Циган. Він став допомагати чистити мого коня.

-»Це мій» — похвалився я.

- Я знаю - затараторив циган – якби у мене такий кінь був, я б з радості землю їв, копита йому цілував.

Він чистив коня, гладив його другою рукою і примовляв «Сивко, Сивко». Я аж приревнував і сказав:

- Іди, Мироне, добудь собі коня і будеш гладити.

- Не жени мене, Володя - заблагав циган. - Дай помилуватися, тому як це не кінь, а літун.

- Він щось шепнув на вухо коню і кінь опустився спершу на передні ноги, потім на задні і так ліг. Шепнув Мирон щось іще і кінь перевернувся спочатку, на один бік, потім на іншій. Я перелякався і заволав «Підніми його Мироне, ану підніми». Ми і не помітили, що за цією сценою уважно спостерігав Юрко. Він підкликав Мирона до себе і попросив розповісти, у чому секрет цієї вистави.

- Що хочеш, розповім, батьку, тільки не питай те, чого один тільки циган знає, - відповідав Мирон. – Це усе, що я маю на світі.

- Ну, добре, - погодився Юрко. Тільки не чіпай більше Сивого, тому що це особистий кінь мого джури.

- А в мене буде особистий? - запитав Мирон.

- Буде. Йди, вибери собі в обозі, - відповідав Юрко. Мирон з радості підстрибнув і побіг вибирати коня.

- Ну, просто, як діти - буркнув Юрко і підкликав до себе зв'язкового. – Відвезеш цей грипс, - наказав він і тихо на вухо назвав адресата, - І поспішай, як можеш, а то нас тут не застанеш.

Зв'язковий узяв «грипс», поклав у кишеню, скочив у сідло і поскакав, а Юрко довго дивився йому вслід.

Я зібрався з духом і запитав у курінного те, що давно мене мучило.

- Скажіть, батьку, а чому ми воюємо проти всіх?

- А тому; - хвилину помовчавши - відповідав Юрко – що усі лізуть забирати і визволяти для себе нашу Україну, знищують наш народ і грабують його.

- А є у нас в усьому світі друзі чи союзники? - знову запитав я.

- Є, - відповідав Юрко. - Ніч - наша мати, а ліс батько, от і всі наші союзники.

А ще народ наш український, за волю якого боремося і вмираємо.

Юрко зітхнув і присів під деревом.

- Батьку, а чому нас так мало? - знову запитав я, вирішивши до кінця з'ясувати це питання.

- Ні, нас багато, - заперечив Юрко. - За нас майже вся Україна. Тільки біда, що прищеплено нашим людям холопську покірність. Століттями нас гнули вороги собі під ноги, і змушували працювати на них, а коли хто непокірливий був, то, чи в Сибір, чи у в'язницю. А поляки, так узагалі задумали нас у свою віру перехрестити. Так що не було в нашого дядька за усіх часів нічого свого. Усе життя він був змушений дивитися в рот пану, чи начальнику, чи уповноваженому, а якщо ті кинуть йому обгризену кістку за покірність - то він і рад, що кинули йому, а не комусь іншому. Звідси і розбрат між нашим народом, а ворогам тільки того і треба. Нашому дядьку багато не треба доводити, де його щастя. Йому треба показати, як воля здобувається. От ми – Повстанська Армія, і подаємо приклад нашому народу - Зрозумів?

- Зрозумів трохи, - відповідав я.

Юрко поклав на коліно планшет і почав щось писати, а я став розбирати і чистити його автомат. Він іноді поглядав, як я розбираю затвор, змазую кожну деталь гусячим жиром, знову складаю частини. Потім я наповнив усі магазини патронами і, коли глянув на Юрка, то побачив; що він спить притулившись до дерева.

- Чуєш, Гаврило? - звернувся я тихенько до побратима, що відпочивав неподалік.

- Чую, не глухий, - напівголосно відповів він мені.

- А от скажи, Гаврило, - так само тихо звернувся я до нього. – Твій батько мав гарну хату, господарство, клопоть землі, коней і худобу, а ти нащо в повстанці пішов? Це як зрозуміти?

- А так, Володя, - відповів Гаврило. – Мав мій батько землю, але не мав хліба. Мав худобу, але не мав м'яса. Рідко коли вистачало борошна в нас до нового врожаю. Завжди батько десь позичав. Прийшли совіти – ще гірше стало. Відберуть увесь врожай, ще й у Сибір погрожують відправити. Мати, бувало, десь прибереже сухарів на чорний день, так і ті знайдуть, і говорять, що хліб ховаємо від держави. А гарну хату батько побудував, щоб бути не гіршим за інших. І не жити йому в ній припівваючи, а годину-другу поспати у своєму кутку на лежанці. Ніколи йому, бідному, і вгору глянути за роботою, тому що кожен норовить з його три шкури здерти, а на ньому вже і однієї нема.

Гаврило важко зітхнув і додав:

- Йди, перевір підкови в батькового коня, і поклади шматок сала та хліба йому в сумку. Нехай про запас буде.

Я пішов до брички з харчами, розбудив обозного, взяв у нього хліба і сала, загорнув у рушник, і, повернувшись, поклав у підсумок біля сідла. В інший підсумок я склав запасні диски і гранати. Потім перевірів копита і підкови коней. Вони були добре підковані.

Прискакав галопом на змиленому коні зв'язковий. Юрко прокинувся, підвівся на ноги. Зв'язковий зіскочив з коня, доповів сотнику, що не зміг виконати завдання - наскочив на ворожий роз'їзд і лдвее ноги виніс.

Не дослухавши зв'язкового, Юрко віддав наказ готуватися до маршу. Усе в ліску почало рухатися. Запрягали коней, уклали вози. Сотник швидко написав кілька грипсів і розіслав зв'язкових у різні сторони. Потім Юрко підкликав Гаврила, дав йому «грипс», наказав узяти із собою двох повстанців і, у щоб-то не стало, пробитися до Черника.

Гаврило взяв з собою двох хлопців, підійшов до мене попрощатися. Стукнувши своїм чолом об мою голову, він підморгнув і посміхнувся на прощання.

Сівши за коня, Гаврило сказав курінному, що «грипс» Чернику буде доставлений.

Пролунала команда виступати на марш. Я скочив у сідло і поїхав слідом за Юрком.

Увечері ми підїхали до якогось хутора. Щойно сотня розташувалася перепочити, як прибув вершник увесь обвішаний зброєю і з ним ще два хлопці теж верхи. В одного із прибулих була перебинтована голова. Очевидно, рань була зовсім свіжою, тому що крізь полотно проступала кров.

Юрко підійшов до вершника.

- Де сотня, Саблюк? - одразу запитав він.

- Поколошматили нас ляхи із Панської Долини - сказав Саблюк. Він зіскочив з коня і присів на поріг біля хати. Було видно, що від втоми він не встоїть на ногах.

Юрко поморщився наче, від болю.

- Сотня недалеко, - продовжив Саблюк. – Поранених багато. П'ятнадцять стрільців і ройовий Пашко загинули. Поляки спалили всі хати українців разом з нашими хлопцями. Так що навіть поховати по-людському їх не можна було.

- Слава героям і дядькам слава, - сказав Юрко, іще нижче опустивши голову.

Саблюк з натугою таки підвівся і вони пішли у хату й покликали за собою Щирого. Через кілька хвилин він швидко вийшов і, не прощаючись, кудись поскакав. Незабаром прибув зв'язковий від Черника.

Юрко хотів залишити Саблюка на хуторі відпочити, але той не на жарт розсердився від такої пропозиції.

- Поранені і хворі нехай залишаються, а я повинен поквитатися з поляками, - заявив він категорично.

Ми верхи під'їхали до сотні Саблюка. Сотня вже була готова виступити. Майже всі легко поранені сиділи на конях, очікуючи наказу рушати на бій з ляхами. Юрко під'їхав близько до перев'язаного стрільця, що сидів на коні. Було видно, що він ледве тримався в сідлі.

- Йди, хлопче, у хату - тихо сказав йому Юрко.

- Ні, батьку, у сотні моє місце, - заперечив йому хлопець.

- Залишайся і рани доліковуй. Це наказ, - сказав Юрко і від'їхав убік.

Пролунала команда:

- З місця кроком руш! - і колона рушила в ніч. Повстанці і коні були привчені до нічних маршів, і десь за північ ми прибули до Панської Долини. Там вже очікували нас інші сотні. Наша сотня прямо з ходу зім'яла польську заставу і курінь підійшов упритул до села. Відтіля наші наступаючі шеренги зустріли сильним вогнем. Били навіть легкі міномети. Довкіл села був улаштований справжній оборонний рубіж. Юрко залишив частину сотні Саблюка добивати застав, а із своєю сотнею через переліски зайшов полякам з тилу.

Повстанці трасуючими кулями підпалили кілька солом'яних дахів. Полум'я пожежі освітило півнеба. У світі пожежі на окраїні села закипів рукопашний бій. Я ледве поспівав за Юрком. Його спина раз у раз зникала серед повстанців, що йшли у наступ. Полонених ніхто не брав. Поляки захищалися, запекло, до отаннього набою. У цьому бою мені вперше довелося брати участь у рукопашній сутичці і зблизька стріляти по ворогу.

Один раз я в притул дав чергу, коли проти Юрко винирнули троє ляхів, а другий раз - рятуючись від поляка, що нападав із шаблею. Бій не затихав. Узяти вночі сильно укріплене село нам не вдалося. Перед світанком Юрко випустив ракету - знак до відходу. До нього під'їхали зв'язкові і Шуляк. На ходу вони одержали якісь накази і від'їхали.

На світанку ми в'їхали в ліс. Знову зробили гак до свого сліду, але погоні цього разу за нами не було.

На хутір ми вже не поверталися, а розташувалися днювати неподалік від дороги. Юрко, видно, когось чекав. Не розсідлюючи коней, я відвів їх у хащу метрів за двісті, прив'язав до дерева і зайняв неподалік позицію укрившись за пеньком так, щоб бачити коней і чути, що робиться на дорозі.

Сильно хотілося спати після страшної безсонної ночі. Я вже почав дрімати. Раптом затріщали неподалік постріли й у сусіднє дерево вдарила розривна куля. Дрімату як рукою зняло. Я звів затвор автомата і, тримаючи палець на спусковому гачку, не спускав очей із коней. Позаду мене прикривало товсте дерево, праворуч тяглися зарослі кущів, а ліворуч між дерев стояли коні. Стріляли, здавалося, звідусюд. Раптом хтось вискочив із-за дерев і підбіг до коней. Я прицілювався, але стріляти було незручно - заважало дерево. Чоловік підскочив до жеребця Юрка, схопив за повід і пригнувся намагаючись відв'язати його чи обрізати. Моя черга вдарила його в спину і він так і звалився, не розігнувшись. Коні захропли і почали битися на прив'язі. У цю хвилину між дерев з боку дороги з'явився Юрко, а за ним поспішав Щирий без шапки.

- Відходимо - швидко сказав Юрко і скочив у сідло. На убитого вони обидва навіть не глянули.

Ми рушили риссю вздовж узлісся, а далі дорогою в глиб лісу.

Не зупиняючись, ми їхали дуже довго. Тільки по полудню зупинилися напитись біда лісового струмка.

У засідці

Далі шлях наш лежав на хуторі, загублені серед незліченних перелісків. Ночували ми на якомусь хуторі, де вже розташувалися чоловік сорок повстанців.

Хлопці, сидячи на соломі в стодолі, тихо співали:

На небі хмари потемніли
А з поля йде густий туман
Скажи, скажи, чого задумавсь
Скажи нам, отаман.

Ранком ці хлопці притягли звідкилясь двох товстих німців у формі, із усіма відзнаками і погонами. Німці кричали «рот фронт». Їх одразу задушили зашморгами і закопали за городом.

Нічні дороги

Юрко зупинився знову на лісовому хуторі. Курінь розквартирувався неподалік на таких же хуторах. Погода стояла дуже тепла. Господарі цього спокійного острівця готувалися до жнив. Я цілими днями допомагав їм по господарству, пас коней. Ходив із господарем косити траву. Він учив мене, як

тримати косу, як косити так, щоб ні однієї травинки не пропало, щоб косовиця була рівна, як стіл.

Одного разу, коли ми повернулися з косовиці, у хаті сиділа зовсім юна дівчина і розмовляла з Юрком. Я зрозумів, що це чергова зв'язкова прибула із «грипсом».

- Ну що, дядьку, буде сіно на зиму? - запитав Юрко.

- Буде сіно, якщо накосячимо, - відповів господар. Трохи помовчавши, він сказав - А може, б ви мені цього козака залишили? - при цьому він поклав важку долоню мені на плече. - Нехай сином мені буде. У мене дочка підрастає, зараз у Рівному, у сестри. Незабаром повинна приїхати.

- Ні, - сказав Юрко і зітхнув. - Цього козака бере о-ця дівчина. Сідлай, Володя, коня й у похід - далеко. А ви приготуйте йому що-небудь поїсти в дорогу.

- А шкода, - сказав хазяїн.

Далі їхньої розмови я не чув, тому що побіг сідлати коня і готуватися в дорогу. Супроводжувати кур'єрів мені вже доводилося десятки разів, але вперше мав їхати з такою вродливою дівчиною.

У стайні хрупав овес незнайомий вороний кінь із білою зірочкою на лобі. Коли я увійшов, він підняв голову, нашорошив вуха і став сторожко на мене дивитись. Ледь я підійшов ближче, щоб розглянути розкішне м'яке сідло, як кінь почав бити копитом землю.

- Лякає - подумав я. - Напевно, по характеру під стать своїй вершницьі.

Я вже не раз переконувався, що коні розуміють і переймають характер своїх господарів і особливо відчують настрій.

Мій Сивко радісно заіржав, вітаючи мене. Я дав йому скоринку хліба, накинув сідло. Тільки-но я вийшов зі стайні на подвір'я, як із хати з'явилася дівчина, уже зібрана в дорогу. Я повернувся, вивів коней. Дівчина легко скочила в сідло і поїхала до воріт, навіть не оглянувшись.

Я заскочив у хату. Юрко дав мені автомат ППШ - «фінку», дві гранати-лимонки і наказав:

- Ніхто з вас не повинний потрапити живим до ворога. Краще смерть...

Наказ вона знає.

Дядько тим часом причепив торбину з харчами до сідла мого коня. Я скочив у сідло і помчав галопом слідом за зв'язковою. Наздогнав я її біля лісу. Сонце вже хилилося до заходу. Ми поїхали поруч уздовж узлісся гаю. Дівчина тихенько наспівувала знайому мені пісню:

“Горою котяться дими
Машина вже готова.
Не вчую більш твоїх пісень,
Не вчую твого слова,
І в глибину твоїх очей
Я більше не загляну,
Далеко від твоїх грудей
В самотності зав'яну.”

Так ми їхали, поки не стемніло. Я поглядав по боках, тримаючи автомат наготові. Зайшов над лісом місяць, освітивши всі блідим тривожним світлом все довкіл.

- А тобі зовсім не страшно? - зненацька запитала дівчина.

- Не страшно тільки дурню, - відповів я. – Але тут нічого боятися – усіх ворогів ми звідси вигнали.

- Потрудилися ви на славу - сказала дівчина. – Чую по вимові, що ти не тутешній. Відкіля ти?

- Із Криму - сказав я.

- А там що, татари живуть? - спитала вона.

- Не тільки татари. Живуть українці, росіяни, греки.

- Кого тільки немає на Україні, - сказала дівчина. - Живуть собі, а тільки дядькові нашому життя немає. Грабують його всі, кому не ліньки.

- Тому що грабувати є що, - зауважив я. - Не було б – не грабували.

- Усього в нас багато, - погодилася вона, - а найбільше наше велике лихо, це характер холопський. Працюють люди, як прокляті, на землі, а що виросте, те все одно відберуть. Тепер от, на зміну німецької, здається, знову червона сарана насувається. Вона знищить усіх, а живими тільки тих залишить, хто думатиме по їхньому.

- Може, вони один другого переб'ють? - сказав я те, що чув від командирів.

- Ні, не переб'ють, тому, що це не солдати б'ються, а держави, - заперечила дівчина. - Хочуть вони так зробити, щоб наш дядько не розгинаючи спини працював на них, бо інакше совіти з голоду подохнуть.

Тихо постукували кінські копита по дорозі. Крім цього ніде ні єдиного звуку в ночі. Ми їхали погойдуючись в сідлах, тихо розмовляючи.

- Ти був у бої? - запитала дівчина.

- Був кілька разів, - відповів я.

- Я теж була, - сказала зв'язкова. - Ти навіть уявити собі не можеш, яка я була рада, коли бачила убитих ворогів України. Ніколи не думала, що убитим радіти буду, бережи мене Господи. А там, після бою, була така радість... не така, як завжди, а незвичайна. Деякі вороги лежали на землі, ще живі. Вони просилися... А я думала, хто вас сюди кликав? Навіщо ви прийшли убивати нас і грабувати? Чи нема у вас своєї батьківщини? Чи ви там з голоду здихаєте? І ніякої жалості до них у мене не було, хоч я й дівчина.

- Важко тобі буде, якщо вороги знову захоплять Україну, - зауважив я.

- Ні, друже, - сказала вона з незвичайною впевненістю в голосі. – Переб'ють вони нас чи ні, а наступить час, коли Україна буде вільна і незалежна. Далі ми їхали мовчки. Міцно запали мені в душу її слова. Більше всього в ці хвилини мені хотілося взяти цю дівчину на руки, пронести через всю Україну і поставити на найвищу гору, щоб усі люди побачили, яка вона.

На світанку ми під'їхали до якогось села. Зайшовши з городу до однієї з хат, дівчина постукала у вікно. Через кілька хвилин з будинку вийшла жінка, відкрила ворота і пустила нас на подвір'ї. Ми спішилися, прив'язали коней і пішли в хату. У хаті горів каганець. Всюди, де тільки можна - на підлозі, на печі, на лежанці покотом лежали повстанці в обнімку зі зброєю.

- А де вартовий? - запитав я жінку.

- Я вартовий, - відповіла вона. – Хлопці тільки-но повернулися з бою. Утомлені дуже. У деякого навіть рани не перев'язані. Почекай, я зараз сотенного розбуджу.

У хаті ніде не було місця, щоб хоч притулитися. Я вийшов назад у двір і присів під стіною.

Дівчина все-таки знайшла собі десь містечко в хаті. Незабаром жінка винесла мені грипс.

- Передаси Юркові, - повторила вона чийсь наказ. - Тільки ховай так, щоб у випадку небезпеки можна було відразу знищити.

У мене для грипсів було уготоване місце під накладкою прикладу «фінки». Я заховав туди послання і забрався в сідло.

- Будь обережний, по лісу недобиті поляки ходять, - сказала вона мені навздогін.

Їхав я не поспішаючи, дрімав, погойдуючись в сідлі, поклавши автомат на холку коню. Але якась неясна тривога поступово прокралася в душу, проганяючи дрімоту. У голові усе вертілися останні слова тієї жінки. Початок здаватися, що із-за кожного куща, дерева, хтось бере мене на мушку. Я відпустив поводи, звів затвор автомата і почав стежити як поводить мій кінь. Він то зачує чи людину чи небезпеку здалеку.

Ось кінь раптом нашорошив вуха. Я смикнув повід, зупинився і відразу спереду вдарила черга. Кінь смикнувся і боком повільно упав поперек дороги. Я встиг вистрибнути із сідла убік лісу і заліг у траві. Кінь бився в судорогах, гріб копитами дорогу. Я відчував, що той, хто стріляв, тримає це місце на мушці. Уже майже зовсім розвидніло. Я тихенько відповз до дерева. Хльоснула ще одна кулеметна черга. Кулі ударили віялом навколо коня, зачмокали, зметнули дорожній пил. Тихо перебираючись від дерева до дерева, я заглибився в ліс і почав підбиратися до того місця, звідкіля стріляли. Ударила кудись ще одна коротка черга. Напевно той, що стріляв для вірності знову полоснув по кущах край дороги.

Незабаром я його побачив у просвіті між дерев. Він лежав за кулеметом і, припіднявшись, дивився на те місце, де лежав мій кінь. Не думав він, дивлячись туди, що смерть уже стоїть у нього за плечима. Я тихенько свиснув. Він крутнувся, як ужалений, але було пізно. Коротка черга мого автомата кинула його на лісову землю. У передсмертних судорогах він захрипів і смикався, поки не затих. Я дивився, як умирає той, котрий щойно хотів убити мене, і не почував до нього жалю. Згадалися тут мені слова тієї дівчини-зв'язкової, і я був радий, що іще один ворог України перестав топтати її святу землю.

Я переступив через убитого, узяв кулемет, - це був знятий з танка кулемет російського зразка, відніс його до дороги і сховав під купою хмизу. Не взяв його із собою тому, що він був дуже важкий. Мій кінь лежав у калюжі крові, але ще був живий. Неймовірно шкода було мені втрачати вірного коня, Я перевів «фінку» на одиночний вогонь і вистрілив в лоб. Потім, відв'язавши від сідла торбину з харчами, я закинув її за плечі і пішов лісом уздовж дороги, жуючи на ходу шматок хліба.

Десь через годину я вийшов на просіку і почув удалечині форкання коней, стукіт коліс на вибоях. Приготувавшись до гіршого, я заліг. Коли вози під'їхали

ближче, я виглянув з-за дерева і побачив брчку й підводу із нашими повстанцями. Я вийшов на просіку, привітав хлопців і розповів про те, що трапилось. Віз із хлопцями виїхав на дорогу і звернув назад, де лежав мій кінь і убитий ворог, а брчкою ми поїхали в штаб на хутір. Дорогою співали з хлопцями пісні, особливо голосно виділяючи куплет:

У бій кривавий з ворогами
Україну визволять.

Пізно увечір ми приїхали на хутір. Я відразу передав Юркові грипс і пішов у клуню спати. Прокинувшись ранком і вийшовши з клуні, я наткнувся на хлопців з того воза, що їздили до місця сутички. Вони привезли кулемет, сідло з мого коня і якісь папери знайдені в убитого, а тепер дивилися як далеко в небі летять літаки.

- Це полетіли кудись на Білу Церкву, - зауважив хтось.

Тільки-но я з'явився в дворі, як мене покликали до курінного.

- Що ж ти, Володю, не доповідаєш мені про всеї? - зустрів він мене докором. - Чому я довідуся про сутичку наступного дня? Я тобі хто?

- Батько-командир - відповів я.

- А якщо батька-командир, то будеш за мною пішки бігати, а то я для тебе коней не напасусь, - притворно розсердився він. - А ти знаєш кого убив у тім лісі?

- Не знаю - відповів я. - Він стріляв у мене - я в нього...

- Бог вас розсудив, - сказав Юрко. - Ти живий, грипс у мене і це добре. Але чому ти не забрав у нього папери?

- Так що ж, я в нього по кишнях ритися повинен? - не стримався я.

- Знаю, що по кишнях ти не мастак, але що ж робити, якщо такі важливі папери при ньому були? Йди, бачити тебе не хочу, - не на жарт розсердився Юрко.

Я обернувся, розстроєний, і пішов до хлопців у клуню, пом'янувши відповідно того убитого разом із його паперами.

У клуні хлопці сиділи під стінами півколом, а посередині військовик-інструктор пояснював устрій ручних кулеметів - німецького МГ-34 і радянського Дегтярьова. Він показував як заряджати, розбирати механізм, потім по одному підкликав хлопців і вимагав повторити.

Хлопці повторювали розбирання-збирання, вникали у кожен дріб'язок, тому що знали - від цієї науки залежить їхнє чи життя смерть. Інструктор підкликав і мене. Як на зло, справа в мене не ладилася і він поправляв помилки, поки я розбирав і збирав кулемети. Після занять хлопці сіли снідати. Я налив собі великий кухоль молока, відрізав окрасець хліба і, запиваючи його молоком, забув про всі прикrostі.

Зустріч зі зрадництвом

Курінь розквартирувався в селі Хрінники і прилеглих хуторах. Хрінники - невелике село на березі ріки Стир, за десяток кілометрів від містечка Демидівка. Сотня Саблюка пішла в ліс копати "криївки", а Шуляк із сотнею і Юрко з початком розташувалися в селі на квартирах. Сотня Докса теж пішла

кудись. Юрко зупинився в добротній цегляній хаті, де було два входи. Будинок стояв біля лісу. Дуже привітний хазяїн і його дві доньки намагалися в усьому допомогти курінному. Одну з дочок звали Галя. Їй як і сестрі в ту пору було років шістнадцять-сімнадцять. Обидві сестри ходили в розвідку і по зв'язку з грипсами, прали бинти і білизну пораненим. Один раз до будинку прийшла по зв'язку Марія. Була вона до того змучена, що не дійшовши кількох кроків до порога упала, втративши свідомість. Її на руках занесли в будинок, поклали на ліжко. Вона важко з надривом дихала, а коли опритомніла – заплакала. Перші слова її були: «Мама», а потім: «Де Юрко? Покличте курінного». Я побіг і знайшов Юрка в стайні. Він саме перевіряв копита у свого жеребця. Затиснувши між колінами ногу коня, він длубав цвяхом у підкові. Я покликав його. Він, напівобернувшись, кинув:

- Не бачиш, що під руку не можна говорити? Ну, що там у тебе?

Я помовчав, а потім почав знову: «Марійка...»

- Що Марійка? - Юрко випустив ногу коня і випростався.

- Марійка прийшла і свідомість утратила! У будинку лежить, - випалив я.

Юрко швидко пішов у хату. Його вороний дивився йому вслід, а потім почав бити копитом землю попереджаючи - не підходь. Я підійшов до свого коня, котрого дали мені замість "Сивка". Він зрадив, коротко заіржав. До якої ноги я не доторкався - кінь сам піднімав ногу. Підкови були в порядку. Я кинув йому в ясла свіжої трави, яку господар щойно привіз із сінокосу і вийшов зі стайні. Господар збирався знову кудись їхати і запрягав коней у воза. Я допоміг йому одягти хомути, причепив посторонки. Господар приніс косу і граблі. Я попросив його взяти мене з собою покосити траву.

- Йди, у Юрка запитай, тоді візьму з собою, - відповів хазяїн.

- Так він і знати не буде, де я був, - відповів я.

Не встиг я домовитися з хазяїном, як на порозі з'явився Шуляк і окликнув мене. Я підбіг до нього.

- Йди, Юрко кличе, - сказав Шуляк.

Я оглянувся на хазяїна. Той махнув рукою - йди, мов, я почекаю.

Коли я увійшов у кімнату, Юрко піднявся із-за стола із грипсом в руці.

- Швидко сідай на коня і доганяй сотню Докса, - сказав він.- Вони пішли під Мізоч, але повинні затриматися в Малій Буші. Якщо там їх не застанеш – запитаєш у Федора. От, тримай грипс і передай особисто сотнику.

Я взяв записку і засунув у кишеню френча.

- Їдь стежками, а на дорогу не висувайся, - сказав Юрко на прощання, - у випадку небезпеки грипс обов'язково знищ - тримай його у стволі «фінки».

Я швидко осідлав коня і вивів його у двір. Господаря там уже не було. Біля купи трави стояв самотньо хазяйський кінь і тривожно заіржав у слід, коли я виїжджав з двору. Риссю я поскакав дорогою, а за селом звернув на доріжку в поле і, як говорив Юрко, попрямував до лісу. Кінь розмірено біг і незабаром я в'їхав у ліс. Пригинаючись від гілок, я гладив шию коня. Він дуже любив ласку і навіть сльози котилися з очей, коли я довго його гладив. Заглиблюючись у ліс, я прикидав, де б краще переправитися через річечку, що протікала мимо Демидівки в Стир. Я знав тільки один зручний брід і направився до нього. Майже біля самого броду я почув, як попереду за рікою заіржав кінь. Швидко

зістрибнувши з коня, я прив'язав його до дерева і за десяток кроків заліг за кущем край доріжки. З того боку хтось їхав. Через зелень кущів далеко не було видно, тому рудий кінь з'явився зненацька, майже зовсім поруч. Я упізнав у сідлі зв'язкового із сотні Докса. Кликали його Кузьма.

Мій кінь заіржав і Кузьма, запримітивши його, миттю хльоснув свого коня і сховався в кущах. Я кілька разів крикнув йому вслід, назвавши по імені. З кущів він виглянув, спішившись, із автоматом наготові. Я пішов йому назустріч. Кузьма, видно теж упізнав мене, нерішуче тикнувся то туди, то сюди, а потім чомусь занервував, прив'язуючи свого коня. Але мені назустріч він рушив, посміхаючись на весь рот. Я вітав його, сказавши: «Слава Україні!»

- Героям слава! - відповів Кузьма і додав - Ну і налякав ти мене, чорт тебе забери.

Ми розговорилися, обмінюючись новинами. Виявилось, що Кузьма їде з грипсом від Докса до Юрка. Ми домовилися обмінятися грипсами. Взагалі робити це було заборонено, але з огляду на те, що грипс був між командирами одного куреня, ми порахували, що за це прочуханки не буде. Тим більше, що іноді Юрко дозволяв у межах куреня такі речі. Ми з Кузьмою, обмінявшись грипсами, сіли під деревом, де було побільше чорниць і розклали що в кого було їстівного. Він поклав сало, рибу, хліб і цибулю, а я дістав пару яєць, пляшку молока і хліб. За обідом Кузьма почав розповідати, як його недавно піймали «совіти» і примушували цілувати п'ятикутну зірку. «А від її, Володя, так смерділо, що краще вже було жида в зад поцілувати», - говорив Кузьма, не втрачаючи при цьому апетиту.

- А яка це була зірка? - запитав я.

- Бляшана, радянська. Ти як, Володя, думаєш, у них усі зірки смердять, чи ні?

- Ні, - відповів я, - це вони, напевно, її чимось намазали.

- Де вже там, - заперечив Кузьма, - вона в них у папірчик була замотана.

- А ти як від них утік? - поцікавився я.

- Там був з нашого села один дядько і пізнав мене та пішов до їхнього командира просити. Поручився за мене. Привели мене до їх старшого. «Що ж ти, мать-перемать, Родіну зменяєш?» - говорить мені командир. А я відповідаю йому, що ні, я родину не змінюю, живу тут, недалечко.

- Йди додому, - каже тоді командир, - то принеси сала і пару курей.

- А зброю мою віддасте? - запитую я його.

- Не потрібен нам твій кулемет, - відповідає він, - нам своїх кулеметів з патронами нікуди подіти. Йди і принеси сала, хліба і самогонки - тоді і поговоримо.

Так пішов я від них, і прямо до сотенного. Так і так, доповідаю, що сталося. Прийшли якісь двоє із СБ - ще їм разів п'ять розповідав. А як відпустили мене, так послав їх подалі, а наступного дня вже знову поїхав із грипсом на зв'язок. Тільки в цей раз я вже розумній був. Зробив засідку, і поклав того, що давав мені зірку цілувати. Добув собі от цю «фінку», - Кузьма поплескав по прикладу новенького автомата.

- І де совіти беруть такі новенькі «фінки»? - із заздрістю подумав я.

Ми закінчили обідати, подякували один одному і роз'їхалися кожний у свою сторону – я в Хрінники, а Кузьма назад до Доксу.

Під'їхавши до Хрінник, я згадав про господаря, що поїхав косити сіно і завернув на луг, де він мав бути. Там його не виявилось. Тільки свіжий покїс виднївся на травї. Я почав оглядатися, де б він мїг бути і запримїтив, на краю лїсу вершника зі зброєю, що сховався мїж деревами. Скїльки я потїм не вдивлявся, нїчого пїдозрїлого бїльше не було видно. «Привидїлося, що він зі зброєю – може то хтось із селян», - вирїшив я, пїд'їжджаючи до Хрінник. Уже наставав вечїр. В'їхавши на подвїр'я, я прив'язав коня і увїйшов у будинок. Юрко сидїв у кїмнатї за столом, тримаючи в руках усе ту ж потрїпану книгу і щось записував із неї в грипс. Поруч сидїла Марїя і тихо наспївувала улюблену пїсню:

Бувай здоровий, коханий мїй,
Машина вже на шляху.
Не вчую бїльш твоїх пїсень,
Не вчую твого смїху.
І в глибину твоїх очей
Я бїльше не загляну.
Далеко від твоїх грудей
В самотностї зав'яну ...

Побачивши мене, вона замовкла. Юрко пїдняв очї від грипса. Я доповїв йому про зустрїч з Кузьмою і вїддав грипс.

- Ну і добре, - вїдповїв він, - Бїльше нїчого?

Я, вагаючи, сказав, що на лузі менї привидїлося, що хтось наче стежив за мною і що у вершника я помїтив зброю, а потїм він сховався в лїсі.

- Ану, поклич Шуляка,- зненацька серйозно сказав Юрко.

Я покликав Шуляка і вийшов розсїдлати коня. Через кїлька хвилин два рої хлопцїв пїшли в сутїнках, туди, де менї привидївся вершник. Я задав коню вївса в торбї, що дав господар, а коли закінчив його чистити, Марїя покликала мене в будинок вечеряти.

Юрко прочитав молитву і ми сїли за стїл. Господар із господинею не шкодували для нас харчїв - годували як найдорожчих гостей. Їжа була приготовлена по-домашньому смачно і ситно. Юрко не любив, коли розмовляли за столом, але було заведено, що коли комусь приходила в голову гарна думка, то він мїг висловитись. Я швидко повечеряв і, подякувавши господарям за вечерю і їхню доброту, пїшов спати на сїновал. Забравшись на сїно, пїд рядна, я почув стрїлянину за лугом у тїй сторонї, куди пїшли хлопцї. Незабаром стрїлянина припинилася. Натомившись за день я швидко заснув.

Прокинувся я на свїтанку від того, що мене кликав Степан-новий адьютант курїнного. Виглянувши із сїновалу, я запитав, що йому потрїбно.

- Їди, подивися, кого ти на лузі бачив, - сказав Степан.

- Він що, почекаати не може, чи що? - пробурчав я, вилазячи із сїна.

- Не може. Його зараз вїдправлять у Службу Безпеки, - сказав Степан, - а Юрко хоче, щоб ти побачив.

Я зайшов у будинок. Юрко сидів за столом при лампі і щось писав. Побачивши мене, він наказав почекати в іншій кімнаті. Я вийшов туди і через вікно подивився у двір. Уже зовсім розвидніло. Вікно знаходилося напроти клуні і я побачив віз, оточений хлопцями, але хто сидів у возі не було видно.

Юрко закінчив писати грипс, згорнув його в трубочку, як звичайно складали грипс і сказав мені: «Пішли, подивишся, кого ти на лузі підглянув». Ми вийшли з будинку і підійшли до воза. Хлопці розступилися і я побачив Кузьму, зв'язаного по руках і ногах. Із надірваного вуха в нього сочилася кров. Я остовпіло дивився на Кузьму. Він дивився теж, але погляд був такий, немов він мене не бачить.

- Кузьма, що з тобою? Де грипс? - нарешті опам'ятався я.

- А в «совітів», - через спину відгукнувся Юрко. Отут я, нарешті, зрозумів, що сталося. – Як же ти міг таке зробити, Кузьма? - запитав я його, не вірячи до кінця тому, що сталося, - Ти ж присягу давав, і зрадив?

- Він іще й двох наших хлопців підстрелив. Одного на смерть, а іншого в груди важко ранив, - сказав Степан

Мені стало гірко і я пішов геть. Біля клуні мене окликнув Юрко.

- Ти допоміг ворога виявити – він був радянським вивідачем, - сказав курінний. - З цього часу із грипсами будь обережнішим. Віддавати тільки адресату, чи будеш мати справу зі СБ.

- Добре, батьку. Більше грипс нікому не віддам, крім призначення, - відповів я.

- Вірю, - сказав Юрко і пішов у будинок.

Через кілька хвилин віз із Кузьмою виїхав з двору в супроводі трьох повстанців. Я дивився йому вслід і думав, що може Кузьмо не дуже давно став ворогом: Адже ж я знав його давно як гарного повстанця. І чому він не убив мене там, біля переправи, коли занервував? Згадав я отут і його розповідь про те, як давали йому цілувати зірку, і не міг уторопати, навіщо він мені про це розповідав. І як узагалі зрозуміти людинУ?

З хати вийшла Марія і покликала мене снідати. Після сніданку я попросив Юрка, щоб він відпустив мене з господарем на косовицю. Юрко відмовив і наказав замість цього почистити коней, вичистити зброю, перевірити сідла, словом, щоб усі було готове до маршу. Я запитав, що з підковою його жеребця. Він відповів, що замінив цвях і щоб я не оглядав копит його коня, а-то може вдарити.

Я пішов виконувати доручене, а з голови усе не виходила історія з Кузьмою, Я став подумувати, як би зробити так, щоб Юрко менше посилав мене з грипсами, тому що із цими завданнями одні неприємності. Адже не мало є в нього бойових хлопців, так ні, раз за разом посилає саме мене, а там за кожним кущем чи деревом може чекати ворог. Не так давно, коли напував коней, добре, що помітив, як щось мигнуло в лісі, інакше був би убитий, і тут теж саме з Кузьмою.

Довго я думав після цього випадку – про те, як багато в нас ворогів і як же можна, щоб от так як, Кузьма, прийняти присягу на вірність Україні, їсти з повстанцями однією ложкою, спати, укритись однією шинелею, дивитися в очі і при цьому зраджувати - як можна таке зрозуміти? А як трапиться такому

помирати, що буває часто в нашому житті, так що, скаже він напоследок як годиться «Слава Україні»? Так, напевно ж, такий вдавиться язиком.

Підійшов Юрко і відвернув мене від цих думок. Відчуваючи, мабуть, мій стан, курінний зауважив:

- Як бачиш, у родині не без виродка. Але ти не здумай хлопцям не довіряти. Вони всі, якщо потрібно буде, загинуть за Україну.

Я ствердно кивнув головою і побіг збиратися в будинок. Там Марія, вибравши хвилинку, сказала мені:

- Володя, ти бережи Юрка. І нехай оберігає вас усіх Господь. Ось візьми ці сумки. В одній продукти, а в іншій білизна. Та дивися, щоб Юрко не забував панчохи вдягати. Нехай спить у панчохах, щоб ноги не застудив.

- У поході ми в чоботях спимо, - зауважив я, забираючи торби.

- От, візьми ще, - сказала Марія і витягла з-під подушки кисет. - Але не давай йому тютюну, поки потреби не буде, а то ще курити навчитися.

- Ні, - заперечив я, - він якщо і курить, те тільки для забави, щоб кільця пускати.

На кисеті була вишита козацька люлька, а зверху, де шнурок стягав кисет - букви. Коли кисет стягнутий - виходило Марійка і маленька квітка з жовто-блакитними пелюстками. На іншій стороні кисета був вишитий золотий тризуб на синьому тлі.

Я засунув кисет за пазуху. Марія поцілувала мене на прощання в щоку і сказала, що не піде нас проводити, тому що Юрко її прожене. Біля ганку Степан тримав осідланих коней, а Юрко в клуні розмовляв з командирами, віддаючи останні накази.

Я приторочив до сідел торби, запитав у Степана, чому він під сідла не поклав рядна замість попон? Він відповів, що так наказав Юрко, а рядна відніс на віз.

Біля полудня куринь виступив із Хрінник убік Демидівки. Частину куреня Юрко посадив на вози, уперед вислав дозори, а з боків йшла бойова охорона.

Ми везли численні трофеї, запас продуктів, усі повстанці були одягнені і взуті. Втрати сотень у боях були мінімальні й у Юрка був гарний настрій.

На своєму вороному коні він виглядав як природжений командир.

По шляху під'їжджали і від'їжджали зв'язківці. Юрко комусь писав грипсы, комусь передавав накази на словах. Ми йшли лісами, перелісками, ґрунтовими дорогами, через поля. Далеко попереду рухалася розвідка.

Коли куринь проходив мимо сіл - люди виходили зустрічати свою Армію з хлібом-сіллю на рушниках. Молодь піднімала долоні з трьома пальцями вгору, звідусіль чулися вигуки: «Слава Україні! Слава героям!»

Хлопці і дядьки підходили до Юрка, просили взяти їх в УПА. Кількох людей він направив до сотенних, але більшості відмовляв. Говорив при цьому: «Вирощуйте для нас хліб. Він нам, як зброя потрібний».

Повстанське щастя

До рідного в села Рудки, повз яке проходив курінь, Юрко цього разу не заїхав. Він послав мене повідомити отця Мефодія і матушку, щоб не чекали, і щоб брат Ераст, який мав «псевдо» Дир, наздоганяв курінь на марші.

Без зволікань я поскакав у Рудку. У селі було дуже тихо. На дорозі гралися діти. Чоловіків ніде не було видно: усі, хто молодий пішли в УПА, а ті, хто старші - працювали в полі.

Спустившись пагорком до церкви, я в'їхав на подвір'я священника і спішився. На порозі з'явилася матушка, а за нею отець Мефодій.

- Жора, що трапилось? Дивися мені в очі, - стривожено запитав о.Мефодій.

- Нічого не случилось, - як міг, заспокоював я батьків. - Юрко велів передати, що провідати не заїде, тому що курінь веде маршем. Іще говорив, щоб Ростик наздоганяв його, як можна швидше.

Отець Мефодій і матушка полегшено зітхнули. Ераст, який теж з'явився на порозі, повернувся в будинок і почав збиратися в дорогу. Матушка тим часом винесла мені з будинку пирогів з картоплею і велику кварту молока.

- У будинок не кличу, там унучка Тамара зайнялася прибиранням, та й Ростик у дорогу збирається, - вибачилася вона.

Незабаром з'явився Ростик з автоматом і торбиною у руках. Він вивів з стайні коня, поклонився батькам. Я поцілував на прощання руку панотцеві і матушці. Отець Мефодій перехрестив напрощання.

Скочивши у сідла, ми щодуху поскакали дорогою наздоганяти курінь.

Біля ріки нас зупинила бойова охорона. «Теренової клички», тобто паролю, я не знав, та ще, наче навмисно, усі хлопці були незнайомі. Вони зажадали здати зброю. Я спробував було відговоритися, мовляв, що ви, хлопці, мене не знаєте, чи от брата курінного? Але патруль був неблаганний. Ераст без заперечень віддав їм автомат, ніж і гранати. Я закомизився, і тільки-но спробував перехопити з-за спину в руки автомат, як мене миттю стягли із сідла, скрутили, зв'язали руки і відібрали зброю.

- Зв'яжемо і ноги, якщо будеш смикатися, - сказав чотовий, - відправимо зв'язкового до Юрка, - він перевірить, чи правду ти говориш.

Із тону його голосу було видно, що він не жартує.

Я пообіцяв поводитися сумирно і потягся за возом зі зв'язаними руками. Мій кінь рушив слідом і тикав мордою мені в потилицю.

Уже стемніло, коли з куреня прибув верхи зв'язковий Степан. Він привіз грипс чотовому. Поки чотовий читав грипс, Степан попрямував до мене. Я показав Степанові набряклі зв'язані руки і від образи ледь не заплакав. Степан, ні слова не кажучи, вийняв ніж і розрізав мотузку.

- Гарне було путо, - зауважив хтось на возі.

Підійшов до воза чотовий і наказав, щоб нам з Ерастом повернули зброю. Хлопці віддали нам автомати, але одну мою гранату так і не повернули. «Закотилася десь», - пояснив один із хлопців.

- Зброю треба в бою добувати, а не відбирати в добрих людей, - пробубнів я, чіпляючи амуніцію. - Щоб повернули гранату, коли знайдеться, а то вона в мене заговорена.

Хтось із візка кинув мені вслід:

- Скажеш Юркові, так він із десятків тобі дасть.

- А у вас що, командира нема, щоб вам гранати давав? - огризнувся я і поскакав геть.

Курінь ми з Ерастом наздогнали уже вночі. Коли під'їхали до ріки, нас окликнула охорона. Степан відповів пароль. Уздовж узлісся лежали на землі повстанці, відпочиваючи після маршу. У глибині лісу мерехтіли вогники багать – готували вечерю. Хлопці купали коней, самі купалися, прали онучі. Неподалік кілька людей тихо співали:

Їхав козак на війноньку,
Прощав свою дівчиноньку
Прощай мила, чорнобривая
Їду в чужу сторононьку
Дала дівчина хустину
Козак у полі загинувши
Темної ночі накрили очі
Краще в могилі спочину

Юрка ми знайшли на самому березі ріки. Він сидів у наметі і при каганці щось виписував на лист паперу з тієї ж потріпаної книги. Біля намету сиділи Саблюк, Шуляк та іще шість чоловік чотових, і не кваплячись, щось обговорювали. Я хотів з ходу зайти в намет, але Шуляк, жартуючи, підставив ногу і я ледь не впав. Не гаючи ні секунди, я спробував дати Шулякові здачі – заліпити по шиї, але він ухилився і вже серйозно сказав, щоб я не тривожив Юрка.

Я присів поруч з усіма на колоду біля намету. Ось-ось мав зійти місяць. Я оглянувся і побачив неподалік прив'язаного до берізки осідланого коня. Кінь бив копитом об землю. Я дивився на нього, як заворожений. Точнісінько такого коня і до такої ж берізки прив'язував Кузьма в тому лісі біля Хрінник. А де ж той його кінь, адже Кузьму взяли пішим? Напевно, він так і залишився прив'язаним до дерева і, напевно, вже упав з голоду і без води. Як же я не згадав про це раніше? – стукнув я себе долонею по чолу. Зірвавшись на ноги, я кинувся в намет до Юрка.

- Батьку, вибачте, але така справа, - з ходу випалив я.

- Говори, що в тебе, - невідриваючись від записів сказав Юрко.

- Ніколи б не потривожив вас, але Кузьма їхав верхи на коні. Напевно його кінь залишився там у лісі прив'язаний, - видихнув я.

Юрко знав, як я люблю коней на мить задумався і запитав:

- Ну й що ти пропонуєш?

- Треба їхати назад і шукати коня, - відповів я. Намагаючись знайти іще які-небудь аргументи, щоб переконати Юрко, я додав:

- А може там поїсти щось у сумках біля сідла, а може...

- Досить, - обірвав мене Юрко. - Скажи Шуляку, або сам поклич до мене того хлопця, що вас із Ростиком обеззброював.

Я кулею вилетів з намету і кинувся до багать розшукувати тих хлопців. Незабаром я знайшов одного із них. Він сидів біля багаття і сушив онучі.

- Збирайся негайно, тебе Юрко кличе, - важко дихаючи, повідомив я.

- Що, мене? - здивовано перепитав він.

- Тебе, тебе. Так взувайся швидше, - підганяв я.

Хлопець швидко взув чоботи на босу ногу, сховав онучі за пазуху і слідом за мною підбіг до намету.

Поки Юрко писав грипс і пояснював хлопцеві завдання, я осідлав коня Шуляка, тому що мого разом з іншими повели пастися на луг. Шуляк спав і я не став його будити. Якщо йому потрібний буде кінь - візьме з запасу - подумалося.

Через кілька хвилин ми вдвох із хлопцем попрямували через ліс до поста охорони. Там хлопець залишився, а мені дали в супровід двох верхівкових - «Сову» і «Вепра». Їхали ми просілками і до ранку прибули вже в Хрінники.

Десь біля полудня ми знайшли коня Кузьми. Він був прив'язаний до берези поводом із парашутної стропи. Кінь напівлежав у ямі, вибитій копитами. Неможливо описати його муки, коли, знемагаючи від голоду і спраги він крутився навколо дерева, намагаючись дотягтися до гілок чи трави. Коли я підійшов до коня і ножом обрізав прив'язь, з його очей покотилися сльози. І мені сльози навернулися на очі побачивши такі муки тварини. Ми налили з трьох фляг у кепку води і дали попиту коню. Він жадібно пив. Лизав мокру тканину, а в очах був німий докір, немов хотів сказати: люди, за що ви так мучите мене?

Удвох ми допомогли коню підвестись. Його тіло били дрижаки. Я вирвав пучок сухої трави, зробив жгут і почав обтирати коня. Він стояв тремтячи, піднімаючи то одну, то другу ногу. Обтерши коня, я повів його за повід до галявинки. Через кілька годин кінь зміцнів настільки, що міг уже йти. Я прив'язав повід до сідла мого коня і ми рушили у зворотній шлях.

Вночі ми виїхали до якогось хутора біля невеликої річечки. Спішившись, наклали жгута на ноги коней і пустили їх пастися на луг. Треба було комусь йти на хутір просити поїсти, тому що зголодніла за дорогу далі нікуди. «Сова» узяв три прутики, один відламав покоротше і сховав у руці: хто витягне короткий, той і піде за їжею. Ми з Вепром витягли довгі прутики. Короткий дістався Сові. Він зітхнув, узяв торбу, автомат і попрямував до хутора.

- Якщо не прийдеш через годину – підемо шукати, - кинув йому навздогін Вепр, - та обійди усіх, зараз не в кожного хліб є.

Щоб не сидіти мовчки, я запитав у Вепра відкіля він родом.

- Багато будеш знати – швидко постарієш, - відповів він жартома.

- А ти з багатої родини? - знову запитав я.

- Та хто ж з українців при Польщі міг бути багатим? - сказав Вепр. - Я ще маленьким був, як на наш двір поляки прийшли і забрали всю худобу, а з будинку усе пограбували: одяг, подушки, покривала, словом, усе, що взяти можна було. Батько тоді в Рівному був, на свято до брата поїхав, і заступитися нікому було. Батько працював у одного поляка й у борги заліз. Відпрацьовував йому борг, але побачив, що поляк обдурює. Посварився він з ним і пішов – перестав працювати. Тоді той зібрав своїх родичів, приїхали до нас у двір і обібрали дочиста. Хотіли ще і хати спалить, але сусіди збіглися і не дали. Дуже ми тоді бідували. Де тільки батько не ходив, кого тільки не просив – нічого не домігся. З усіх служб гнали українця в ший: «пошедл стонд, хлоп смердючий» от і вся розмова. Раз батько напився горілки. «Спалю поляка!» - сказав. Я, хоч

і маленький був, але усе пам'ятаю. Наступного дня привезли батька на возі. Мати закричала, кинулася до нього. А батько пару днів помучився і вмер. Як говориться: «заробив у пана зарплату – з чотирьох дощок хату» Ох, Володя, і намучилися ми тоді. Нас у матері четверо залишилося – я з братом і дві сестри. Росли, як бур'ян біля дороги – кому не лінки, той і скубне. Змалечу я пізнав, як хлібець дістається, і що б'є болючіше: рука, нога, батіг чи палиця. Жодної людини не було, щоб нас підтримала. Сестри росли, як былиночки в полі: куди вітер, туди і гнуться. Прийшли замість Польщі Совіти – хрін не солодший за редьку. Москаль – уповноважений, він ще більший пан, як поляк. Почали нас у комсомол кликати й в армію радянську записувати. Бачимо – заберуть нас незабаром. Ми з братом тоді зібралися й убили того поляка, що нас ограбував. А самі в ліс. Незабаром війна почалася – німці прийшли. До німців ми теж не пішли служити, тому що бачили, хто ми для них. Коли почали УПА організовувати, так ми обоє з братом відразу пішли у повстанці. Якщо загинемо, то хоч будемо знати, що під нашим прапором, за рідну Україну, за волю голови поклали. Веpr замовк, зітхнув кілька разів і сказав:

- Щось довго Сова немає. Напевно, уже години дві минуло.

Зійшов місяць, освітив усе навколо молочно-білим світлом. Ми половили коней і рушили уздовж луку до найближчої хати, куди пішов Сова. Веpr сказав мені тримати вікна і двері хати на прицілі, а сам підібрався до вікна і заглянув усередину.

Потім, пригнувшись, він підібрався до дверей, але тут вони відчинилися і на порозі з'явилася жінка, а за нею вийшов із двома торбами Сова.

- Що, вояки, не дочекалися? - запитав Сова.

- Дочекаєшся тебе, - буркнув Веpr.

- А ви замість того, щоб марно чекати, краще б попрацювали б трохи, - озвалася жінка. – А-то топчете траву на косовиці і коней просто так пасете. А хто мені косити буде? Я сама, чоловіка немає...

- Помов, Настя. А де Володя? – сказав Сова.

- Тут, - відгукнувся я і вийшов з-за клуню.

- О, а це хто такий? І скільки ж тобі років? - глумливо запитала жінка. Була вона, як я помітив, молода і приємної зовнішності.

- Багато, - відповів я, - а покосити вам, тіточко, ми зможемо години дві, якщо у вас є коси.

- Є, у мене все є, хлопці, - зраділа жінка. – Усе є, тільки чоловіка нема. От прийшов, забрал дві сумки і знову іде.

Я здивовано подивився на неї і запитав:

- А що, Сова ваш чоловік?

- А як же, - засміялася жінка, - Ось уже години дві, як він мій чоловік.

Вона пішла до клуні по коси, а ми тим часом сіли вечеряти. Коней знову пустили пастися. Поки ми їли, господиня винесла мантачки, коси і сказала, що недавно приїжджав брат і клипав їх.

Коси були гарні і косили ми всі троє з насолодою. До півночі луг був скошений. Господиня принесла нам на дорогу ще сала і хліба, а мені, немов би знала, ще і пляшку з молоком.

Проводжала вона нас аж до узлісся й усе обнімала нашого Сову. Сова щасливо усміхався і казав, що він готовий хоч завтра пристати в приймаки.

До ранку ми виїхали до Ікви. У тім місці ріка була не дуже широка. Щоб не намочити одяг і зброю ми спорудили з гілок над сідлами щось на зразок кошика і склали туди усе, що повиннео бути сухим. Почали переправлятися. Над рікою стелився густий туман. Розвиднювалося. Я плив, тримаючись за сідло свого коня, а врятований кінь плив з одягом і амуніцією поруч. Раптом звідкилясь збоку вдарила черга. Кулі захльопали по воді, піднімаючи фонтанчики бризок. На щастя, той хто стріляв, через туман не бачив нас. Знову вдарила черга, потім знову і знову через рівні проміжки часу. Кулеметник бив на слух, мабуть, орієнтуючись по плюскотінні води.

Нарешті досягнувши берега, ми полізли на кручу не одягаючись, голі, але з автоматами в руках. По річці і по кручі продовжував бити кулемет і кілька автоматів. Коні, чуючи небезпеку, із усіх сил кинулися під гору і не видавали ні єдиного зайвого звуку, тільки витягалися, коли копито ковзало по схилу. Обсипався під ногами і копитами ґрунт, грудки летіли в ріку. Ті, що стріляли чули сплески і, відчуваючи, що ми десь поруч, били і били чергами навмання вздовж ріки. Досягши краю кручі, ми вискочили із туману. Клубами він стелився по полю, а недалеко за полем уже видно було рятівний ліс. У розривах між хвилями туману, що піднімався від води, ми побачили і ворожий кулемет на сусідній кручі, що бив по нас і засідку в очеретах на березі. Були в засідці чи німці чи то власівці, здалеку було важко розібрати. Уздовж ріки засіло жекілька їхніх груп і врятувало нас від неминучої загибелі тільки чудо та повстанське щастя. З останніх сил, зробивши ривок, ми перетнули поле і сховалися в кущах. Вже у лісі зняли із сідел одяг, одяглися і віддихалися.

- Міцне наше повстанське щастя, - зауважив Сова. – Кінь не видасть і ворог не знайде. Напевно, ці німці чекали тут наш курінь, а така дрібна рибка, як ми, проскочила їхню сітку.

Не затримуючись поблизу небезпеки, ми попрямували далі лісом убік Кременця.

- Десь тут ми повинні перейти шосе , - сказав Вепр, - Пройдемо там над дорогою кілометрів з десять і повернемо праворуч. Там має бути хутір. На тім хуторі є зв'язок.

Щасливо проскочивши шосе, ми до полудня приїхали на хутір. На хуторі ми застали хлопців із тієї чоти, у якій був Сова і Вепр. Удвох зі зв'язковим, що прийшов від Юрка довідатися, чи не відомо чого про нас, ми верхи направилися до куреня. Зв'язковий розповів, що курінь вийшов у рейд під Остріг. Там загін більшовиків, що зовсім розперезалися, грабує населення, бешкетує.

Після прибуття в курінь я першим зустрів Шуляка. Він сказав, що Юрко чекає розвідників, яких вислав у терен, зайнятий радянськими партизанами. Очікували також прибуття сотні, що пішла вчора розбити заставу німців і ще не повернулася. Шуляк сказав, що Юрко не в настрої і щоб я не ліз до нього з порожніми балачками і запитаннями. Я прив'язав до дерева обох коней, задав їм сіна, насмикавши з найближчого воза, і попрямував до намету курінного доповісти Юркові про прибуття. Заглянувши в усередину, я побачив,

що Юрко сидючи дримає над тією ж потріпаною книгою. Я зумисне кашлянув, Юрко прокинувся, підняв голову:

- Ну що, знайшов коня? - запитав він.

- Так, знайшов, - радісно відповів я.

- А де він? - Юрко вийшов із намету. - Цей? А що в нього в сумках біля сідла, подивився?

- Не знаю, не дивився, - відповів я.

- Погано, а якби коней довелося кинути?

- Я знав, що не кину. Ну, тільки якби убили.

- Скільки можна тебе учити, що потрібно використовувати кожен хвилину, а не на долю покладатися, - сердито сказав Юрко. - Так, повиймай, що в нього там.

У мене перед очима виник Кузьма і я не міг змусити себе порпатися в у його речах.

- Не можу, - відповів я, - то ж Кузьми...

- Поклич Шуляка, а сам йди, відпочивай, - сказав Юрко.

Я покликав Шуляка і забрався в намет. Улігшись, я укритися курткою Юрка, що пахнула чимось рідним і близьким і відразу заснув.

Прокинувся я глибоко за північ від того, що хтось тянув мене за чобіт.

- Що сталося? - запитав я.

- Вилазь. Де твоя фінка? - донісся із темряви голос Степана.

- Десь тут, - здивовано відповів я.

- Щойно якийсь повстанець йшов звідси із двома автоматами, - сказав Степан. - Я було подумав: може забрав твій?

Юрко спав поруч на оберемку соломи так міцно, що не чув нашої розмови.

Я кинувся шарити по намету, шукаючи свій автомат. Нарешті, я наткнувся на нього в головах під курткою.

Юрко прокинувся від затіяної мною метушні, запитав, що сталося.

- Нічого, батьку, спить, - відповів я.

- Ні, ти скажи, що сталося? - наполіг Юрко.

- Та Степанові здалося, що злодій мою фінку украв, - знехотя відповів я.

- А де Степан?

- На варті.

- Скажи йому, нехай сюди йде.

- Я отут, батьку, - відгукнувся Степан.

- Поклич Саблюка та Шуляка, - сказав Юрко, дивлячись на годинник.

Я перемінив Степана на варті біля намету. Незабаром до намету підійшли командири сотень. Засвітивв каганець.

До мене підійшов Степан, сказав, щоб я стояв на варті по інший бік намету. Як ніяк, а там зібрався увесь штаб.

Я обійшов намет, став за поваленим деревом. Звідси мені добре було чути і видно все навкруги.

Наш табір жив своїм нічним життям. Бряжчали збруєю не розсідлані коні, горіли вогники багать, було чути приглушені голоси тих, кому не спалось перед боєм. Свіжий вітерець шелестів у кронах дерев, приніс здалеку запах горілої соломи. «Напевно, десь горить село», подумав я. - «Може, б'ються там

повстанці, очікуючи нашої підмоги. Ех, якщо б на всій землі піднялися ось так люди за свою волю, хіба витримали б вороги?

На світанку ми виступили з табору. У села, у криївки відправили на возах поранених і хворих повстанців, а в таборі залишили тільки зв'язкових. Юрко повів свій курінь удень не ховаючись, через села і хутори. Далі ми рухалися по дорогах через поляни і переліски. До вечора почалися перестрілки і сутички наших роз'їздів з охороною радянських партизанів. Потім у бій вступили і дві наші сотні. Третю сотню Юрко розгорнув у ланцюг і послав їм на підмогу. Через ліс, перебігаючи від дерева до дерева, ми йшли назустріч звукам бою. Совіти, як завжди, патронів не шкодували. Наші хлопці били тільки одиночними пострілами, зрідка короткими чергами. От і перші ворожі трупи на лісовій землі. З'явилися втрати й у нас. Поруч зі мною як підкошений упав повстанець. Я нахилився до нього, щоб допомогти, якщо поранений. Він ще ворухив губами, а на чолі була маленька дірочка від кулі. Допомога була марною і я кинувся доганяти ланцюг. Юрко йшов попереду ланцюга і довкіл нього кулі густо рвали дерево. Він заліг, оглянувся на ланцюг. Я підповз до нього. Безупинно свистіли, ляскаючи об дерева, кулі. Вгорі в кронах дерев, протяжно свиснувши, вибухнула міна і град осколків ударив по землі упереміж із гіллям. Юрко щось прокричав Степанові. Я підповз уже зовсім близько.

- Уперед! Наблизиться до них! - скомандував Юрко. Він підхопився на ноги і кинувся вперед. Ближчі до нього хлопці кинулися вслід за Юрком. Ланцюг піднявся. «Слава! Слава!» - пронеслося лісом, а далі переросло в люте «А-а-а-а!!!» Сотня схлестнулася врукопаш з більшовиками. Десятки людей, як озвірілі, металися між дерев, билися ножами, прикладами, голими руками. Неможливо було зрозуміти, де ворог, а де повстанець, тому що мало хто у формі - усі одягнені схоже – хто у що спромігся.

Я вискочив із-за дерева напроти рослого партизана. Він тримав напереваги трехлінейку з багнетом. Зробивши випад, він пирнув мене багнетом під ліву руку. Мітив, звичайно, у серце, але я увернувся і він промахнувся зовсім не набагато. Але це коштувало йому життя. Я схопив обома руками за гвинтівку, а Степан збоку огрів його прикладом.

Рукопашна тривала недовго. Совіти побігли врозтіч по лісу хто куди. Між деревами стояв густий і їдкий порохований дим, немов сизий туман. Багатьом із них удалося вислизнути через це. Хлопці переслідували совітів, поки від втоми не попадали на землю.

Потім ми ховали своїх убитих на галявинці під березами. По кожному прочитали молитву, кинули по жмені землі в могилу. Нехай вічно їм буде пухом українська земля, за яку вони боролися і загинули, а Самостійна Україна вічним їм пам'ятником.

Звірства поляків

Наприкінці жовтня Юрко був призначений інспектором усіх підрозділів УПА військової округи «Богун», до котрої належали дев'ять районів південної Рівненщини і сходу Тернопільщини. Він передав командування куренем і діяв

за завданнями командира «Енея» і штабу округу. Наступила зима. Виконуючи одне із завдань. Юрко з хлопцями охорони декілька днів сиділи у лісовий криївці неподалік від Дубно. Очевидно, він очікував когось із міста на зв'язок. У невеликому бункері було затісно для десятка людей, але вибирати не доводилося. Нагорі, у лісі, сніг і мороз. Цілими днями, сидячи на нарах, хлопці потихеньку наспівували пісні, коротали час за розмовами. Я сидів поруч зі своїм побратимом Гаврилом, а він, лежачи, неквапливо розповідав про своє життя.

Пан віддав батькові Гаврила невеликий клаптик непридатної землі на кабальних умовах і той важко працював, намагаючись вибратися з нестатків та боргів. Коня в їхньому господарстві не було, тому у віз і в плуг батько запрягав корову, а поруч з нею впрягався і сам. Змалечку Гаврило допомагав батькові в полі. Там він потоваришував із таким же підлітком із сусіднього хутора. Один раз хлопці змовилися утекти з дому шукати кращої долі. Так і зробили. Вирішили їхати у Варшаву. На станції Дубно, вибравши момент, вони залізли у вагон. Зняли їх з потяга аж за Віслою. Поліцейський відвів маленьких утікачів до одного поляка, що варив мило. Той пан примушував їх рубати і пиляти дрова для миловарні, а на ніч замикав у підвал. Годував він хлопців гірше, як собак, та іще й лаявся, постійно обзиваючи «псякрєв». Коли йому не подобалося, як хлопчаки працювали – підганяв ціпком. Робота була дуже важкою. Дрова доводилося підкидати під казани постійно. У казанах варилося на мило смердюче м'ясо. У миловарні стояв такий сморід, що ковток чистого повітря здавався щастям. Там же працювали іще два наймити – поляки. Вони закладали м'ясо і каустик у казани, а потім розливали мило, що зварилося, у форми. Пан ставився до наймитів не краще, як до хлопців, але остерігався їх, коли ті бували п'яні. А п'яні вони були, треба сказати, майже завжди. Один раз пан у черговий раз недоплатив наймитам гроші. Ті пішли в корчму, напилися, а повернувшись, посварилися з паном і кинули його в киплячий казан. Хлопцям вони порадили тікати, куди очі дивляться. Хлопці побігли, але цього разу вже не у Варшаву, а назад додому. Їм пощастило - повернулися додому без пригод. Сьорбнувши горя, тепер вони корилися батькам без заперечень. Тільки-но скажуть їм щось зробити, як уже робиться. Рідні не знали, кому дякувати за таке перевиховання дітей. Але згодом хлопці все-таки розповіли батькам про свої пригоди.

- Але мило я зі своїм другом усе-таки варив кілька разів. Поки каустик у нас не закінчився, - закінчив свою розповідь Гаврило.

Далі ми лежали на нарах мовчки, дивлячись у темряву, думаючи кожний про своє.

- А ще недалеко від нашої хати тече річка Іква, - продовжив Гаврило. От раз я зі своїм другом поплив наперегонки, а мати недалечко прала та на нас поглядала.

Гаврило розповів, як мати кликала їх назад, а потім, розсердившись, забрала одяг обох і пішла. Ніколи їй було чекати - вдома худоба не годована і вечерю – треба готувати. Повернувшись назад і не знайшовши одягу, хлопці вирішили пробиратися полями до хати. Добре, що посіви пшениці примикали майже що до двору. Пригинаючись, хлопці підібралися до городів. Але далі на городах працювали жінки і знайомі дівчата. Потрапити голими на очі кому-

небудь із них - це було гірше смерті. Але ще гірше, якщо у хаті не виявиться одягу. Адже штани у Гаврила були тільки одні, а в друга - одні на двох із меншим братом. Брат ходив у «одрізках» - старих батьківських штанях, відрізаних так, щоб були впору, а щоб штани не спадали, їх зв'язували позаду і через плече мотузкою. Через картоплю хлопці повзли навкарачки. Хата була розташована входом до вулиці. На щастя, коли хлопці перебігали від городу до будинку, на вулиці нікого не було. Заскочили вони в хату і одразу навіть не повірили своєму щастю - на лежанці лежали їхні штани і сорочки!

Я сказав Гаврилові, що й у мене була точнісінько така ж історія.

- Бачиш, і твоя і моя мати живуть одними думками, - зауважив Гаврило. - Усі мами однаково за дітей переживають, - погодився і я, - але бувало й інше.

Я розповів Гаврилові те, що чув про голод 1933 року, про Машку Прошкіну, що убила і зварила свою дитину. Вона з'їла її до грудей, а інше сховала на горищі. Але люди якось про те дізналися і Прошкіну заарештували. Залишки дитини закопали на цвинтарі, але вночі їх хтось відкопав і тільки кісточки валялися на цвинтарному дворі.

- Не може такого бути. - Це ти вигадав, напевно, чи брехню повторюєш, - не повірив мені Гаврило. І ніхто із хлопців поруч теж цьому не повірив. А я і моя мама пережили цей страшний час тільки завдяки тому, що добралися до Криму.

- Уже, напевно, там поїсти принесли, - зауважив хтось із повстанців.

Їжу нам приносили почерзі дядько і дівчина з ближнього села. Передачу вони доставляли не в бункер, а до домовленого місця в кущах і там ховали. Потім наш посильний приносив їжу в криївку.

- Підеш за продуктами, Тимко, - почувся з темряви голос Юрка.

Тимко був ройовим. Він охоче ходив за продуктами, тому що їх приносила його наречена. Він теж був із цього села і тільки так вони могли ненадовго зустрітись.

Тимко попростував до виходу. Тільки-но він підійшов до драбини, як нагорі раптом щось глухо нримнуло й у криївку посипалося груддя землі. Тимко відскочив назад. Хлопці схопилися за зброю. Стало очевидно, що - криївку виявили, і там, нагорі, усякого, хто вилізе, очікує куля.

- Спокійно! - скомандував Юрко. - Що там чутно?

Усі прислухалися, але нагорі було тихо.

- Є у когось що-небудь, чим копати можна? - запитав Юрко. - Кладіть усе на стіл.

Хлопці виклали на стіл ніж, німецький офіцерський кортик, а один виклав великий цвях, наче корінь.

- Будемо копати інший вихід почерзі безперервно, - наказав Юрко.

Він узяв зі столу кортик, відійшовши у протилежний від входу кут криївки і почав довбати глину, вирізаючи діру у стелі. Його перемінів Гаврило, а потім Тимко. Він, стоячи на столі, довбав швидко, іноді стиха примовляючи і хлопці посміювались, хоча кожен знав, що нічого доброго нас нагорі не очікує.

- Давай швидше копай, Тимко,- шепотом підюджував Гаврило, - там нагорі сидить і плаче твоя мила. А хто з нас перший вилізе на волю, той і проведжати її піде.

Тимко із діри йому так само прошепотів:

- Якби у тебе розуму було трохи більше, то копав би діру ширшу, а то ж не влізеш.

Гаврило підійшов до діри і побачив, що дійсно, його плечі ніяк не увійдуть в цю діру.

- Ми випустимо тебе, Гаврило, як на світ Божий вийдемо, - помітив Юрко. Після того як усі змінилися по два рази, із діри посипався сніг.

- Снігу не торкай, - ледь чутно прошепотів Юрко хлопцеві, що розширював вихід. Він взяв свій автомат і підійшов до діри.

- Я піду першим, батьку, - тихо запропонував Тимко. Усі розуміли, найскладніше випаде зробити тому, хто вийде першим.

- Ні, - похитав головою Юрко і самими губами сказав: - Напевно, боїшся, що я піду твоєю дівчину проводити?

Юрко обняв кожного, розподілив, хто за ким піде нагору із криївки. Потім він виліз на стіл, звів затвор автомата і приготувався до стрибка. Ми стали в чергу один за одним і зробили те ж саме. У мене до горла підступив судорожний грудку. Юрко підняв руку з автоматом, поліз у діру і одразу рвонувся нагору. Над криївкою ударила довга черга. Слідом за Юрком із криївки вискочив Тимко. Не гаючи ні секунди, хлопці вискакували нагору. Я вискочив передостаннім і одразу ж стрибнув убік від діри. Денне світло різануло очі, але я побачив, що поруч на снігу лежить людина в козушку, пробитому кулями. Я упав за ним, як за колодою, і випустив чергу по лісу. Десять праворуч вдарило кілька пострілів і коротких черг. Глянувши туди, я побачив, що неподалік від діри лежить на боці, хрипить і смикається Тимко. Ще далі, кроків десять за ним, лежав Петро. Він упав на спину й одну руку закинув за голову, а іншою стискав автомат.

Пострілів більше не було. Між деревами з'явився Юрко. Я кинувся до Тимка, але він уже затих. Кров із рани на грудях густо пофарбувала під ним сніг. З криївки було чути голос Гаврила. Він не міг влізти в діру і кричав, щоб відкрили вихід. Юрко разом із одним із хлопців відкрили лаз у криївку. Гаврило вискочив з бункера і закрив очі долонями

- Якби не таке яскраве світло, ніхто б не загинув, - немов виправдуючись, сказав Юрко. – Робіть хлопцям могилу і відходимо. А ти, - він обернувся до хлопця, - сходи і принеси продукти.

Підійшли легко поранений у руку Степан і Семен, тримаючись за розірване кулею вухо. Ми принесли і поклали в лаз до криївки Тимка і Петра. Потім принесли іще двох убитих наших хлопців. Смерть іще не встигла накласти відбиток на їхні молоді обличчя і лежали вони, немов заснувши, й здавалося, ось-ось відкриють очі, посміхнуться, заговорять.

Прибіг хлопець, якого Юрко послав за продуктами:

- Там, там, - показував він рукою і від хвилювання більше не міг нічого вимовити.

- Заспокойся, що - там? - запитав Юрко, піднімаючи автомат.

- Там дівчину замучили, - нарешті видихнув хлопець.

Ми пішли за ним до місця зв'язку. На снігу лежало понівечене тіло дівчини. Вона була зовсім юною - років вісімнадцять. Страшно було дивитися,

як поглумилися над нею вороги. Усе, що можна було викрутити і виколоти - усі було покалічено.

Ми підняли дівчину на руки і понесли до наших убитих. Її тіло вже заздубіло на морозі. Ми поклали дівчину на сніг поруч із Тимком.

- Якщо не можна викопати могилу, то давайте поховаємо їх у цій криївці, - сказав Юрко. – Нехай буде вона їм і домовиною і могилою.

Ми опустили через лаз у криївку чотирьох побратимів і дівчину, потім зарили наскільки змогли діру і лаз. Знявши шапки, усі помолились за упокій їхніх душ. Юрко сказав напрощання:

- Слава героям! Прийми, земле Українська, ще чотирьох своїх синів і одну дочку.

На зимовий ліс опускалися сутінки. Ми пішли слід у слід від місця, де про криївку нагадував тільки витоптаний сніг, плями крові так закоцюблі трупи ворогів на снігу.

Ми йшли всю ніч безперервно. Над ранок поранені Семен і Степан та ще один наш повстанець, який кульгав, почали відставати. Юрко зупинив усіх на перепочинок. Гаврило стягнув із ноги хлопця чобіт. Нога виявилася дуже розтертою. Він зняв із голови хлопця вушанку, одяг її йому на ногу і примотав мотузкою, а голову, щоб той не відморозив вуха, загорнув рушником, наче Мусульманською чалмою.

Юрко не дозволив довго відпочивати і ми рушили далі. Через декілька кілометрів Степан і Семен ледве брели. Гаврило і Кучер допомагали їм йти. Перед світанком Юрко вивів нас до хати лісника. Падав невеликий сніг, ховаючи наші сліди. Ми підійшли до тину і зупинилися.

- Собаки були тут, але чомусь не гавкають, - сказав хлопець у «чалмі».

Одне вікно в хатинці було вибите, на подвір'ї тихо. Ніяких слідів не було видно.

- Піди, подивися, що там, - сказав мені Юрко.

Усі залягли уздовж тину, а я з автоматом напоготові попрямував до хатини лісника. Обійшовши її навколо, я нічого підозрілого не побачив і обережно заглянув усередину через вибите вікно. Нічого розгледіти там мені не вдалося. Тоді я, пригнувшись, підійшов до дверей. У цю мить зсередини почувся протяжний стогін. Я повернувся назад і сказав Юркові, що у будинку хтось стогне. Юрко дав команду оточити хату. Із різних боків ми підбралися до вікон і дверей. Юрко махнув рукою і Гаврило кинувся у двері. Через хвилину він вискочив із будинку і сів на сніг, обхопивши голову руками.

- Ой, Боже, Боже! - тільки і вимовив він.

Кучер увійшов в дім і одразу ж мовчки вийшов. Зайшов у хатину і Юрко, а я рушив услід за ним. Юрко клацнув трофейною запальничкою. Те, що ми там побачили, не піддається опису. Троє діточок лежали на підлозі з розбитими головами і вивернутими ніжками. На стінці між вікнами кривава пляма із прилиплими клаптиками волосся й шматками мізків. Очевидно, дітей били голівками об стіну. Два трупики були ще і розідрані навпіл. У куту на лежанці сидів старий із зашморгом на шиї, закрученим позаду цирполкою. Живіт його був розпоротий, очі виколоті, язик вирваний і висів на бороді.

Праворуч від печі почувся хрип і ми побачили лісника, що немов сидів на кілку, забитому йому поміж ноги. Очі його теж були виколоті, груди прострілені.

На стіні кімнати кров'ю були написані якісь букви по-польському. Юрко, піднісши запальничку читав написане, а я ще побачив на підлозі розламану рушницю, кілька гільз і купи людського калу.

Коли ми вийшли із хати, Юрко, вдихнувши морозне повітря, немов сам собі сказав: «Та це ж, та це ж...»

Скільки разів він мені потім снівся і щораз у цю мить. Голосу не чути, а губи усе повторюють ці слова.

Поховати загиблих у нас не було ні часу ні можливості.

Коли ми зібралися йти, Юрко розпорядився розібрати тин, обкласти ним будиночок і підпалити. Солом'яний дах і дерев'яні стіни зайнялися швидко. Ми зняли шапки, клекнули на коліна і прочитали молитву за упокій душ цих мирних людей, що стали жертвами страшної, нелюдської злоби.

Снігопад посилювався. Ми йшли в досвітніх сутінках, а позаду за нами, немов величезна свічка, горіла українська хата. Сніг замітав наші сліди.

Відпочинок у лісовій базі УПА

Перед полуднем ми вийшли до лісової галявини. Снігопад затих, незабаром виглянуло сонечко. Юрко розпорядився розпалити багаття. Ми наламали сухих сучків, наносили гілляк, ялинових лап на підстилку. Незабаром затріщав вогонь. У казанку розтопили сніг, я кинув кілька гілочок дикої малини, щоб окріп був пахучий. Юрко не підходив до нас. Він сидів на пеньку осторонь, схилившись, затиснувши пальцями перенісся.

Біля багаття Гаврило, розмірившись, сказав:

- Переживемо зиму, - весна прийде. Треба буде сіяти...- І одразу смутно додав: - А батькові нікому і допомогти.

- Гавриле, візьми мене до себе, - сказав я. - Буду тобі братом, а батькові твоєму помічником.

Гаврило нагнувся, нахилив мою голову і поцілував у чоло.

-А й правда. Володю, - зітхнув він. – Батько вже старий, а ми, як живі будемо, так станемо господарювати. Знайдемо тобі дівчину гарну, у нас такі є, і не одна – до неї пристанеш.

- Ні, не хочу я в приймаки, - заперечив я. - Хочу, щоб своє господарство було, щоб кінь був чи два, і щоб землі гектарів з п'ять.

- А чи правду кажуть, - втрутився у нашу розмову Кучер, - що, коли буде Самостійна Україна, то коли народиться хлопчик чи дівчинка, то на них одразу наділ давати будуть, щоб бідних не було?

- Почекай, от прийдуть совіти, вони тобі дадуть наділ. А потім наздоженуть і ще раз дадуть, - зауважив Василь.

До багаття непомітно підійшов Юрко.

- Ну що, хлопці, пора зброю чистити? - сказав він нарочито бадьоро. Ми звільнили Юркові місце біля багаття, узяли зброю.

- У кого є змазка чи смалець несолений? - запитав Юрко. Ніхто йому не відповів.

- Гавриле, ану пошукай у себе в торбі, - сказав Юрко.

- Батьку, ну завжди до мене, - обурився Гаврило. - Ви думаете, що я кабана заколов, чи як?

- Давай, не скупся, Гавриле, - попросив і я побратима.

- На ваші залізяки стільки добра переводити, - пробурчав Гаврило, дістаючи із торби смалець.

Ми почистили зброю, змастити затвори. Я почистив також автомат Юрка. Покінчивши зі справами, почали обідати. Виклали на торбу Гаврила усе, що в кого було із продуктів, розділили на рівні порції. Наділяти доручили Семенові. Він, відвернувшись, називав ім'я, кому діставалася чергова порція і не забував додати яку-небудь приказку.

Багаття горіло добре, майже без диму. Біля вогню сушилися чоботи й онучі. Сушняку в лісі було багато, тому дров не шкодували.

Відпочинок був недовгим. Юрко подивився на годинник і наказав виступати в дорогу.

Ми згасили багаття, засипали снігом усі сліди свого перебування і рушили далі. Вже в сутінках ми вийшли до якогось села. Здалеку усі відчули запах диму пожежі...

Село було спалене цілком. Пожарища вже не димилися, уздовж вулиці стояли чорними стовбами печі з коминами. Людей ніде не було видно. Юрко наказав мені і Семенові сходити в розвідку. Примуючись узлісся, ми ближче підійшли до села і, пригинаючись, перебігли до крайніх пожарищ. Ніде нічого не було видно і чути. Навіть собак не було. Тільки пролетів у нас над головами сич і зник у ночі. Ми почекали трохи і повернулися назад.

Юрко повів нас лісом в обхід села. Коли проходили хащу, прямо з-під ніг у Гаврила вискочив дикий кабан. Короткою чергою Гаврило звалив його. Юрко поставився до цього з осудом, але справа вже була зроблена і він наказав, щоб за п'ятнадцять хвилин кабана розібрали по торбах.

Через п'ятнадцять хвилин кабан був у нас за плечима. Проїшовши іще з десяток кілометрів, ми зупинилися на перепочинок і Юрко дозволив розпалити багаття. Вечеряли ми печеним м'ясом, благо дров у цьому місці було вдосталь.

Повечерявши, ми рушили далі в дорогу. Через кілька годин нічного маршу наші поранені геть зовсім вибилися із сил. Юрко розпорядився зробити привал. Очевидно в цьому місці раніше проводили вирубку, тому що усюди стояли занесені снігом штабелі колод і жердин. Коли усі трохи перепочили, Юрко наказав розпалити багаття і спорудити із жердин курінь. Трьох хлопцев він вислав у розвідку і на зв'язок. Гаврило, я і поранені Степан та Семен заходилися тягати жердини. Юрко складав курінь. За роботою ніхто й не помітив як настав світанок. Украй вибившись із сил, ми задрімали в курені біля багаття.

Біля полудня до нас прийшов зв'язковий. Він щось осторонь доповів курінному. Юрко скликав нас усіх і наказав готуватися до переходу.

Ми швидко зібралися і рушили слідом за зв'язковим. Незабаром зв'язковий вивів нас на лісову дорогу. По шляху нам раз у раз траплялися розбиті, занесені снігом вози, брички, домашній скарб. Потім ми знову звернули у ліс і по коліно в снігу продовжували свій шлях.

Йшли ми без зупинок. Вже в сутінках нас окликнули попереду. Невидимий вартовий запитав «кличку». Зв'язковий відповів пароль і провів нас далі. Через півгодини ми опинилися у повстанському таборі.

З літа, коли я був востаннє у цьому таборі, усе тут неказано перемінилося. Біля вікових сосен були споруджені нові землянки, стояли довгі будівлі, що нагадували стодоли, сніг усюди був утоптаний, а на галявині в шерензі стояло кілька десятків хлопців. Їх учили виконувати команди. Коли Юрко до них наблизився, голосно пролунала команда:

- Позір! Вправо глянь! Крісом честь віддай!

Командири, що навчали повстанців, оточили Юрка, почали розпитувати.

Ми з Гаврилом тим часом попрямували до кухні, від якої смачно пахло борщем. Кухар одразу налив нам по повній глиняній мисці борщу, дав по шматку м'яса і скільки завгодно хліба.

Уперше за кілька тижнів ми досхочу наїлися.

- Тут, напевно, не усіх так годують, а тільки нас, - жуючи, зауважив Гаврило. – Може, за те, що з ворогами, як належить не билися.

- А біля криївки хіба не бій був? - запитав я здивовано.

- Ні, тому що ми як живими лишилися завдяки нашим хлопцям, що там полягли, - зітхнувши, відповів він. Потім, помовчавши трохи, він відклав миску і, задумливо дивлячись на хлопців, що марширували на галявині, додав : «Війна ще буде...»

До нас підійшов хлопець зі штабу і сказав:

- Юрко розпорядився, щоб я відвів вас у казарму.

- Куди, куди? - перепитав Гаврило.

- У казарму, - відповів посильний.

- А що таке казарма? - запитав Гаврило.

- Пішли, побачиш, - відповів хлопець.

Він привів нас до довгого бараку, зробленому із колод. Через двері з жердин і березової кори чулася пісня. Ми зупинилися.

Коли пісня закінчилася, ми увійшли в казарму. Тут панував півморок. Через рідкі щілини в даху пробивалося світло. Уздовж обох стін тяглися нари на яких сиділи і лежали повстанці. Ми зняли шапки, сказали: «Слава Україні!»

- Героям слава! - відповіло кілька голосів. Нам показали місце, де можна було прилягти. Ми стали вкладатися на нічліг - торбу під голову, автомат поруч із собою в обнимку. Гаврило заснув як тільки його голова торкнулася торби. Його хропіння було мені миліше пісні рідної мами. Прокинувся я наступного дня пополудні. Розбудив мене Гаврило. У нього в руках було два рядна.

- Знімай, Володя, із себе увесь одяг і кутайся в покривала, а я віднесу його на вулицю, нехай воші повимерзають, а то вони тебе з'їдять.

Спросоння я ніяк не міг зрозуміти, чого він від мене хоче, але поки я кумекав, Гаврило залишив мене в чому мати народила. Загорнувшись у рядна, я знову заснув. Прокинувся від того, що захотілося до виходку. Помацавши навколо себе, я не знайшов нічого із мого одягу. Поруч розмірено похропував Гаврило. Я розштовхав його і він, зпросонок, схопився за зброю.

- А де мій одяг, черевики? - запитав я.

- Немає, - позіхнув на весь рот Гаврило.

- Як немає? - обімлів я. - А в чому ж я по потребі збігаю?

- Одягни поки мою шинель і черевики, - пробурмотів Гаврило.

Я так і зробив.

На вулиці мороз відпустив - сів рідкий сніжок. Пухкий сніг провалювався під чобітьми. У повітрі відчувалося наближення відлиги. Вартовий показав мені, де виходок...

Коли я повернувся в казарму. Гаврило напівлежав, підперши голову рукою і безтурботно посміхався.

- Ну, розкажи, що у сні бачив – спав же майже добу, - сказав він.

- Ти, Гавриле не мороч мені голову, а скажи, де мій одяг, - одразу обірвав я його.

- Тільки ти, Володя не лякайся, - закопали ми його,- посміхнувся знову Гаврило.

- Як закопали? - обімлів я.

- Та отак, закопали і все, - відповів Гаврило. - Тому що там вошей було більше, як одягу.

- А що ж мені тепер робити, Гавриле, братику? - заблагав я.

- Кажу я тобі, як брату, - відповів безтурботно Гаврило, - маєш два рядна – от тобі й одяг. Зробимо посередині в ряднах дірку для голови, проріжемо прорізи для рук, щоб було як тримати «фінку» і все. Так і підеш у наступ на Ковпака. Говорять, він був тут недалеко, недавно бій із ним був, тому що дуже вже совіти наших людей грабують. Вони тебе такого як побачать, так одразу і розбіжаться.

Я, нарешті, зрозумів, що він жартує, але настрої від цього не покращив. Гаврило відвернувся, збираючись подрімати, але я схопив його за чуб і почав трясти, примовляючи:

- Говори швидко, чи буде одяг, а то увесь чуб вирву.

- Досить, Володю, досить, кажу, - заблагав Гаврило, - завтра вранці буде тобі одяг.

- А якщо зараз німці, чи Ковпак, чи поляки нападуть, - не відставав я, - що тоді мені робити?

- Молися, Володю, молись, - пробурмотів Гаврило, засинаючи.

- А можна зараз відкопати одяг, Гаврило?

- Ні, не можна, тому що його уже воші з'їли, - крізь сон відповів Гаврило.

У розпачі я знову навалився на Гаврила і почав його трясти ледве не плачучи і приказуючи: «Гавриле, ну зроби що-небудь, Гавриле!»

Зрозумівши, що поспати не вдасться, Гаврило піднявся і сказав: «Піду, подивлюся – якщо не з'їли, то принесу», - і вийшов з казарми.

Я сидів, загорнувшись у рядно і почував себе найщасливішою людиною на світі. Те, що одяг зносився, було зрозуміле, адже я від осені не роздягався. Але чи захочуть хлопці віддати мені хоч якийсь одяг? От прийде Юрко, він розбереться, - майнула думка, - а якщо не прийде? Якщо не буде одягу - застрелюся, - твердо вирішив я.

Незабаром прийшов Гаврило і приніс цілий мішок одягу. Був він дуже веселий.

- Уставай, Володя, вийди і подивися, січень на небі, а начебто весна на вулиці. Ще тиждень такої погоди – і снігу не буде.

Я скинув ковдру і з купи одягу першим чином вихопив штани і одразу вдягнув на себе.

- Ні, так справа не піде, - заперечив Гаврило, - знімай назад.

- Чого знімай? - здивувався я.

- Одягни спочатку spodні.

У казарму увійшов командир. Пролунала команда: «Устати! Виходь на заняття!»

Ми залишилися з Гаврилом у казармі одні. Подивившись іще раз на мене, Гаврило сказав: «Почекай іще трохи», - і знову вийшов з казарми. Повернувся він, несучи в руках великий дерев'яний «цэбер» з теплою водою. Поставивши його на підлогу, вона скомандував:

- А ну залазь, Володя, і помийся небагато, а то ти жах, який брудний.

Я неохоче зліз із нар і заліз у «цэбер». Митися мені зовсім не хотілося, але я знав, що коли Гаврило щось вирішив, то краще зробити, бо від

нього не відчепишся. Гаврило потер мені мокрою ганчіркою спину і потилицю. Я помився і витерся рушником.

Усівшись на нари, я одяг полотняні сподні, штани і дві полотняні сорочки. Гаврило дістав з мішка також майже нові чоботи. Я озувся. Чоботи прийшлися саме впору. Гаврило оглянув мене з усіх боків і залишився задоволений.

- Треба тобі іще тризуб на шапку, - зауважив він.

- А що означає «тризуб»? - запитав я.

- Означає він ось що, - відповів Гаврило. Він вийняв з нагрудної кишені клаптик паперу і обережно розгорнув його. Це була листівка УПА.

- Бачиш, осьде український герб-тризуб?

- Осьде ліворуч, це буква «В», бачиш? - запитав він. - А далі знизу - це «О», над нею «Л», а праворуч «Я». Разом читається «ВОЛЯ», зрозумів? Знаєш, що таке воля?

- Знаю, - відповів я. - За неї ми боремося і вмираємо.

- От і добре. Пішли тепер, - сказав Гаврило піднявшись.

Мені зробилося так легко і світле на душі, немов я осягнув і надбав щось дороге і завітне. Ми узяли свої автомати, торбини і вийшли з казарми.

Дощу вже не було. Сніг став сірим і пухким. З лісу пахло тим особливим запахом, що буває тільки у відлигу. У таборі залишилися тільки вартові та поранені повстанці. Всі інші пішли – очевидно, на завдання. Ми з Гаврилом попрямували до кухні. Там господарював усе той веселун-кухар. Він наклав нам у миски по черпаку гречаної каші. Гаврило запитав, що буде на обід.

- Суп із семи дуп, дині без шкарлуп, - затараторив кухар, як завжди, посміхаючись.

Поснідавши, Гаврило велів мені залишитися чистити картоплю, а сам пішов. Усівшись на пеньокже невисокий рудоволосий, я взявся за роботу й одночасно розглядав свій новий одяг. Чоботи були кустарної роботи, зроблені із яловичої шкіри, шаровари пошиті з товстого домотканого полотна, пофарбованого у зелений колір. «Так їм зносу не буде», - подумав я. Сорочки ж були зроблені з тонкого білого, але теж домотканого полотна. Майже всі повстанці були обмундировані таким же одягом, який шили для нас селяни в підпільних майстернях.

Повернувся Гаврило і привів в наряд на кухню декількох легко поранених і серед них нашого Семена й Степана. Я запитав, чи болять їхні рани? «Головне, що гояться», - відповів Семен, усідаючись поруч.

Поки ми почистили картоплю, Гаврило приніс залишки м'яса дикого кабана. Кухар приготував його з картоплею на наш наряд.

Майже по-весняному пригрівало січневе сонце. У лісі було сиро і мрячно. Йти в землянку чи казарму не хотілося. Управшись з роботою на кухні, ми наносили гілляччя, соснових лап і, усівшись півколом біля багаття, коротали час за розмовою. Згадали убитих біля криївки наших хлопців, у який раз обговорили перипетії бою. Я запитав Семена, хто убив родину лісника.

- Ти що, не зрозумів там? - здивувався він. - Це ж ляхи нам мстять за Панскую Доліну. Тепер вони усюди, де тільки можуть, убивають всіх українців без розбору.

- Вони із самого початку усіх нас знищити хотіли, - відгукнувся Гаврило, - тільки руки в них занадто короткі. Це їх зло старе, як світ.

- Давайте, хлопці, краще тихенько поспіваємо, - запропонував незнайомий повстанець. Він примовк і через хвилину заспівав прекрасним баритоном:

Прощай, дівчино, ти моя єдина,
Бо я вже їду на війну.
Може за рочок, а може за чотири
Я знов до тебе поверну.

Не їдь, козаче, на ту війноньку,
Бо ти на ній і загинеш.
Ти міні вірну молоду дівчину
На віки-вічні покинеш...

Ми потихеньку підспівували козаку, думаючи кожний про своє. Я згадував убитого Тимка, його дівчину, Петра і сльози навернулися мені на очі. Пісня закінчилася. Декілька хвилин усі мовчали, а потім хтось знову тихенько завів:

А там старий батько окопи копав
Він здалека бачив, як стрілець упав.
Нікому не вірить, ні очам своїм.
Прийшов подивитись, а те його син.

Він вернувся додому.
Зробив домовину.
Ой, сину ж, мій сину,
Ріднесенький сину.

Гаврило важко зітхнув і зронив:

- Що буде робити навесні мій старенький батько? Йому вже за сімдесят і нізвідки допомоги немає. Аж серце ниє, як згадаю.

- Давай, Гавриле, попросимо Юрка, щоб нас двох відпустив до твоїх батьків, - запропонував я. - Ми за тиждень поле зоремо і засіємо, усе поробимо, що потрібно.

- Ні, Володя, не дадуть нам вороги ні орати ні сіяти, - зітхнувши, заперечив Гаврило. - Вминулу весну відпустив мене Юрко, то чи не щодня в мене із засідок стріляли.

- А зараз ми вдвох будемо! - заперечив я. - Буду тебе охороняти, коли працювати будеш, а як утомишся, так я буду працювати, а ти охороняти.

- Ні, Володя, - покачав головою Гаврило, - ті, що із засідок стріляли, це не загроза, а так собі – пусте. От зараз насуваються на нас вороги, від яких ніяка охорона не допоможе. Уже топчуть совіти нашу рідну Україну, знову мучать наших людей і відправляють у Сибір.

Усі замовкли і з півгодини ніхто не проронив ні слова.

- Ти бачив недавно Юрка? - запитав я Гаврила, щоб перервати тяжке мовчання.

- Приїхав із Проводу Черник, то він десь у штабі з командирами, - відповів Гаврило.

Відлига затяглася. Щодня мрячив без перерви рідкий дощик. У лісі, між заметами снігу, з'явилися протали. Щодня рано ранком нас піднімали на ранкову молитву, потім йшли снідати, а потім військова муштра з перервою на обід.

Одного дня у казарму зайшов Юрко. Був він до краю змучений, увесь заляпаний болотом. Юрко втомлено сів на нари, двома словами розповів, що вони потрапили у засідку, прийняли бій, а потім кружляли лісом, відриваючись від погоні.

- Ну, от, нарешті я знову з вами, - вимовив Юрко і заснув раніше, ніж його голова опустилася на рядна.

Ми з Гаврилом роздягли його напівсонного і заходилися чистити одяг і зброю.

Тримаючи в руках куртку і штани Юрка, я згадав як ми, щоб їх пошити, везли дві англійські шинелі в одне село до жида - кравця. Ці шинелі скидали тюками із радянського літака для партизанів Ковпака, а ми один відбили. Єврей швидко пошив із шинелі для Юрка кітель і штани, але не підшив їх шкірою. Юрко, приміряючи одяг, зауважив:

- Що ж ти, Исаак, забув, кому шиєш штани? Це ж мені їх у сідлі на тиждень не вистачить. Шкірою підший.

- Ой, немає в мене і шматочка шкіри, і не знаю, де взяти, - відповів Исаак.

- Добре, я скажу хлопцям, щоб вони пошукали, - сказав Юрко.

- Ой, ні, не треба, - всполошился Исаак, - може, я сам десь шматок знайду.

- От і добре. Щоб через день було готове, - сказав, ідучи, Юрко.

Я навмисне затримався в хаті і сказав Исааку, коли за Юрком зачинилися двері:

- Дивися, Исаак, не забудь приготувати і ту шкірянку, що ти заховав. Бачиш, у чому ходить командир, а вона в тебе гниє десь.

Ні про яку шкірянку я, звичайно, не знав, а сказав так, навмання.

Через день ми знову приїхали до Исаака. Штани були підшиті шкірою, кітель готовий, та ще і шкірянку в додачу дає він Юркові.

- А це що? - здивувався Юрко. - За що ти мені, Исаак, шкірянку даруєш?

- А це Вам за те, що я і моя родина іще живемо на цьому світі. У Дубно і по селах німці уже всіх наших повбивали. Спасибі вам, "господін офіцер"...

- Я не "господін"....- сказав Юрко. Він подякував Исаакові і вийшов.

Я забрав одяг і сказав Исааку на прощання, що коли з'являться німці, нехай біжить у ліс до нашої сотні.

Ось тепер я чистив одяг Юркові і згадував Исаака кравця.

Упоравшись з одягом, я взявся за зброю. Від'єднав від фінки магазин - там ні єдиного патрона. Дістав пістолет ТТ - там усього один-єдиний патрончик. Це Юрко завжди для себе на крайній випадок приборігав. Я вичистив зброю, змазав замок смальцем, і тут згадав, що забув почистити Юркову каракулеву папаху. Я взяв її в руки і побачив, що вона наскрізь прошита трьома кулями.

Я показав папаху Гаврилові.

- От бачиш, нам від нього ні на крок відходити не можна, - сказав Гаврило.

Юрко спав міцно і довго. Він завжди прокидався від найменшого шороху, а тут спав безтурботно, немов удома.

Надвечір прийшов зв'язковий. Він просив терміново передати грипса Юркові. Не хотілося мені будити командира, але треба було. Я обережно торкнув Юрка за плече. Він одразу підхопився, схопився за зброю. Я доповів, що прибув зв'язковий з терміновим повідомленням і що в автоматі немає ні єдиного патрона.

- Знаю, - зронив Юрко. Він узяв грипс і вийшов читати його на вулицю.

Гаврило тим часом пішов до господарчого, обійшов знайомих хлопців і приніс кілька десятків патронів. Я зарядив магазин автомата Юрка.

- То, може, вистачить вже вам відпочивати? - запитав нас Юрко. – Поранені нехай залишаються, а ви обоє за мною. - Мене знову призначили командиром куреня.

Ми з Гаврилом стали збиратися в дорогу. Через кілька хвилин слідом за Юрком ми підійшли до стайні. Стайня стояла трохи віддалік і являла собою таку ж напівземлянку, у яких жили повстанці.

Черговий запитав, скільки вивести коней. Юрко відповів, що три. Хлопець видав сідла, вивів коней. Юрко сам осідлав свого жеребця. Гаврило взяв рудого, куцохвостого в яблуках, а мені дістався вороний жеребчик. Накинувши сідла, ми міцніше підтягли попруги.

- З Богом, рушаємо, - сказав Юрко, і ми рушили в дорогу.

Бої на дорогах

Ночами підморожувало і було чутно далекі вибухи – чи то бомбили німців у містах, чи то наближався фронт. У селах з'явилися німецькі підрозділи. Німці відкрито готувалися до очищення місцевості від партизанів.

У бій з німцями на окраїні лісу першою вступила сотня Саблюка. Години через дві вони, відстрілюючись, почали відходити всередину бору. Німці напірали, прагнучи обійти й оточити курінь. По лісу, навмання, били їхні міномети. Міни, розриваючись в кронах дерев, віялом устеляли землю уламками. З усіх боків тріскотня пострілів гвинтівок, автоматних, кулеметних черг, вибухи мін і гранат зливалися в один протяжний безперервний гул.

Німці відтіснили наші сотні всередину лісу і почали оточувати. Ближче до вечора дві сотні пішли на прорив. Бій був запеклий, з рукопашними сутичками, але повстанці все-таки прорвали оточення, утративши багато убитих і поранених. У прорив пішли кіннотники, а слідом за ними вузькою доріжкою обоз. Лісом, перед обозом йшли ланцюгом наші санітари, їздові, та й легко поранені і підбирали наших поранених і убитих. Хлопців на ходу клали на вози рухалися чимшвидше далі. Занесені снігом лісові дороги були дуже погані. Ковзали на льоду і падали коні, ламалися на вибоях колеса. Замість зламаних коліс хлопці підв'язували жердини як волокуші і поспішали далі. Загнаних коней випрягали з возів і замість них упрягали верхових, а коли і вони вибивалися з сил, то впрягалися гуртом самі хлопці. Кожний розумів, що коли кине пораненого сьогодні, то завтра трапиться бути пораненим – можливо кинуть і його, а тому було заведено, що поранених не залишали ні при яких обставинах.

Погода далі псувалася. Йшов дощ зі снігом, віяв пронизуючий вітер. На дорозі по коліно болото із мокрому снігу й грязюки. Це болото панциром примерзало до рваних чобіт, козушків і шинелів хлопців, що штовхали вози. Змучені боєм і важким безперервним переходом люди ледве йшли. Німці рухалися по сліду, і у кінці колони не припинялася перестрілка. Незабаром по колоні навздогін почали бити німецькі міномети. Від сутінок і до пізньої ночі ми йшли лісовими дорогами під мінометним обстрілом, вступаючи в перестрілки з дрібними групами німців, що намагалися нав'язати бій. Кілька разів колона змінювала напрямок, але погоня не відставала.

Уночі вітер трохи затих, погода покращилася. Поступово віддалилася, а потім і стихла стрілянина за нами.

Черник, Юрко і ще кілька командирів зупинилися на узбіччі дороги. Повз них проходили змучені, перемазані болотом до плечей люди. Не усі трималися своїх підрозділів. Хлопці проходили, і усі з надією дивилися на командирів: «Виведете ви нас чи погубите тут?» - можна було прочитати німе питання у кожного в очах. Хрип коней, чавкання чобіт по болоту, скрип коліс, стогони поранених наповнювали нічний ліс. Юрко по ходу колони віддавав розпорядження командирам:

- Чи є ще де-небудь такі сильні духом люди? – сказав Черник.
- Напевно, немає ніде, - відповів йому Юрко.

Нарешті проїхали вози обозу, а далі з'явилася група, що підбирала поранених. Юрко відіслав мене запитати, є чи ще хто-небудь за ними. Я скочив у сідло і,

підїхавши до хлопців, запитав, хто з них старший. Виявилося, що командує цією групою трохи мені знайомий ройовий Кущ. Він відповів, що за ними вже нікого нема, але повинна бути ще збоку наша бойова охорона.

- Але я їх уже давненько не бачив. Напевно, занадто далеко відійшли, - закінчив він.

Дивлячись на ройового, я помітив, що в нього зовсім розірваний чобіт і онуча висунулася попереду.

- Коли відпочинок буде? – запитав Кущ.

- Коли-небудь буде, - відповів я невиразно і поїхав назад.

Юрко стояв на тому ж місці, прихилившись спиною до дерева, немов у забутті. Інших командирів біля нього вже не було. Шуляк теж відїхав кудись, коли я наблизився.

У лісі майже усе затихло, тільки в повітрі стояв різкий запах кінської сечі і просякнуте потом шинелей і кожухів.

Я зупинився біля Юрка і спішився.

- Чому не доповідаєш? – отямившись, запитав Юрко. – Я тебе куди посилав?

Я доповів усе, що довідався.

- Ти мені за усією формою доповідати повинен, - зауважив курінний. – А ну доповідай, Володя, як належить, що такий-то прийшов приїхав.

- Тоді не Володя, а друже Джура, - заперечив я і повторив знову повідомлення за усією формою.

Юрко вислухав, сів у сідло і ми поїхали слідом за колоною. Їхали довго. За черговим поворотом дороги Юрко дав команду зупинитися на відпочинок. Змучені до крайньої межі стрільці і козаки попадали на сніг обїг дороги. Дехто наламав ялинового лап, гілок і підклав знизу, але більшість лежали просто на снігу.

- Отам десь біля зламаного дерева і відпочинемо, сказав мені Юрко. – Палити багаття не дозволяно.

Він зіскочив з коня і присів від неймовірної втоми.

- Ноги затекли, аж у колїнях коле, - зронив він, немов виправдуючись.

З темряви було чути шум нашого обозу. Я взяв на вуздечку свого коня і жеребця курінного, прив'язав їх на довгий повід до кущів, де гілки були нижче, розгнуздів. Коні одразу почали гризти гілки.

- Подивися, де тут можна прилягти відпочити, а я зараз прийду, - сказав Юрко.

Знаючи, що його не можна залишати одного ні на хвилину, я в нерішуче рушив за ним.

- Так я за потребою відїду, - посміхнувся Юрко, - Краще за кіньми доглянь.

Я відпустив коням попруги і витяг з-під сидел рядна. Сідла побоявся знімати, - ми рідко розсїдлували коней на переходах. Потім я став оббивати лід з кінських копит. Повернувся Юрко. Майже одразу до нас підїхав Шуляк і ще один зв'язковий. Шуляк щось доповів курінному. Юрко сказав мені: «Ні кроку звідси», - і продовжив розмову із Шуляком.

Поки вони розмовляли, я швидко розчистив саперною лопаткою місце під деревом. Снігу тут було небагато. Наламавши ялинових лап і гілок я вислав землю і накрити їх рядом. Вийшло непогано, майже постіль. Інше рядно я залишив укритися. Дуже мені хотілося, щоб Юрко поспав хоч годинку. Він уже дві доби на ногах, без сну. Я, їдучи поруч з ним, дрімав, усе-таки то тут, то там, а він дві доби ні хвилини не відпочивав. Юрко завжди підкреслював своїм командирам, що війна – це насамперед робота – важка, неймовірно виснажлива робота. У рейдах і боях він не щадив ні своєї голови, ні ніг. Йому потрібно було все знати про свої сотні і він дійсно знав кожного повстанця, коней, зброю й усе до дріб'язку. Він був строгий зі стрільцями, але справедливий. Не було таких справ, щоб Юрко залишив їх без уваги чи рішення і такого наказу, виконання якого він би не перевіряв. Дріб'язків у нього не було ні в чому. Завжди він був виголений, підтягнутий, короткі сивуваті вуса ретельно підстрижені. Говорив спокійно, чітко у будь-яких обставинах. За увесь час, що я був поруч з ним, жодного разу не чув, щоб він кричав на підлеглого чи кинув лайку. Тільки один раз у рукопашній сутичці, коли вибили в Юрко з руки кинджал, він викрикнув: «Круцефікс». Декілька разів я запитував, що це значить, але Юрко так і не відповів. Здається, це слово було негарне, але не буду стверджувати.

Я любив курінного усім серцем, немов батька рідного, і у всьому, навіть у жестах, звичках, намагався бути схожим на нього. Побачивши один раз, як Юрко заради забави закурив і почав випускати дим кільцями, я вирішив теж цьому навчитися. Але виявилось, що це не так просто. Коли з'являлася вільна хвилинка, я тікав у ліс чи за клуню, згортав із сухого листя самокрутку, вибивав кресалом вогонь і, давлячись димом, намагався випускати кільця. Однак нічого не виходило.

Один раз за цим заняттям застав мене Юрко:

- Ану дай сюди самокрутку, - строго сказав він. – У хлопців немає і крихти тютюну, а ти його переводиш? Ти знаєш, що курити шкідливо для здоров'я?

Я винувато мовчав.

Юрко взяв з моєї руки самокрутку, понюхав:

- З листя скрутив? Так це ж іще шкідливіше.

- Я тільки, щоб кільця навчитися пускати, як ви, - спробував я виправдатися.

Юрко зненацька посміхнувся, потріпав мій чуб:

- А мої погані звички не треба переймати, - сказав він. – Я набрався їх серед поляків і в Німеччині, поки у них в полоні був.

Знову посміхнувшись, він раптом весело додав:

- Дивися, як це робиться.

Набравши в рот диму, він випустив цілу шеренгу синіх кілець.

Я був захоплений.

- Ти не видихай повітря, а як би щоками виштовхуй і при цьому щоб язик був посередині, щоб кільце в роті робилося. Отут у мене відразу усе вийшло.

- А тепер вистачить, - уже серйозно сказав Юрко. – Піди, подивися, як там коні, та зброю почисть гарненько. Я побіг виконувати завдання, а на душі було так світло і радісно, немов здійснилося щось саме потайне.

Щоб випробувати «постіль», я приліг на рядно, укритися іншим, поклав збоку автомат. Природно я відразу заснув кам'яним сном. Прокинувся я від холоду. Усе тіло били дрижаки так, що зуб на зуб не попадав. Я підвівся і став ходити, розмахувати руками, розігриваючи залякле тіло. Юрка іще не було. Незабаром він підійшов, але навіть у сутінках я побачив, як змарніло і посіріло його обличчя. Без слів Юрко повалився на рядно. Я накрив його вже сплячого. Взявши автомат в обнимку я приліг поруч і задрімав.

Незабаром я знову прокинувся від холоду. Тихо піднявшись, щоб не розбудити Юрка, я пішов до коней. Вони набіло обгризли уже всі гілки кущів. Я наламав їм гілок і вони далі неохоче гризли цей убогий корм. Вороний Юрка приловчився вкусити мене за плече. На щастя, зуби його тільки ковзнули по куртці, що, намокнувши з вечора, задубіла на ранковому морозі.

Дивлячись, як займається над лісом світанок, я вирішив: іще півгодинки почекаю і буду будити Юрка. Ледь я повернувся назад, як від дороги з'явився вартовий, а з ним якийсь дядько.

Дядько розмахував руками й увесь час намагався щось говорити:

- От він до командира проситься, - сказав мені вартовий. – Такий нахабний, що не знаю, що й робити з ним.

- Де ваш командир? - встриг у нашу розмову дядько. – Що за порядки? Де це бачено, щоб дочок крали?

- Ану, тихо ти, - сказав я як можна солідніше. – Командир спить, три доби очей не змикав. Почекаєш.

- Якщо почекаати треба, то я почекаю, - присмирнів дядько.

У цей час Юрко заворушився, відкинув рядно. Очевидно, він теж прокинувся від холоду і почув розмову.

- У чому там справа? – лежачи, не відкриваючи очей, запитав він.

- Та от, тут дядько вам сказати щось хоче, - відповів я.

- Нехай підійде сюди, - Юрко піднявся і сів, притулившись спиною до дерева. Видно вже дуже перемерз він за ніч, і не було сили піднятися. Завжди, хто б не стояв перед ним – полонений чи звичайний дядько, Юрко ніколи не розмовляв з людьми чи сидячи лежачи. Він обов'язково піднімався і вів розмову на рівних. Але тут видно, він так утомився і перемерз, що сил не залишилося, щоб піднятися.

Дядько підійшов до Юрка. Я взяв про усяк випадок автомат напоготівля.

- Більше не можу, друже курінний, рятуйте чи допоможіть, – дядько з хвилину розмахував руками, викрикуючи безладний набір слів.

- Коротше, дядьку, - сказав йому вартовий.

- Ти хто такий? – накинувся на нього дядько. – Ти постовий? Так йди на варту, а не вказуй, що мені робити!

Юрко тим часом підвівся, почав повільно ходити, розтираючи заляклі ноги. Одяг на ньому, як і мій, змерз і стояв панцирем. Дядько, зірвавши злість на вартовому, знову підійшов до Юрка.

- Давайте, кажіть по порядку, – сказав йому Юрко.

Дядько став розповідати, що хтось із наших повстанців забрав в УПА його дочку. Він обіцяв на ній женитися і переправити потім до своїх батьків.

- Ну, а жінка твоя куди дивилася? – перервав його розповідь Юрко.

- Куди, куди, - знову розсердився дядько. – І її нема.
- А де ж вона? – здивувався Юрко.
- Вона, чорт її візьми, одразу після свят пішла з мельниківцем... - махнув рукою дядько.
- А хату і господарство тобі залишила? – посміхнувся Юрко.
- А немає в мене ніякого господарства, тому що я в неї в приймаках жив, - спересердя сказав дядько.
- Ну, а як же ти, дядьку, далі жити думаєш? – запитав Юрко.
- Хіба я знаю, як? – розвів руками дядько. – Знав би як, не йшов би до вас. Якщо тільки і самому... Візьмете в сотню? – дядько пристально глянув на Юрка.
- А підеш? – запитав Юрко.
- Хоч зараз, - охоче відгукнувся дядько.
- Знаєш, де сотня Саблюка? – обернувшись, запитав Юрко вартового.
- Ні, - відповів він.
- Поведеш його отак прямо по стежині, там вартовий – запитаєш у нього, - розпорядився Юрко.

У цей момент до нас підійшов посильний. Юрко поговорив з ним і став писати «грипс», поклавши на коліна планшетку. Вартовий, перед тим як відвести дядька в сотню, нахилився до Юрка:

- Нехай перевірить усе, що він розповідав, - почув я обривок розмови.
- Сідлай коней, - наказав мені Юрко.

Я склав рядна, накинув їх на спину коням, потім підклав під сідла і затяг попруги. Уже зовсім розвиднілось. Під'їхали дорогою двоє зв'язкових. Один, спішившись, запитав мене, чому не розпалили багаття.

- Юрко заборонив палити багаття, - сказав я.

- А ми палимо, - махнув рукою зв'язковий. – По такому холоду можна і Богу душу віддати.

Юрко підкликав обох до себе. Одного зв'язкового він відразу відіслав з «грипсом» до Черника, а інший зв'язковий залишився з нами.

Утрюх ми рушили в дорогу, не очікуючи поки вирушить обоз. Їхали спершу дорогою, а потім звернули у рідколісся. Попереду їхав, погойдуючись в сідлі, зв'язковий, за ним, кроків за двадцять курінний Юрко, а за ним – я. Підморожувало. Голодні коні похропували, видихаючи клуби пари. Ліс усе рідшав. Здалеку були чутні якісь звуки. Було очевидним, що ми в лісі не одні. Із лісу ми виїхали на дорогу. Тільки-но кінь зв'язкового пройшов по ній з десятків метрів, як спереду вдарили дві черги. Я побачив, як звалився разом з конем зв'язковий, як подався кінь курінного. Юрко миттю зістрибнув з сідла і заліг за деревом. Щоб його прикрити, я підкинув автомат, навмання направивши на ліс, відтягнув затвор і натиснув курок. Затвор поповз вперед і зупинився, не дославши патрон у патронник. Мій кінь тим часом крутнувся назад і я теж зіскочив на сніг. Трохи віддалік я побачив Юрка. Він, сидячи за деревом, розгинав вусики гранати і поглядав уперед. Ударив знову черга. Кулі взвизгнули, рикошетячи від мерзлого дерева. Юрко, очевидно щось передумав, поклав гранату в кишеню і кинув мені:

- Давай за мною назад.

Ховаючись за деревами, ми побігли геть від небезпечного місця. Услід нам ударили постріли. Коли ми далеко заглибилися в ліс, Юрко зупинився і віддихався.

- Ну, як ти, синку? – запитав він, глянувши на мене.

- Та от, фінку заїло, - відповів я, важко дихаючи. Спина на бігу вся змокріла від поту.

- Нічого, зараз ми їх теж погріємо, - сказав Юрко. – Зроби отак, - він узяв свій автомат, від'єднав диск, натиснув кілька разів на патрони, а потім, подмухав на затвор і засовав ним уперед та назад.

Я зробив те ж саме. Через хвилину затвор почав ковзати нормально, без затримок. Забираючи вліво, ми почали обходити місце засідки. Зробивши лісом півколо, ми вийшли із протилежного боку до того місця, звідкіля стріляли. Юрко йшов попереду, а я трохи збоку позаду. Обережно пробираючись від дерева до дерева, я відчув запах диму, а потім побачив попереду між дерев відблиск багаття. Дим тягло по лісу до нас. Завмерши, як і Юрко, за деревом, я нарахував там вісьмох. Четверо сиділи біля багаття і четверо трохи віддалік біля дороги. Юрко рукою показав мені на тих, що біля дороги, і дістав гранату. Біля багаття розмовляли і час від часу сміялися.

Дуже обережно ми підкралися до них іще на десяток кроків. Далі до дороги ліс пішов вже зовсім рідкий. Я увесь час поглядав на Юрка. От він зупинився, відвів руку з гранатою. Я підняв автомат. Коли полетіла граната, я вдарив чергою по тих, що біля дороги. Гримнув вибух. У повітря злетів попіл багаття і якісь ганчірки. Одразу я кинувся за Юрком уперед. Біля багаття ніхто не рухався, а з тих чотирьох біля дороги один піднявся, але відразу упав, а двоє кинулися бігти. Я вдарив по них з автомата, а Юрко кинувся їм напереріз. Мені у відповідь один застрочив з автомата, і в цю мить збоку вдарив автомат Юрка. Я кинувся за Юрком.

Раптом переді мною із-за дерева вискочив чоловік із гвинтівкою і вистрілив. Куля свиснула біля самого вуха. Я побачив його вирячені очі, відкритий рот, з якого валив пар і натиснув на курок автомата. Почув як клацнув замок, але пострілу не було. Чоловік перехопив гвинтівку за ствол і замахнувся на мене прикладом. Я крутнувся, кинувся убік, але зачепився ногою за щось і упав, а автомат відлетів убік. Згорнувшись в грудку, я від жаху закрив очі, очікуючи удару чи пострілу. Вдарила черга і на мене навалилося чиєсь тіло, і хриплячи важко придавило до землі. Я інстинктивно піджав підборіддя, очікуючи, що він буде душити. Але той, що навалився на мене, не рухався, а якось обм'як. Обімлівши від жаху, я рвонувся з-під нього, ледве виліз, і побачив поруч Юрка. По його губах було видно, що він щось запитує мене, а що я зрозуміти не міг, бо у вухах дзенькало, як у дзвони.

- Не поранений? Не пом'яв він тебе? – дійшло нарешті до мене.

- Ні, не пом'яв, що мені зробиться? – відповів я, а у самого зуб на зуб не попадає від тремтіння.

- А ти чого по ньому не стріляв? – запитав Юрко, піднімаючи гвинтівку убитого.

- Патрони закінчилися, - відповів я і від'єднав диск. – Ні одного немає.

- Берегти потрібно патрони і рахувати їх у бою, - зауважив Юрко.

Він узяв мене за рукав і повів убік багаття, тримаючи автомат напоготові. Отут я побачив у нього на шиї кров.

- Батьку, ви поранені?! – сполошився я.

- Тільки дряпнуло трохи. Пусте, - він помацав рукою шию.

- Давайте, я вас перев'яжу.

- Не можна втрачати ні хвилини, - заперечив Юрко. – Збери зброю, патрони і пішли звідси.

Убиті біля багаття лежали обличчям догори - видно граната розірвалася просто між ними. У одного на ремені були причеплені два круглі диски ППШ у матірчатих чохлах. Я наступив ногою і відірвав від пояса один, потім другий. Уставивши диск у свій автомат, я підібрав поруч з ППШ і німецький карабін. Юрко також зібрав зброю. Оглядаючись, ми заспішили до того місця, де був убитий зв'язковий.

Він лежав посередині дороги. Одна нога була придавлена конем, голова і груди прострелені. Пляма крові вже застигло на снігу. Ми витягли зв'язкового з-під коня, відтягли за дерева. Я побіг за своїм конем. Він стояв неподалік від того місця, де ми його кинули, зачепившись приводом за кущ. Жеребця Юрка ніде не було видно. По його сліду на снігу видно було кров. Верхи я швидко повернувся до Юрка. Спішившись біля нього, я одразу дістав із сумки полотняний бинт і пляшку з горілкою для перев'язки.

- Не потрібно, я сказав, - заперечив Юрко. – Забираємо його і відходимо.

Ми підняли убитого хлопця, поклали його на коня поперек сідла. Тіло вже початоло клякнути і ми ледве-ледве його зігнули, щоб прив'язати ноги і руки до попруги. Упоравшись, рушили в дорогу. Я йшов услід за Юрком, ведучи за повід коня з убитим. Зробивши коло, ми вийшли на свій слід і почекали у засідці. Погоні не було.

Через якийсь час ми зупинилися на невеликій галявинці. Тут снігу було небагато. Неподалік лежало вивернуте з кореневищем дерево. Юрко попрямував до нього.

- Тут і поховаємо хлопця, - сказав він.

Лопаткою і ножем ми наскільки змогли, вирівняли і поглибили ямку. Потім зняли убитого з коня і поклали в могилу. Тіло вже так задубіло, що розігнути його було неможливо. Яма під вивернутим кореневищем теж була напівкруглою. Я наламав соснових гілок і прикрив ними хлопця. Юрко над могилою прочитав молитву, сказав: «Слава герою України. Нехай земля українська буде тобі пухом...»

Ми закидали яму землею упереміш зі снігом, поверх накидали галуззя. Перехрестившись, попрощалися з могилою товариша і пішли далі. Через якийсь час ми вийшли на вузьку доріжку. На ній були сліди саней. Пройшовши з кілометр, я помітив, що кінь зачув когось і почав турбуватися. Ми взяли зброю напоготові і сховалися за деревами. Незабаром на дорозі з'явилися сани, запряжені одним конем. На них сидів дядько в кожусі. Коли він порівнявся з нами, Юрко привітався з дядьком. Той натягнув віжки і сани зупинилися. На санях у дядька було трохи сіна і мій кінь охлялий накинувся на корм. Юрко розмовляв із візником, а я зняв вуздечку, гладив по схудлих боках коня, на яких за цей тиждень виступили всі ребра.

Уночі ми були вже в таборі. Я ледве добрався в землянку і заснув раніше, чим упав на рядна.

*Начальник штабу ВО "Богун" Черник перед загоном УПА
Зима 1943 рік.*

Зустріч з лісовиком

Прокинувся я від того, що хтось штовхав мене в бік.

- Володя, ти живий? Просинайся, джура - почув я жіночий голос.
- Живий, сплю, – буркнув я і повернувся на інший бік.
- Володя, уставай, - знову затормосили мене. – Уставай снідати.

Мені нарешті дійшло, що це голос Марії. Я підвівся, протер очі. Дійсно, на краю нар сиділа Марія, а біля неї стояв на рядні казанок і миска смаженої картоплі доверху. Запах їжі остаточно розбудив мене. Але як тільки-но я простягнув руку до миски, Марія крикнула:

- Куди? Ану йди, умийся і руки вимий.

Я хмкнув, зліз із нар. Вдягатися було не потрібно, тому що я заснув, не знявши навіть чоботи.

- Тільки швидше, а то борщ остигне, - сказала вона мені вслід.

У лісі була відлига. Сніг танув під рідким дощичком, між островами снігу стояли калюжі води. Була вода й у діжках біля землянки. Я вибрав поглибшу калюжу, умився, вимив руки і навіть протер їх прілим торішнім листям.

Повернувшись в землянку, я одразу взявся за їжу. Марія мовчки дивилася, як я уплітаю борщ, а потім картоплю.

- Ти б хоч перехрестився, безбожник, - зауважила вона добродушно.
- Я потім, коли поїм, - відповів я з повним ротом.
- Ну, добре, я подивлюся, - сказала Марія, - а якщо не будеш хреститися, то

батькові скажу.

- Добре, мамо, - пожартував я.
- Яка я тобі мама? – обурилася Марія.
- Ну, якщо Юрко – батько, тоді виходить, що ти мама, - пояснив я.

Марія ляснула мене легенько по потилиці і засміялася.

- Почекай, ось прийде Юрко, я йому скажу, як ти наді мною знущаєшся, - із напускною образою сказала вона.

- Це тому, що я тебе більше люблю, як Юрка, - сказав я і одразу одержав іще один запотилничник.

- Останній раз тебе годую, - сказала Марія, сміючись, - будеш їсти тільки сухарі і співати: «Ліс нам батько, нічка наша мати, страва наша – хлібець та вода».

- Тепер наївся, - сказав я, відсуваючи порожні казанок і миску. – Дякую Богу і тобі, Маріє, - я перехрестився.

- На тобі іще шматочок цукру, - сказала Марія. – А вода там у діжці.

- Нікуди вже, - відповів я, ховаючи цукор у кишеню.

- Тепер розкажи мені, де ви були і як воювали з Юрком, - попросила Марія. Я зрозумів, що саме через це вона так терпляче очікувала поки я наїмся.

- Всюди потроху воювали, - відповів я ухильно.

- А жінки з вами були? – по заговоршицьки запитала Марія, уважно дивлячись мені в очі.

- Так, було кілька, - нарочито байдуже відповів я.

- Зі мною дві було і біля Юрка три.

-Ах, ти, безстидник, - обурилася Марія, намагаючись дати мені потиличник, від якого я ухилився.

- Не хочеш говорити, так і не говори, а голову мені не мороч. От не стану більше нічого для вас робити – ні прати, ні їсти готувати – нехай воші вас загризуть, якщо ви такі, - зображуючи образу, Марія взяла казанок, миску і попрямувала до виходу.

- Маріє, чи немає у тебе шматка полотна на онучі? -Мої вже зовсім зіпріли, - услід попросив я її. - Потім принесу, - пообіцяла

вона на ходу і вийшла з землянки. Я з натугою стяг чоботи. Одразу гостро кольнуло в ступні. «Це того, що не знімав їх тиждень», - подумав я і завалився знову поспати.

Прокинувся я, коли була вже ніч. Поруч на нарах лежав великий шматок домотканої полотна, що принесла Марія на онучі. Нікого з повстанців у землянці так і не було. Напевно, пішли кудись на завдання.

Босоніж, узувшись у чоботи та захопивши полотнину, я вийшов із землянки. Дощ уже припинився, вітер шумів у кронах сосен. Я відійшов убік по потребі, потім біля діжки зняв із себе одяг. Черпаючи з діжки воду, вимився з голови до ніг, потім витерся полотниною замість рушника. Повернувшись в землянку, я знову розлігся на ряднах, як господар у своїй хаті. Виспавшись за день, я лежав і мріяв про майбутнє, коли настане Соборна Вільна Україна.

Ким тоді буде Юрко? А Черник? А Клим Савур? Савур, напевно, буде командувати всією армією України, а Черник буде йому допомагати. Ні, - з'явилася думка, - нехай краще Юрко командує, він більше в курсі, які хлопці гарні, хто краще воює. Як добре, що доля занесла мене до них.

А ким буду я, а Гаврило, а Саблюк, В'юн і Шуляк? Ми з Гаврилом, напевно, одержимо землю. Може навіть по п'ять десятин і заведемо коней, господарство, одружимося. Що іще людині треба для щастя? Коли я запитав один раз Гаврила, чи піде він у Київ, коли звільнимо Україну, він відповів: «У Київ, Володю, нехай грамотні їдуть, а ми в селі залишимося – наша грамота – коні та господарство». От Саблюк і Шуляк, напевно, виїдуть і будуть генералами Української Армії. А ми з Гаврилом будемо приїжджати до них у

гості. З порога привітаємо, як заведено: «Слава Україні!». А вони будуть відповідати: «Героям Слава!». Потім ми усі разом сядемо під жовто-блакитним прапором, вип'ємо по чарці і будемо згадувати наших хлопців, що полягли за нашу нєньку Україну. А потім помолимся за них і проспівємо тихенько нашу улюблену:

На небі хмари потемніли,
А з поля йде густий туман
Скажи, скажи, чого задумавсь,
Скажи, наш отаман.

І чому ми співаємо «з поля йде туман», а інші хлопці «з моря»? Де тут море? Адже воно там, де мій Крим. Як там зараз моя мама і братик? Чи живі?

А мені, може, завтра знову в бій? Може, ранком прийде Юрко, запитає, як завжди: «Як там наші коні? Так, коні...», на цій думці райдужні мрії обірвалися. Я згадав – адже добу до коня не заглядав: «Напували його, годували?»

Я швидко одягся, намотав нові онучі, узув чоботи і, прихопивши автомат, вийшов із землянки. Ледь відійшов від неї з десятків кроків, я почув окрик вартового:

- Стій! Назад!

- Так я ж до коней, - спробував я порозумітися із вартовим.

- Стріляти наказано в тих, хто вночі по табору вештається, - сказав вартовий.

- Та я ж...

- Назад! – пішов окрик і клацнув затвор.

- Не дурій, повертаюсь, - сказав я, зрозумівши, що суперечка з вартовим може закінчитися погано.

Повернувшись в землянку, я знову приліг на нари. Гарний настрої зник. Спати не хотілося, а зайнятися нічим.

«Може, від вошей почиститися? Так темно», - міркував я, дивлячись у темінь. Здалося неначебто хтось з'явився в дверях у землянку. Немов темний клубок затаївся під стіною і не ворухнеться. Ні. Це здалося. Я лежав, затаївши подих. Уже почав засинати, як біля входу начебто хлюпнуло. Потім задихало, та так, що я навіть на відстані відчув теплий видих із важким запахом. Смерділо начебто, як трупом, що довго лежить не прибраний. Потім від дверей на мене почало насуватися щось велике, немов закутане у вивернутий овчиною назовні кожух.

Поруч на нарах фінка, але рука немов скам'яніла і нічого не можна зробити. Другу руку я теж не відчував і голову не в силах підняти. Кліпаю очима, але страшно розглядати. А воно дихає вже поруч і смердить від видиху до неможливості. Хочу крикнути, покликати когось, але нема голосу. Відчуваю, воно навалилося на мене і тисне від ніг до грудей, та так, немов би хтось кожух накинув і навалився зверху. Я ледве-ледве ворухнув головою – ні це вже не кожух, а дві великі, як жіночі цицьки і мій ніс затиснутий між ними. Вже й вдихнути ніяк, ледь не задихаюсь, а воно дихає часто, та ще й наче пищить. Хотів я вкусити за цю цицьку, але зуби нізащо не можуть зачепитися,

сковзають. Згадав я тут про молитву і став читати подумки «Отче наш». Воно відвалилося, поступово злізло з мене, позадкувало до дверей і зникло у темряві.

Я сів на нарах ні живий ні мертвий. Здавалося, волосся від жаху заворушилося на голові. Схопивши автомат, я поклав його собі на коліна, так так і просидів з ним в обнімку до ранку. Тільки над ранок я трохи задрімав. Ранком мене розштовхав Гаврило:

- Ти чого це сидючи спиш?

Я розповів йому, що трапилося вночі зі мною.

- До тебе це перший раз приходило? - запитав Гаврило.

- Так, перший.

- Нічого, може ще разів зо два прийти, - безтурботно сказав Гаврило. – Це лісовик. Ти його не бійся – нічого поганого він тобі не зробить

- Так від нього ж трупами смерділо, - обурився я.

- Це тому, що в лісах багато убитих, - зітхнувши, пояснив Гаврило.

- А ти, видно, жити будеш, - посміхнувшись додав він, - оті цицьки – це на життя.

Він піднявся і попрямував до виходу.

- Пішли, настав час готуватися в дорогу з Юрком, - кинув він на ходу.

На конов'язі стояли незнайомі коні, але на жердинах біля них лежали наші сідла. Двоє незнайомих хлопців чіпляли коням на морди торби з вівсом.

- А де подівся мій кінь? – запитав я одного хлопця.

- Який твій, як не твій - не знаю, - буркнув він.

- Де кінь для Юрка? – запитав я в іншого, бачачи, що від цього нічого не доможуся.

- А чорт його знає, вашого Юрка разом з вами, - зненацька сердито сказав хлопець. – Чого ти причепився?

- Де коні для нас і для курінного? – викрикнув я, розсердившись.

- Беріть оцих чи йдіть пішки, - огризнувся хлопець. – Розумники, які знайшлися. Понабирали пацанів – ще молоко на губах не обсохло, а туди ж – де мій кінь?

- Ти чого це такий злий? – добродушно запитав його Гаврило. – Тобі ж слова поганого не сказали. Не знаєш курінного Юрка – той не треба. Чи в тебе жінка сьогодні з іншим ночувала, що ти сердитий такий?

- Немає в мене жінки, - буркнув хлопець, далі займаючись роботою.

- А хто ж ти такий, друже? – усі так само добродушно запитав Гаврило.

- А тобі навіщо знати?

- Ну, розповіж, може, зустрічалися де, чи може навіть виявиться, що ми родичі? – пожартував Гаврило.

Поки ми сіддали коней, хлопець розповів, що він городянин, звати Василем, що служив конюхом «у самого Вербицького» і що «сам Вербицький» подарував йому свої рукавички, коли він витяг пана Вербицького з-під перекинутої брички.

- Ну і марно ти його витяг, - сказав Гаврило. – Соромно поляку прислужувати, а ще більше – обносики від нього приймати.

- Не думай, що ти такий мудрий, - нахорохорився хлопець. – Тільки і того, що силу маєш. Я от кілька прийомів знаю. Як крутону – будеш лежати, як поліно.

Таких хвастощів Гаврило не стерпел і вмить, схопивши Василя за шиворот, перекинув його через годівницю метрів на два. Гримнувшись на землю, Василь на рачки на чотирьох підліз під жолоб з якого напували коней. Полежавши трохи, він запитав з-під жолоба:

- Хлопці, а коли вийду – бити чи будете з миром у стайню піду?

- Йди з миром, - сказав я йому, зтягуючи попругу.

- Хлопці, а ви мене до себе не візьмете? – запитав Василь, вилазячи з-під жолоба. – Я б вам придався. Страх, як осточортіла мені ця стайня.

- Це ти командиру своєму скажи, а в нас – своя дорога, - відповів йому Гаврило.

- І де він отут такий узявся? – запитав я іншого хлопця, що мовчачи спостерігав за нами.

- Він з Мощаниці. Усю родину поляки замучили в нього на очах, а самого тільки прибили й усіх у колодязь кинули. Він вижив, виліз, от і очутився тут. Часом він трохи того, не в собі буває.- Хлопець постукав пальцем по лобі.

- Бачиш, Гаврило, перед тим, як покарати людину, про нього ще й знати треба, - зауважив я.

- Ти мене не учи, а біжи краще до кухаря і візьми в нього чого-небудь на дорогу, - відповів Гаврило.

Я прихопив свій німецький казанок із кришкою і попрямував на кухню.

Кухар був той же – мій давній знайомий. Він обняв мене на радостях. Швидко обполоснув казанок, наклав доверху каші з м'ясом. Потім кухар виловив з казана шматок іще не зовсім довареного м'яса, крутнувся, ремствуючи, що нема чим загорнути, нарешті загорнув у рушник і поклав у торбу. Туди ж додав він іще два буханці хліба, та з десяток шматків колотого цукру.

Упоравшись з цим, кухар запропонував мені поїсти на дорогу. По його добрих очах було видно, що він дуже радий зустрічі і намагається зробити усе від нього залежне. Я подякував і сказав, що курінний Юрко з Гаврилом уже чекають.

Ми обійнялися на прощання. Ніхто не знав, побачимося ще чи ще ні.

Коли я повернувся до конов'язі, Гаврило і Юрко були вже на конях. З ними був ще один верхівець – провідник. Не гаючи ні хвилини ми рушили в дорогу.

Зустріч із поліцаями

Після кількох дощів майже увесь сніг зійшов і земля просякла водою.

Ми їхали верхи лісом уздовж дороги. Попереду, як завжди, їхав Гаврило, за ним Юрко і я позаду. День уже хилився до вечора. У сутінках ми під'їхали до залізниці. Вичекавши момент, ми перемахнули через насип і заховалися в зарослях лози. Потім уже вночі, дотримуючись максимально

обережності, перейшли шосе і ще одну дорогу. Далі ми пробиралися ярами, перелісками, повз хутори шляхом відомим тільки Юркові. На світанку нас наздогнав верховий зв'язківець і передав Юрка грипс. Юрко, не злязачи з коня, написав відповідь, поклавши свою польову сумку на луку сідла. Зв'язковий поскакав геть. Ми згорнули до недалекого приселку і зупинилися в будинку заможного дядька. Коней, розсідлавши, поставили в стодолу. Дядько приніс вівса, задав коням корм. Юрко пішов у будинок, а ми з Гаврилом залишилися в стодолі. Тут майже до самої стрихи були складені снопи, стояла січкаря. Хотілося спати і, щоб не заснути, Гаврило почав крутити січкарю, а я подавав соломі. Нарізали дядьку «сички» на два дні вперед. Юрка все не було й не було. Закінчивши роботу, я вирішив піти запитати Юрка, чи можна нам з Гаврилом відпочивати. На ганку мене зупинив дядько-хазяїн.

- Не можна в хату, - сказав він.

- Мені можна, - відповів я і спробував пройти.

- Нікому не можна, - загородив двері дядько. - Там командири радяться.

Я повернувся назад у стодолу. Незабаром до нас зайшов господар і попросив допомогти заколоти кабанчика. Ми допомогли йому усе зробити, а потім смалили кабанчика соломію. Коли туша почорніла від жару як смола, господиня принесла гарячої води і стала її поливати. Хазяїн тим часом ножемобшкрябав тушу поросяти, так так спритно і рівно, що вона знову стала білою.

Коли ми упоралися з поросям, господиня покликала нас у хату. Там за столом сиділи командири, а господиня ставила на стіл миски з різними стравами, смаженою свининою.

Ми з Гаврилом сіли за стіл біля дверей, а господиня на прохання Юрка посадила на почесному місці під іконами.

- Хто нас годує – тому іюшана, - сказав він.

Усі піднялися, помолились та перехрестившись взяли за їжу. З'явилася на столі і пляшка з горілкою.

За столом йшла некваплива розмова. Про війну не говорили ні слова. Господар розповідав про господарство, про види на врожай, про погоду.

Поївши, я попросився піти в клуню поспати. Юрко ствердно кивнув головою.

У клуні коні розмірно жували овес. Їх уже треба було напоїти, але полінувавшись, я вирішив, що Гаврило сам напоїть або потім мене розбудить, якщо йому буде ніколи. Я заліз у соломі, зарився і заснув безтурботним сном.

Уночі мене розбудив Гаврило:

- Йди, постій трохи на варті, а я відпочину, а то вже на ходу засинаю, - сказав він.

- Ти коней напоїв? - запитав я.

- Ні, тебе чекав, - пробурчав він і відразу ж заснув.

Я звів затвор автомата і вийшов на вулицю. Ясно світив місяць. Було прохолодно. Здалеку, дуже здалеку доносилися глухі вибухи, немов зітхання.

Я обійшов двір, заглянув у хату, на город. Розмірно крокуючи уздовж тину, я почав мріяти, що добре було б, коли б війна була десь далеко, а ми з Гаврилом

жили поруч, ходили б разом у церкву, працювали і відпочивали. І добре, якщо б неподалік жив Юрко. Він радив би нам, як потрібно жити, господарювати.

Я розмірся і присів на ослін біля колодязя. Автомат я поклав на коліна, тримаючи палець на курку.

Прокинувся я від черги з мого автомата. Задрімавши, я мимоволі натиснув на курок і вліпив серію куль у ворота. Раптом звідкись скраю села прогриміла у відповідь кулеметна черга і довгі штрихи трасуючих куль прошили стріхи кількох хат і стодол. Я кинувся на вулицю. Зі стодолі вискочив з автоматом Гаврило. Із сусідніх хат і стодол почали вибігати повстанці. Як виявилось, у селі було розквартировано не менше сотні, а може і більше. Зазвучали різкі слова команд. У відсвіті пожежі - горіла крайня хата, підпалена кулями, повстанці рушили до краю села. Зав'язалася нечаста перестрілка. Юрко почав розсилати зв'язкових. Гаврила, хазяїна хати і ще з десяток повстанців він відіслав в обхід тим, що нападали. Інших Юрко розгорнув у ланцюг. Вичекавши час, Юрко дав сигнал до атаки. Через годину бій закінчився. Що нападника ледве віднесли ноги. У селі згоріла тільки одна хата, - крайня, і то тільки тому, що ніхто її не гасив. Господар лежав убитий біля тину.

Коли розвиднілось, на подвір'ї прийшов наш хазяїн. Він ніс на плечі кулемет, а за ним йшов Гаврило і вів на ремені полоненого. Той кульгав і трясся всім тілом так, що шкода було на нього дивитися.

- Матка Боска, Матка Боска, - раз ураз бурмотів він і руками, що тряслися, витирив обличчя.

Коли ми осіддали коней, готуючись від'їхати, на подвір'ї зайшло кілька десятків молодих хлопців і чоловіків постарше. Усі вони просили Юрка взяти їх у сотню УПА.

- Ні, - категорично відмовив Юрко, - охороняйте село і хліб сійте – він основа життя. Найголовніше тепер для нас це забезпечення і ваша підтримка.

Він скочив у сідло і, сказавши: «До побачення, хлопці!», поскакав дорогою. Гаврило і я рушили за ним. Досягши лісу, ми перейшли на крок і довго їхали, пробираючись між деревами.

У мене на душі було тоскно і неспокійно. Як же зізнатися Юркові чи Гаврилу, що я заснув на варті? Не сказати - совість замучить.

Попереду з'явилось узлісся. Гаврило зупинив коня, показав рукою вперед. Юрко і я зістрибнули з сідел. Юрко віддав мені повід, а сам пішов уперед до краю лісу. Гаврило також віддав мені повід і пішов за ним. Коні, стоячи поруч, почали смикатися і кусати один одного. Я ледве справлявся з ними. Повернувся Гаврило і наказав мені відвести коней метрів на сто вглиб лісу і не висовуватися.

- Що там? - запитав я. Він махнув рукою і пішов.

Стежина, який ми їхали, була занадто вузької, щоб по ній провести відразу трьох коней. Я швидко прив'язав один коня до дерева. Спробував вести двох - теж не вийшло. Тоді я прив'язав і цих двох, а сам, крадькома, направився до опушки, щоб подивитися, що там.

Виглянувши із-за дерева я побачив на дорозі перекошений без одного колеса, а біля нього трьоху поліцейській формі, котрі намагалися насадити

колесо. «Ну цих Юрко з Гаврилом не упустять» - подумав я і повернувся назад до коней.

Тільки-но я підійшов до коней, а Гаврило вже там.

- Ти чого коней кинув? - строго запитав він.

- Та ось, живіт, - спробував я викрутитися.

- Не бреш, ти до дороги ходив, я тебе бачив, - обірвав мене Гаврило.

- Вибач, Гавриле, ну цікаво мені.

- От я тобі батогом як дам «цікаво» - уже не на жарт розсердився Гаврило.

- Так зразу і батогом, - сказав Юрко, що підійшов. - Ти ж йому завдання не під силу дав – одразу трьох коней вести. Давайте коней подалі відведемо. Ми відвели коней усередину лісу.

- Тепер від коней ні на крок, - строго наказав мені Юрко.

- Добре, батьку, - пообіцяв я і присів з автоматом за деревом.

Юрко з Гаврилом пішли назад. Я прислухався, очікуючи стрілянини. Але замість пострілів я незабаром почув тріскіт гілок, що наближався.

Підійшов Гаврило, ведучи за собою двох коней, навіючених мішками. Іще один мішок ніс на спині незнайомий хлопець.

- А де Юрко? - запитав я Гаврила, - Що, одного його залишили?

- Ні, він залишився поговорити з тими здирниками, - відповів замість Гаврила хлопець і махнув вільною рукою за спину. - То не німці, а поліцаї. Вони вже роззброєні і роздягнуті.

- Гаврило, а як би мені на них подивитися, - заблагав я, згоряючи від цікавості.

- Стій тут, а то з Юрком жарту погані, - остудив мій запал Гаврило. - А цей хлопець допоможе тобі коней стерегти. Я ще повернуся назад.

Він обернувся і швидко покрокував назад.

- А що, у поліцаїв цих зброї не було? - запитав я хлопця.

- Як же не було! - заперечив він. - Два карабіни і шмайсер. А не стріляли вони тому, що злякалися, коли ви на них упритул вискочили. Швидко усі попадали на землю і кричали: «Не убивайте, ми свої!»

- А де зброя? - запитав я.

- А в мішках разом з їхнім одягом, - сказав хлопець.

- А поїсти є щось в тих мішках?

- А там усе є, - сказав хлопець.

- От і добре, - заспокоївся я і сів назад під дерево.

Через кілька хвилин повернувся Юрко. - Вибирай собі, Грицько, коня, - звернувся він до хлопця. Та краще гнідого бери, а те того, другого, бо він незабаром здохнет.

- Відведи його, Володя, назад, - звернувся він до мене. - Там ще Гаврило з ними розмовляє.

Я зрадів, що побачу поліцаїв і, схопивши коня за вуздечку, потяг його до дороги. Ще здалеку я почув голос Гаврила:

- Вам же була передана команда, щоб усі в ліс ішли – чого не послухалися? Ви думали, що панькаться будемо з вами чи як? Навіщо нашого хлопця затримали? Німцем дядьків арештованих везете? Проти кого воюєте?

Вийшовши із-за дерев, я побачив трьох поліцаїв, що стояли в одній білизні біля воза і Гаврила, який, тримаючи автомат під пахвою, вичитував їм на повний голос. Той з поліцаїв, що був менший зростом, здається, навіть плакав. Ще двоє дядьків стояли за возом.

Я підійшов ближче і сказав Гаврилу, що Юрко велів повернути коня.

- Ось вам кінь і їжте з Богом, - закінчив свою розмову Гаврило. – І робіть так, як люди роблять та Юркові дякуйте, що не дав мені вас постріляти, як собак. Швидко шкапу беріть і щоб вашого духу тут не було!

Повторювати йому не довелося. Двоє поліцаїв миттю побігли дорогою геть, а третій найменший потяг запрягати у воза худу кобилу.

- Горе воїни, - крикнув Гаврило їм у слід.

Ми пішли назад до нашої стоянки. Юрко був уже в сідлі. Не кваплячись відїхали з кілометр, як завжди, зробили коло і, повернувшись до сього сліду, сіли обідати.

Поки Гаврило розкладав на мішку хліб, сало і наїдки, відібрані в поліцаїв, я наламав коням гілок з кущів. На них уже набухали бруньки. Розвести багаття Юрко не дозволив. Усівшись хто на пеньок, а хто на гіляки, ми взялися за їжу.

Грицько розповів, що поліцаї затримали його і змусити його провідником, щоб провів їх ближньою дорогою до шосе.

- А з колесом, це я їм влаштував, - похвалився він, - Льоник непомітно витягнув - колесо і відпало.

Десь у лісі почувся легенький тріск сушняку. Юрко прислухався. Ми облишили їжу і взялися за зброю. Юрко жестом показав «ні звуку». Ми сховалися за деревами і навели зброю на хашу. Відтіля по нашому сліду йшли, крадькома, два поліцаї в нижній білизні. Не було з ними третього, малорослого, що запрягав кобилу.

- Чуєш, Гавриле, вони нас, певно, не зрозуміли, - тихо сказав Юрко.

Гаврило взяв автомат і, крадькома, не видаючи ні звуку, рушив за поліцаями.

- Їжте, хлопці, не витрачайте часу, - сказав Юрко. – А на тих не звертайте уваги – вони самі жити не захотіли.

З того боку, куди пішов Гаврило, почувлися два одиночних постріли.

Через кілька хвилин Гаврило повернувся. Їсти мені якось одразу перехотілося. Юрко сказав Грицьку взяти карабіни і наказав готуватися в дорогу. Ми зібрали в торбу залишки їжі і рушили далі.

Уночі ми прийшли в розташування куреня. Спершу нас зупинила застава. А потім черговий провів у розташування табору. Всюди стояли зроблені із гілок і накидок курені.

Юрко пішов у штаб, а нам черговий показав, де зробити курінь.

Погода зіпсувалася, почав накрапати дощ. Коней ми залишили під відкритим небом, а самі заходилися влаштовувати житло. Гаврило попросив у чергового лопату. Але лопати не виявилось.

- А що ж у вас є? - запитав Гаврило.

- А те, що й у вас, - у тон йому відповів черговий.

- Тоді дякую, пішли, хлопці, - остаточно розсердився Гаврило.

- Далеко не ходіть, - попередив хлопець і пішов.

Відійшовши убік, ми стали збирати на купу жердини і ялинові лапи, але, на жаль, тут до нас було зібрано усе, що тільки можна було пустити в діло.

Дощ тим часом припускав усе сильніше і сильніше. Ми спробували примоститися в одному, потім в іншому курені, але там і ноги ніде було поставити.

- Давайте, хлопці, мішки витрусимо і розтягнемо їх замість плащ-наметів,
- запропонував Гаврило.

- А на чому розтягнемо? - запитав я.

- Чотири жердини десь знайдемо.

- Де ж ти їх тут знайдеш, коли найтонше дерево таке, що я і руками не обніму? – заперечив я.

До нас знову підійшов черговий повстанець і приніс ножівку. Я спробував лезо, але воно виявилось таким тупим, що зовсім не відчувалося зубців.

- Де ти таку тупу взяв? - запитав я чергового.

- Ви ж дивіться, не поламайте, бо ця ножівка медичинська, - сказав хлопець.

- А щоб ти здоровий був, - у серцях сказав Гаврило. - Покажи хоч, де жердин наламати?

Дощ уже лив щосили, а ми стояли, притулившись спинами до дерев, де поки що не лило за шиворот. Гаврило і Грицько пішли за черговим кудись по жердини. Не було їхньої години півтори. Я стояв під деревом, поки не відчув, що плечі і спина вже наскрізь промокли. Так недовго і застудитися, подумав я, намагаючись хоч якось зігрітися. Нарешті я почув кроки, що наближались. Гаврило тяг за собою цілий оберемок жердина, за ним Грицько і черговий теж тягли жердини і ялинові лапи.

- Я буду робити курінь. А ви носіть гілки, - розпорядився Гаврило.

Ми з Грицьком сходили ще кілька разів у ялинник і наламали гілок та ялинових лап. Цілу ніч під проливним дощем ми вели будівництво куреня. Гаврило був за начальника будівництва, а ми з Грицьком за підручних й учнів заодно. Тільки на світанку ми, мокрі до останньої нитки, забралися в наш курінь, накритий мішками і ряднами, і сіли спиною до спini на ялиновій підстилці. Але тільки-но ми розв'язали свої лантухи, щоб перекусити, як по табору була оголошена тривога. Майже миттєво увесь табір почав рухатися. Хлопці із сідлами і зброєю бігли до коней. Піші шикувалися по чотам і сотнях і одразу йшли кудись.

До нашого куреня звідкилясь швидко підійшов Юрко.

- А чого це ви разляглись, начебто вас збірка не стосується? - запитав він.
- Ану швидко до коней. Усе зайве чи викинути чи пораненим віддати.

Нам передався його бадьорий настрої.

- Що трапилось? - запитав Гаврило, виходячи з куреня.

- Потім, - махнув рукою Юрко і попрямував до наших коней.

Ми взяли трофейні мішки і пішли до сусіднього намету, де сиділи перев'язані повстанці.

- Беріть, хлопці, що кому треба, - сказав я, висипаючи вміст мішків на землю. Підійшло ще кілька козаків і вітріщилися на купу одягу, переважно жіночого і дитячого, що ми висипали з мішків.

- А де ж це ви все нагабували, хлопці? - запитав один з козаків і його голос не передвіщав нічого гарного. Повстанці миттю взяли нас у коло. Деякі одразу дістали нагайки. Я знав, що повстанці-козаки можуть забити нагайками на смерть усякого, хто зазіхне на грабіж. Але не встиг Гаврило і слова сказати в наше виправдання, як просвистіла нагайка і перший удар батоном стьобнув його по плечах. Він одразу схопив ударившого за руку, але другий козак стьобнув батоном по моїх плечах і дістав нижче спini.

Вчасно підскочив Юрко і скомандував: «Струнко! Ану розійтися!»

Козаки розступилися.

- Що ж ви, хлопцы, самосуд робите? - запитав Юрко. – Це барахло Гаврило в поліцаїв на дорозі відняв і, на своє лихо, притяг до вас, не заглядаючи, що в мішку.

- А де ж ті поліцаї? - запитав хтось з повстанців.

- Гаврило постріляв їх у лісі, - відповів Юрко.

- Тоді вибачай, Гавриле, - заговорили одразу всі хлопці, - Вибачай, друже, що так вийшло.

Мене обняв за плечі той козак, що вдарив іззаду: «Вибачай, синок, я ж не думав, що воно так»

Не було часу на з'ясування стосунків. Юрко скомандував: - На коней, швидше! - і ми з Гаврилом кинулися сідлати коней.

Краєм ока я спостерігав за купою одягу біля намету. Ніхто з повстанців не взяв нічого з цієї купи. Так вона і лежала, намокаючи під рідким дощиком.

Ми рушили в дорогу, і через кілька хвилин наздогнали колону верхових нашої сотні. Хлопці миттю довідалися про те, що трапилось, і одразу в жарт прозвали нас «хрещатими братами». Юрко увесь час жартував над Гаврилом, що він, мовляв, баракольщик. Небо хмарилося, сів дрібний дощик. На деревах набухали і розпускалися бруньки. Голодних, уже кілька днів не нагодованих коней, козаки вели за собою на повіді. На кожній з коротких зупинок я намагався наламати гілок із бруньками і дати їх на поживу нашим коням. Вони жадібно гризли ці гілки і дивилися на мене своїми великими добрими очима. Те ж робили й інші козаки. Козак, що розташувався поруч, говорив своєму сірому в яблуко коню, немов товаришу:

- Нічого, Сірко, слава Богу, перезимували. Були би кістки, а м'ясо наросте. Незабаром уже трава піде, напасешся. - Кінь, немов розуміючи слова хазяїна, мотав головою. Дощ не вщухав. Мокрий одяг обважнів, розбухло взуття і навіть зброя здавалося непомірно поважчала. Ми йшли і йшли, витягнувшись колоною вже без привалів і зупинок.

Поранення і повернення з “того світла”

На одному з переходів наша сотня зустрілася з дуже прорідженим у боях загonom УПА із Львівщини. Змучені безперервними боями і довгими переходами, хлопці ледве трималися на ногах. Їх було біля двох сотень. Але в підрозділах майже не залишилося командирів. Командували загonom поранений сотник, два чотових і шість ройових. Сотник доповів, що в стрільців майже закінчилися боєприпаси, що з ними п'ять тяжкопоранених, а багато хто із легкими пораненнями йдуть у своїх підрозділах.

Юрко добре розумів, що за цим загonom йде погоня і що німці, котрі переслідували, не залишать його і нас у спокої, поки не знищать.

Коні, що тягли вози із пораненими, були до крайньої ступені змучені, розкуті.

Ми почали відступати у глиб контрольованої УПА території. Юрко вислав в усі сторони зв'язкових за підмогою. За ніч, під час безперервного маршу, четверо тяжкопоранених умерли. Поховали їх на швидко-ручку в одну яму, не зупиняючи руху колони.

Поруч зі мною крокував, тримаючись за стремено коня, рослий, вже в літах, повстанець із новоприбулих. Бачачи його втому, Гаврило запропонував йому сісти верхи на коня. Той відмовився. Тоді ми взяли його зброю і мішок й приторочили до свого сідла. Кінь, зачувся збоку чужого, захропів і став повертати морду.

- Допоможи, коню, трошечки, а то недотягну, - сказав повстанець.

- Що з вами трапилося? - запитав я його.

- Нічого, синку, - відповів він натужно, - небагато пом'яли мене в бої під Бродами. Ох, і заузятий бій був так страшний. Багато наших хлопців полягло, а мені так дісталося, що еле йду.

- Так, може, у сідло? - запитав я.

- Ні, у сідлі ще гірше, - відповів він.

- Так ви о так від самих Бродів йдете? - знову запитав я.

- Так, синку, якимось іду з Божою допомогою. А де ми зараз?

- Не знаю, - відповів я. - Бачу, що в лісі, а де – не знаю. А з ким ви під Бродами билися?

- Не знаю, - зітхнув повстанець, - з ворогами України, звичайно. А з ким саме – не знаю. Ти в сотника про це запитай.

Він раптом зігнувся від болю і прошепотів: «Ой, дай но, синку, води». Грицько підтримав його, щоб той не упав.

Фляги з водою у мене не було. Я крикнув хлопцям, що йшли ближче - «Хворому води!» Із рук у руки передали баклажаки.

Дядько не міг розігнутися від болю. Грицько голосно крикнув, щоб затримали колону. Усі зупинилися.

Повстанець, втрачаючи свідомість, хилився вперед і, не втримавшись на ногах, упав. Я із баклажки швидко налив йому в рот води. Але він зненацька виплюнув воду, засмикався, витягнувся і затих.

Зрозумівши, що він умер, Гаврило закрити йому очі.

- От і все, відмучився чоловік, - сказав позаду якийсь козак. Загін рушив далі, не очікуючи ні хвилини.

З натугою ми підняли мертвого повстанця і поклали поперек сідла. Щоб тіло не сповзало, я зв'язав руки і ноги під черевом коня. Гаврило з Грицьком уже рушили наздоганяти колону, що пішла. Мій кінь хропів і рвав поводи, чуючи на спині мерця. Тільки перед вечором ми наздогнали сотню, що розташувалася на спочинок край лісу.

Коли ми під'їхали, до нас підійшов Юрко.

- Де ви валандалися? - запитав він, але, побачивши прив'язаного поперек сідла повстанця, замовк і зняв папаху.

- Де його поховати? - запитав я.

Юрко оглянувся довкіл і зупинив свій погляд на берізці неподалік.

- Поховайте отам під березою, - сказав він і одразу дав наказ хлопцям, щоб із лісу не висовувалися.

Ми зняли із сідла вже застигле тіло повстанця і поклали так, щоб воно розігнулося, поки викопуємо могилу. Грицько із Гаврилом заходилися копати яму, а я пішов наламати гілок на годівлю коням.

Я довго шукав чагарник, поки не вийшов на узлісся. Виявилось, що це був не ліс, а невеличкий перелісок. Далі за ним тяглися просторі поля, подекуди засіяні озимими, та скільки бачило око, темніла торішня стерня. «Хто ж ці ниви буде орати і сіяти? - подумав я, - якщо усі на цьому світі взяли за зброю?»

Нарешті я знайшов чагарник, наламав гілок і повернувся назад. Коні жадібно накинулися на гілки, немов кращого корму ніколи не бачили. Я пішов туди, де Гаврило з Грицьком копали могилу. По дорозі мене окликнув Юрко.

- Ну, що, Володя, поховали того повстанця?

- От, хоронимо, - відповів я.

- Поспішіть, а то незабаром виступаємо, за ніч потрібно перейти поля.

- Батьку, дайте хоч трохи коням відпочити та хоть що-небудь пожувати, - попросив я.

- Ми то коням можемо дати перепочити, тільки нам ніхто не дасть, - зауважив Юрко. - Ось же годину почекаємо, поки стемніє, і виступаємо.

Я пішов до Гаврила, допоміг докопати могилу. Дно ями ми вислали ялиновими лапами і хвоєю, поклали мертвого повстанця й укрили гілками ялини. Прочитали молитву, потім руками засипали яму. Підійшов Юрко, сказав:

- Нехай земля буде пухом герою. Слава Україні!

- Герою слава, - відповіли ми.

Із двох березових гілок Гаврило зробив хрест, перев'язавши поперечину мотузкою і застромив його в могилу. Наостанок перехрестившись, ми рушили до коней. Сотня в сутінках уже збиралася до походу. Хто був той повстанець, якого ми поховали, ніхто не знав, і тільки один козак сказав, що вони разом прийшли до Бродів з-під Станіслава.

Юрко взяв за вуздечку свого коня і пішов до протилежного краю переліска, а мені і Гаврилу наказав йти замикаючими, і щоб жоден козак не відстав. Ніч уже вступила у свої права. Темінь пекельна навколо, і було видно тільки попереду силует коня, що йде, та чути тріск галуззя під ногами людей і коней.

Ось, нарешті, з'явилися просвіти між деревами і ми вийшли в поле. На наше щастя, дощ перестав, але в мокрій землі ноги тонули ледве не до коліна. Чорнозем, що розкис, засмоктував і йти було неймовірно важко. Через кілька хвилин усі вимазалися липким болотом і здавалося, що ця ніч, чвакання копит і чобіт, ніколи не закінчатся. Деякі повстанці намагалися сісти на коней, але ті зупинялися, не в силах зробити ні кроку. Повільно ми повзли по цьому болоту в невідомість. Відгадки про безмежне поле, побачене із узлісся лісу, у мене мороз пробігав по спині. Я був упевнений, що за ніч нам нізащо не вдасться його перейти, а опинитися вдень посеред полів - вірна загибель.

Розумів це і кожен повстанець, і тому усі на межі сил пробиралися через грязюку. Падали люди і, щоб устати, чіплялися за стремена коней. Падали коні і люди на руках піднімали їх із болота.

Нарешті зайнявся світанок. Ми були іще в полі, але попереду неясно виднілися контури лісу чи переліска. Із останніх сил усі кинулися туди. Юрко повів загін уздовж узлісся, не входячи в ліс. Так ми пройшли іще з кілометр чи півтора, а потім круто звернули в ліс.

- Це Юрко так зумисно робить, щоб виявити, чи не йдуть за нами по сліду, - сказав Гаврило.

Юрко розпорядився відвести поранених і коней усередину лісу, а сам, спішившись, привів хлопців до узлісся неподалік того місця, де ми звернули із поля вздовж лісу.

Заховавшись за деревами, ми розташувалися на відпочинок. У лісі було сиро і холодно. Незабаром у кожного з нас від холоду зуб на зуб не попадав. Але довго відпочивати нам не довелося. Вдалині на полі з'явився невеликий підрозділ. Вони йшли стернею по нашому сліду. Гаврило нарахував двадцять чоловік.

Прибіг посильний з того краю, куди хлопці повели коней і поранених і повідомив, що ізвідтіля йдуть чоловік двадцять. Юрко відіслав туди Гаврила і півтора десятки хлопців.

- Та дивіться, щоб вас іззаду, від лісу, не обійшли, - сказав він їм у слід.

Ще один рій він відіслав до коней і поранених, наказавши стерегти і готуватися до відходу.

Далеко в полі з'явився ворожий загін. Ті, що підійшли стернею, не стали наближатися до лісу, а пішли на з'єднання з іншим підрозділом.

Юрко залишив намісці п'ять повстанців у заслін і хотів залишити з ними також і мене, але я упросився йти разом із ним. Курінний повів нас лісом паралельно загону, що рухався нашим слідом. Ось між деревами стало видно, як до загону назустріч підійшли ті, про яких доповідав посильний. Трохи постоявши, вони розгорнулися в ланцюг і рушили до лісу.

Юрко передав по нашому ланцюгу наказ: залягти і підпустити їх на десять метрів. Я укритися за деревом неподалік від Юрко.

Ліс наповнився хрускотом галуззя під ногами солдатів. Ось уже стало видно німецькі каски, розстебнуті сірі бушлати, обличчя солдат, навіть чувся їхній надсадний подих. Юрко підбив «фінку» і, немов на команду, звідусіль вдарили гвинтівкові постріли і черги.

Декілька хвилин стояв безперервний гуркіт пострілів, а потім тут і там хлопці почали підніматися і кидатися вперед, в атаку.

- Стій! Стій! - крикнув Юрко, але стримати хлопців було вже неможливо.

Повстанці кинулися вперед, наздоганяючи відступаючих німців. Подекуди почалися рукопашні сутички. Юрко кинувся вслід за хлопцями.

Але командували німцями, очевидно, командири із фронтовим досвідом. Через кілька хвилин у нас на флангах розгорілася щалена стрілянина. Німці почали нас оточувати і тиснути всередину лісу. Після кількох годин бою у повстанців стали закінчуватися боєприпаси. Я увесь час був поруч з Юрком. Він випустив по наступаючих німцях коротку чергу і його автомат замовк - закінчилися патрони. Юрко відкинув порожній магазин і, укритись за деревом й тримаючи автомат за ствол, крикнув гучним голосом:

- Хлопці! Хіба ми, не козаки? До атаки готуйсь!

Німецький ланцюг наблизився майже впритул.

- Вперед! Слава! - вигукнув Юрко і кинувся назустріч німцям. Я кинувся за ним. Немов хвиля піднялася звідусіль, із-за пеньків, дерев, кущів наші повстанці підвелися і кинулися за Юрком в рукопашну. Жоден не сховався за чужу спину. На землі залишилися лежати тільки убиті та важко поранені. Кожний із нас розумів, що у цьому бою є тільки два виходи - або зломити німців і перемогти, або самим умерти в цьому лісі.

Між деревами закипів запеклий рукопашний бій. Постріли, крики, хрипіння, що б'ються, усе змішалось в одну страшну музику бою.

Юрко з пістолетом у руці наздогнав німця, що тікав, і звалив його пострілом в притул. Потім, у мить ока, він вирвав із рук німця автомат і кількома чергами розрядив диск у солдатів, що поспішали своїм на допомогу. Потім він схопив із землі біля убитого німця гвинтівку і кинувся в саму гущавину бою проміж тих, що билися в рукопашну.

Такий же запеклий бій кипів і праворуч - там, куди пішов із хлопцями Гаврило.

Я ледве поспівав за Юрком. Ось між дерев знову з'явилися німці, чи то тікаючи від наших, чи то настаючи на нас.

Юрко упав на землю поруч з убитими, а я, наслідуючи його приклад, заліг поруч

- Ти в порядку? - важко дихаючи, прохрипів він.

- У порядку, - відповів я, а самого пропасниці б'є так, що не можу мушку піймати в приціл.

Німці з'явилися зовсім поруч, а за ними збоку бігли наші повстанці.

- Вперед, хлопці! - скомандував Юрко і кинувся назустріч німцям. За ним піднялися з десяток повстанців. Я побачив попереду Гаврила з кулеметом МГ у руках. Він трощив ним німців праворуч і ліворуч, немов дрючком.

- Тримайся! - на все горло закричав я і кинувся за Юрком на підмогу Гаврилу. І знову закипів рукопашний бій. На землі качалися люди, зчепившись у запеклих смертельних обіймах. Поспішаючи за Юрком, я побачив як із-під убитого повстанця вилазить німець із автоматом у руці. Майже в притул я вистрілив у нього і попав. Кинувшись уперед, щоб

підняти його автомат, я відчув різкий удар у потилицю і перед очима усе попливло. Напівобернувшись, я ще побачив, як мені майже під ноги упав невеликий пістолет і як падає німець, що його тримав. У вухах дзенькало і я повільно осів на коліна. Підбіг Юрко, потім з лісу з'явилися ще наші повстанці. Незнайомий бородатий козак узяв мене під руку, підняв і повів кудись, розмовляючи на ходу.

- Німецький офіцер стріляв у тебе з пістолета, просто в потилицю, але наш хлопець підстрелив його і він трохи промахнувся. А то був би ти вже на тім світі.

Отямився я, лежачи на землі. Поворухнув руками, ногами - усе гаразд. Але тільки-но ворухнув головою, як гострий біль пронизав усе тіло. Поторкав рукою горло - усе замотане ганчірками. Виходить, поранений, - прийшла думка. До мене підійшов козак із перев'язаною головою.

- Ожив? - запитав він і сказав кудись :- Хлопці, він вже очі відкрив.

Я побачив над собою чоловік п'ять повстанців.

- Де батько?- промимрив я, почувавши в роті дуже великий і товстий язик.

Нарешті до нас підійшов Юрко, відсторонив хлопців, і присів біля мене. У мене по щоках побігли сльози.

- Заспокойся, - сказав Юрко, - головне, що ти живий. Відправлю тебе в село, там видужаєш.

Через кілька годин прибули підводи і мене, уклавши на одну з них, відвезли вночі в Хрінники.

Господар, якому мене віддали, поклав мене в хаті, а дві його доньки доглядали за мною, немов за рідним.

Через тиждень я трошки зміцнів, рана почала гоїтися. Зрідка в будинок заходили наші повстанці. Потім наші пішли, а село, як сказав хазяїн, зайняли німці.

Я лежав на ліжку, не в силах підвестися і від тривоги раз у раз хапався за пістолет під подушкою. Зрозуміло, що німці, зайнявши село, першим чином обшукають всі хати. Я загнав патрон у ствол пістолета і приготувався до найгіршого. Господиня, відчуваючи лихо, теж не знаходила собі місця. Десь ближче до обіду в кімнату зайшов німець із пістолетом у руці. У вікні я помітив шолом й іншого німця. Господар і господиня підвелися німцю назустріч. Дочок у будинку не було - їх відіслали до сусідів.

Господиня пошепки, рукою показуючи на мене, сказала:

- Тиф, воші, - і тремтячими пальцями показала, як плазують воші.

Німець відразу обернувся і вийшов. А з вулиці я почув його голос:

- Лобзи, гир лигт айн юнго, ер ист кранк ан тифус.

Усі ми полегшено зітхнули, а господиня довго хрестилася і молилася перед іконами.

Останній день перед Великоднем

Відступ німців перед Радянською Армією, що насувалася з Полісся, йшов дуже швидко. Тільки на перехрестях важливих доріг та у райцентрах вони вступали в бій, щоб стримати натиск і не перетворити відступ у втечу.

Юрко отримав від командування УПА важливе зауваження – вивести поріділий у боях курінь у тил радянських військ, на базу УПА на Дубенщині – село Грядки. Там формувався полк УПА під командуванням «Черника» (Дмитро Казван), що б почати активні дії проти нових окупантів України. Поповнивши сотні куреня новими бійцями із місцевих боївків УПА, курінний Юрко повів курінь через села Церквиська і Красня в заданній район. У Церквиськах відкопали «схрон»⁸ із великим запасом зброї та патронів і озброїли усіх повстанців, хто потребував, гвинтівками, кулеметами і гранатами. У Грядках командири інструктори-військовики декілька тижнів навчали повстанців володіти зброєю, проводили тактичні заняття. Зі штабу УПА Юрко одержав новий наказ – передати командуванням куринем «Бувалому» (Андрій Трачук), а самому з бойовиками особистої охорони повернутися на Демидівщину і там зформувати новий курінь УПА.

Щасливо уникнувши сутичок із фронтовими частинами обох армій Юрко, із бойовиками охорони, розташувався на хуторах на північній окраїні Демидівського району в трикутнику сіл Малево, Перекальські хутори, Охматків. Як повідомляла сітка ОУН – фронт зупинився під Бродами. Почалося поповнення куреня новими людьми. За кілька тижнів із ближніх і далеких сіл через сітку ОУН, були зібрані бойовики сільських самооборон. Поповнювали загін і хлопці, що уникли мобілізації польовими військкоматами Радянської Армії. Не бажаючи бути «трофейними» солдатами, а, точніше, гарматним м'ясом і вмирати за Сталіна та його криваву більшовицьку владу, вони охоче поповнювали підрозділи УПА.

Рана на моїй шії затяглася і майже не турбувала. В один із квітневих днів я подякував господарю й господині за притулок і разом із зв'язковим пішов на Перекальські хутори, де розташовувався курінь. Ми щасливо прибули на хутір, де розмістився штаб. Я радісно «за усією формою» доповів Юркові про прибуття.

- Ти вже зовсім видужав, Володю? - запитав він і у його голосі я відчув батьківське тепло і турботу.

- Цілком, - відповів я. – Тепер знову біля вас буду, батьку.

- Йди в клуню до хлопців і відпочинь, - сказав Юрко, - незабаром ти мені потрібний будеш.

- А Гаврило там? - запитав я, передчуваючи радість зустрічі з другом.

- Ні, він загинув у тому бою, де тебе поранили. - важко зітхнув Юрко і відвернувся, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

Мене немов громом вдарило, і уся радість вмить зникла. Мовчки я побрів у клуню.

---

⁸ Схрон- подземный склад, убежище

Юрко працював день і ніч, формуючи «підрозділи»⁹, навчаючи командирів, організовуючи навчання новобранців володіти зброєю, виконувати команди.

Забезпечення куреня озброєнням було організовано місцевою мережею ОУН зовсім погано. Патронів було припасено мало. Якось, оглядаючи доставлену у підводах зброю, Юрко, зупинившись біля кулеметів, кинув:

- Це надіслали за принципом: «на тобі, Боже, що мені не гоже». Отут і мадярські і румунські системи, а патронів до них то нема.

Було доставлено і кілька гранатометів - але ніхто толком не вмів з ними користуватись. Потім привезли дві протитанкових рушниці з довгими, почервонілими від іржі, стволами і теж без патронів.

Через кілька днів дядько на бричці привіз станковий кулемет «Максим» і поруч у купі, на півбрички, патрони різних калібрів і розмірів. Де назбирали це добро - кинутими в окопах чи у підпільних схованках, було невідомо. Привезли також кілька десятків гранат-лимонок, що вже поржавіли і без запалів. Запали були заховані десь в іншому місці, а того, хто ховав, шукали, але не знайшли.

До квітня в курені були Панаса, але загальна чисельність чоловік. Як бойова одиниця, що підпорядкований курінному розташовувався в околицях села приходили зв'язкові, ішли і приносячи звідомлення про них стало відомо, що в районі готується прочісувати місцевість. бригади відбувся 15 квітня за селом розташований загін УПА. Відтіля потім усе затихло. Кілька десятків заплаву ріки.

Юрко почорнів від турбот і все рукою перенісся - вірна ознака, що господарі садиби та сусіди, укладу життя. Жінки і дівчата клопоталися по господарству, 1944 року. Ранком у Страсну Рудку.

- Зайдеш до батьків, передаси від мене уклін і скажеш Ростіку, нехай швидше їде сюди. Та скажи, щоб тебе там нагодували, - додав він.

Я взяв автомат і пішов шукати коня, щоб відправитися у звичну дорогу. День видався похмурим. Біля конов'язі мого коня не було. Я обійшов подвір'я і знайшов Шуляка, який із декількома хлопцями вирізував із консервних бляшанок тризубці на кашкети. Я запитав, чи не бачив він мого коня.

сформовані дві сотні – Гирняка і куреня ледь досягала півтори сотні формується курінь Юрка був «Голубу», загін якого Лішня. Щодня по кілька разів поверталися групи розвідників, пересування радянських військ. Від з'явилася 17 бригада НКВД і Перший бій з частинами цієї Охматків, у лісі, де був кілька годин чулися звуки бою, але повстанців прибігли звідтіля через

частіше я заставав його стискаючи справи йдуть кепсько. Тільки здавалося, зовсім не змінили свого готували їжу повстанцям, шили, прибирали - наближалася Великдень п'ятницю Юрко наказав мені їхати в

---

⁹ подразделения

- Є десь там, - Шуляк показав кудись за тин. Я пішов у зазначеному напрямку і знайшов коня. Він був увесь у милі, сідло з'їхало на бік, попруга ослаблена, вудила гримлять. Спробував з'ясувати у хлопців, хто брав коня - але ніхто нічого не бачив. - Напевно, Шуляк,- подумав я, відправляючись у дорогу. - От повернуся – дам йому гарного прочухана.

Рудка зустріла мене дощем. Сірі солом'яні дахи будинків, клунь і стодол біля хат, немов гриби, ховалися в першій зелені садів. Я відчував, що крізь маленькі віконця звідусіль на мене дивляться зацікавлені очі.

Раніше, коли німці вже боялися наїжджати в села, з появою на вулиці повстанця люди виходили, здоровалися, розпитували про своїх рідних, синів, чоловіків, а тепер, при Совітах, село немов вимерло. Якщо хто і з'явився на вулиці, то квапився звернути, сховатися або проходив мовчачи, не піднімаючи очей.

От і церква. Біля воріт я перехрестився і під'їхав до будинку священника. О. Мефодій і матінка зустріли мене на подвір'ї, як завжди радісно, але в очах їх було помітно смуток і тривогу. Першим чином я передав Ростіку що Юрко велів прибути в розташування куреня і він вийшов сідлати коня. Пан отець Мефодій посадив мене за стіл, а матінка насипала миску супу і поставила кварту молока. Поки я їв, вони збирали Ростіка в дорогу, складали гостинці і розпитували мене про сина.

Напившись молока, я засунув у кишеню шматок хліба і встав з-за столу. Матушка вже стояла із вузликом у руках для Юрка. Увійшов Ростик.

- Як там справи у вас? - запитав він, збираючи торби з продуктами.

- Щось готується. Тривожні грипсы приходять, - відповів я, як можна солідніше. – Говорять хлопці НКВД йде на нас.

- Ну що ж, побачимо, з чим це НКВД їдять, - посміхнувся Ростик.

Попрощавшись з о. Мефодієм і матушкою ми риссю виїхали із Рудки.

Одразу за крайню хатою Ростик зненацька осадив коня і, натягнувши повід показав мені рукою наліво. Я побачив, що уздовж ріки з боку Демидівки тягнеться до Рудки довгий ланцюг сірих шинелей. Звернувши вправо, ми через поле поскакали до переліска. Шосе ми проскочили в сутінках без пригод. За Княгинином нас окликнув кінний дозор нашого куреня. Під'їхавши ближче, ми привіталися з хлопцями. Вони сказали що Юрко послав їх нам назустріч. Ростик розповів хлопцям, що НКВД прочісує місцевість на схід від Демидівки. Вони вже знали про це.

Уночі ми прибули на наш хутір. Я одразу відправився спати в стодолу, а Ростик пішов до Юрка. Перед світанком оголосили тривогу. З хлопцями я вискочив із клуні у двір. З хат і стодол хутора вибігали повстанці, клацала зброя. Юрко на подвір'ї віддавав накази сотникам і чотовим, де зняти оборону.

- Якщо не ми, то хто ж тоді? - почув я уривок його розмови із сотником Гірняком. – Хоча патронів на дві-три години бою, але і дві-три години гарного бою з Совітами – це для України не мало. Потрібно дати їм зрозуміти де їх місце. Або відвоюємо Вільну Україну, або загинемо в бою за неї.

Чоту повстанців і мене з ними Юрко вислав вперед у головну заставу. Проселочними дорогами вранці чота вийшла на край лісу, біля села Перекалі.

Отут, біля злиття двох рік - Стыра і Жабички ми, за задумом командира Юрко, повинні були дати бій підрозділам, що наставали, НКВД. Ближче до полудня стали підходити сотні куреня. Юрко показував де займати позиції, установити кулемети. Обидві наші сотні залягли в старих, ще з першої світової війни, окопах, укрилися в рідкому переліску по горбку з боку села Перекалі. Місце для оборони було обране ідеальне. Заболочені заплави обох рік прикривали обидва наші фланги, позбавляючи противника можливості обійти позиції куреня, а старі окопи з часів Першої світової війни стали добрим укриттям для бійців. Юрко віддав наказ відкривати вогонь за обставинами.

Бій розпочався одразу з усіх боків. По нашому переліску застрочили кулемети, гримнули гарматні постріли. Червонопагонники били розривними кулями. Упали додолу зрізані кулями гілки і листя. Наша оборона теж відповіла вогнем. Два кулемети вийшли з ладу на самому початку бою, але кілька наших кулеметів безперестану били по червонопагонникам, не даючи їм піднятися в атаку.

Командний пункт Юрко розмістив за декілька метрів від ліній стрільців у невеликій лощині і сюди чітко долітав лемент і несусвітна лайка енкаведистів.

- Бендери, здавайсь, мать-перемать вашу... Здавайсь, бандити, у бога-матір. Усе одно вам хана!

Від вибухів і трасуючих куль загорівся ліс, потягло гаром і димом. Приполз зв'язковий і повідомив Юрка, що дорогою від Перекаль йдуть радянські танки. Юрко піднявся, виглянув з-за дерева у той бік.

- Володю, - зненацька звернувся він до мене, - отам, - він показав рукою - хата лісника. Якщо хочеш, йди туди, сховайся добре, то може живим залишишся.

Я похитав головою і залишився сидіти. Якихось два повстанці принесли гранатомет і дві гранати. Це усе, що було в нас проти танків.

На лівому фланзі замовк наш кулемет і Юрко послав мене довідатися, що там трапилося. Перебігаючи від дерева до дерева, я поспішив туди. Біля кулемета, сховавшись за деревом, стояв на колінах якийсь незнайомий повстанець і намагався усунути несправність. Я підбіг, ліг поруч. Ми відтягнули затвор і я побачив, що гільза патрона залишилася у стволі. Значить, не захоплює викидач замка. Виявилось, відійшла убік планка зачепу, що захоплює гільзи і потрібно пригвинтити її гвинтом на місце.

По нас били, напевно, декілька енкаведистів - бо кулі свистіли як оси і друзки густо падали з дерев зовсім поруч. Ми витягли замок, кулеметник подав ніж і я загвинтив гвинт. Коли поставили затвор і відтягнули рамку, гільза вискочила. Кулеметник ліг за кулемет і почав бити по енкаведистах, що наблизились короткими чергами. Я заспішив назад до Юрка. Він був на тому ж місці. Коли я підповз до курінного, він наказав йти разом із зв'язковим на правий фланг. Там убило командира сотні і треба принести його планшет.

Я поповз за зв'язковим, петляючи між деревами. Він показав мені, де лежить убитий. Майже по-пластунски я почав пробиратися до нього. Але, видно, це місце хтось із енкаведистів добряче тримав на прицілі. Як тільки-но я почав підповзати до того місця, де лежав сотник, кулі почали бити зовсім поруч так, що голови не підвести. Я сховався за деревом і поповз назад.

Побачивши неподалік Юрка, я крикнув йому, що неможливо підповзти – б'є снайпер, заберу планшет коли стемніє. Він сидів за деревом і не відповів мені. Я підповз ближче. Раптом Юрко повернувся і я побачив гримасу болю на його обличчі.

- Усе, Володя, я пропав, - ледве чутно промовив він. – Рука... Дай пістолет. Права його рука зависла, випустивши автомат. Юрко почав підніматися, спираючись спиною на дерево. Я обхопив Юрка, допомагаючи йому встати і закинув його здорову руку собі на плече. Він випростався і зробив кілька кроків.

- Передай Гирняку, нехай сотні за Стир, у лісі відступають, - виговорив він натужно.- Там Ростик переправу готує... У цю мить я відчув поштовх. Друга куля вдарила його в спину вище моєї руки. Чи стріляв чи то снайпер, чи то хтось із червонопагонників, що прорвалися через нашу оборону. Юрко хитнувся вперед, видихнув: - Слава Україні, - і захрипів, осідаючи на землю. У цю мить я побачив як із його руки нам під ноги упала граната-лимонка без чеки. Напевно він зубами висмикнув чеку і чи то хотів в когось кинути, чи то самому підірватися. Я підхопив гранату й відкинув убік. Граната розірвалася між деревами в повітрі. Осколком мені трохи зачепило руку.

- Друже Юрко, батьку, - почав термосити я його, почувуючи, як очі застеляють сльози. Але він лежав горілиць нерухомо. Стрілянина наростала віддалаючись кудись усередину лісу, а я сидів нерухомо біля командира не в силах зрушитись з місця. Скільки я так просидів не знаю.

Майже в сутінках з лощини вибігли Ростик, Шуляк і ще якийсь повстанець. Ми підняли тіло командира і понесли лощиною до хатинки лісника. Ростик підняв із землі його автомат-чешку. Увійшовши на подвір'я, я побачив зрешечені кулями стіни. Поклавши тіло Юрка на землю за декілька кроків від хати, ми стали копати яму для могили. Копали хто чим міг, ножем, руками. Через кілька хвилин учотирьох ми викопали невелику ямку. Перед тим, як покласти у неї тіло курінного, Ростик узяв собі його пістолет «ТТ» і планшет. Я зайшов у будинок і побачив там переляканих дядька і тітку. Вони сказали, що ця хата не їх, а вони просто переховуються тут. Я пояснив їм, що ми поховали поруч курінного і просив їх перепоховати командира на цвинтарі за християнським звичаєм. Вони, перехрестившись, пообіцяли це зробити.

Вибігши у двір, я побачив, що Ростик із Шуляком уже зарівняли землю над могилою.

Десь вдалечині бій продовжувався. Стрілянина віддалялася убік ріки. – Страсна субота 29 квітня 1944 року наближалася до кінця - останній день перед Великоднем - Воскресінням Христовим.

Київ, 1996 - 2006

Епілог

Сотник Гірняк вивів поріділий у бою курінь із оточення військ НКВД через ріку Стир. Під покривом ночі група повстанців, а з ними «Дир» - Ераст Чуйковський, «Шуляк» і «Джура»- Володимир Чермошенцев переправилися через ріку, відірвалися від переслідування червонопагонників. На поле бою окрім курінного Юрка у той день полягли сотник, двоє четових командирів і дев'ять повстанців. Але і тридцять вісім енкаведистов були знищені повстанськими кулями.

Курінь розосередився в лісах Млинівщини. Ераст Чуйковський – “Дир” і Володя Чермошенцев – “Джура” чи “Жора” як ще його прозивали – приєдналися до загону УПА, яким командував “Максим” – Пасевич Павло, двадцяти трьох річний юнак із с. Рудка. У загоні було вісімнадцять повстанців озброєних двома ручними кулеметами, двома автоматами, десятьма гвинтівками Маузера, чотирма десяти зарядними гвинтівками СВТ. Загін розташувався в лісі біля села Смордва.

7 червня 1944 року Ераст Чуйковський був посланий у розвідку. У Смордівській лісі він наткнувся на підрозділ НКВД, що прочісував місцевість. Ераст кинув гранату в червонопагонників, однак граната не вибухнула. У той момент коли Ераст перезаряджав автомат сержант НКВД – Мигачов І.(мордвин із Саратовської обл.), зчепився з ним у рукопашній сутичці, а командир червонопагонників ударив його прикладом і обеззброїв. У Чуйковського відібрали автомат чеського виробництва, що дістався йому від брата «Юрко», пістолет ТТ і 210 патронів. У той же день його доставили в Дубенську в'язницю №2.

Вели слідство у справі Е. Чуйковського – СМЕРШ 17 СБ ВВ НКВД старший лейтенант Павлов, слідчі в/ч 18454 Тутуев Н.П. і Пасков. Відбулося 4 допити Ераста і всі його покази внесені в протоколи слідчої справи.

25 серпня 1944 року військовий трибунал військ НКВД Ровенської області виніс вирок:

«Чуйковського Ераста Мефодійовича на підставі ст. 54-1а КК піддати вищій мері покарання – розстрілу.

Вирок остаточний і касаційному оскарженню не підлягає.

Головуючий: ст. лейтенант Вершин Е.М.

Члени: мол. лейтенант Тепляков

Секретар: лейтенант Опришко»

Вирок був виконаний у Дубенській в'язниці.

Ераст Мефодійович Чуйковський реабілітований 30 червня 1992 р. від імені влади “Самостійна Україна”, за чку він загинув.

Володя Чермошенцев – «Джура» і «Шуляк» після сутички загону “Панаса” з підрозділом НКВД приєдналися до невеликої боївки, якою командував районний референт СБ «Курай». Декілька місяців під його командуванням боївка вела безперервні сутички з підрозділами НКВД. В одному з боїв «Курай» загинув. «Джура» - Чермошенцев, «Шуляк» і ще кілька повстанців-одинаків утворили невеликий загін, який очолив «провідник» ОУН «Бойко». Незабаром і «Бойко» загинув, а «боївку» з восьми повстанців очолив

«Шуляк». Під час однієї з операцій НКВД по прочісуванню місцевості «боївку» «Шуляка» вистежила спецгрупа НКВД. Уночі, коли повстанці спали в лісі на краю глибокого яру, червонопогонники напали на них. Зав'язалася перестрілка і рукопашна боротьба. Чермошенцев – «Джура» кинувся схилом у яр, але один із червонопогонників наздогнав його й обеззброїв. Його привели на збірний пункт, де вже знаходилося з десятків бранців пійманих облавою, а потім прив'язали до ствола танка й повезли в найближче село на упізнання. Але селяни не дали на нього свідчень і енкаведисти возили «Джуру» іще в кілька сіл. Потім його доставили управління НКВД. На допитах його били, поламали ребра і вибили кілька зубів, вимагаючи показати де переховується «Хмара» (Григорій Кравчук із с. Рудка). «Хмари» Чермошенцев не знав, але його усе допитували, виривали обценьками нігті на двох пальцях, а потім напівживого привезли на хутір біля лісу і кинули у дворі. Він пролежав там кілька годин, а коли отямився і трохи зміцнів – зібрав усі свої сили і спробував бігти. Чекисти вискочили з будинку і, стріляючи навздогін поперх голови, наздогнали його вже на краю лісу. Після нових допитів і катувань, він, щоб отримати знову шанс на втечу, погодився показати «криївку», знаючи що вона давно «засвічена» і давно нікого немає. На місце «криївки», у густому лісі, його супроводжували троє червонопогонників. Коли Чермошенцев показав люк входу – двоє червонопогонників полізли в «криївку», а третій, залишаючись зовні, переговорювався з ними, заглядаючи в отвір входу. Уловивши момент Чермошенцев позадкував за найближче дерево і, що було сили, побіг у хащу лісу. На цей раз йому вдалося втекти. Не маючи зв'язків з підпіллям, він попрямував лісами на Східну Україну.

Його спіткало багато пригод і митарств поки він потрапив у Крим. Там він зустрівся з рідними, але через відсутність будь-яких документів був на нелегальному становищі. Перебуваючи у безвихідному становищі він потрапив у руки міліції і був обвинувачений у бродяжництві і ухиленні від служби в Армії. Про його перебування в УПА, на щастя, міліції нічого не було відомо. В. Чермошенцев відбув визначений судом термін на лісоповалі Вятській області, але нагородою за это був паспорт – отриманий після звільнення.

Усі роки після описаних подій В. Чермошенцев прожив у Криму в рідному Бахчисараї і тільки після проголошення незалежності України розповів про командира УПА Георгія Чуйковском і бойових побратимів, що і стало основою цієї книги.

А на прощання Чермошенцев сказав: « Скільки б зловмисники не оббріхували на героїчну боротьбу УПА, нехай знають: сонця брудом не вимазати. Вічним пам'ятником воїнам УПА буде назалежна Українська держава».

Лист Чермошенцева

Слава украини

Немного о себе не совсемно лотим
меня из Кувилу взяли в германский
и 2. Дубно освободила у.н.о.
Всю войну под толсто голубым флагом
в тяжёлой боях двести ранен и контузи.
С кем только не приключался драйер
там я принял присягу на верность украини
там я поверил в украинский народ

В тяжёлом неравном но на своей родной
земле бою был разбит наш Кудес

тяжело раненый в гору Кудесной горно его
называли Биткой провозил Немодыкин
и поднимать горешку людей
в атаку когда я был было это
только в смерти спасен
это единственной так!

Левая рука висела как плеть в провед
Овощной без патроном "Камчатка" похорошил
Умел и горю слезы новорожденном не мау
вспоминать, он достал гранату зубами
вытащил гетю с криком Слава украини
Новизны устал и когда я толкнул его вод-гор
к ленину умершего просил содрать людей
и уйти в лес и не давайте ни одной
дня против врагом украини.

Спросило вас наши потомки это
на верховном совете вспомнили о нас
нам не надо не геть лих бои украини
поминило своих сыновей
Которми летом под берзами
то вешеня не лону слезы
закрываюи очи

Притите меня старого солдата

Я был взят в плен в бою

не должно быть место врагом на

украини
Герм. Олава 8 февраля 1942

Додатки

Біографічна довідка

Григорій (Юрій) Мефодійович Чуйковський- псевдо “Юрко”-сотник, командир куреня УПА.

Народився орієнтовно у червні (на Юрія) 1906 р. в сім'ї о. Мефодія Чуйковського, священника в с.Рудка Демидівського району.

У с.Рудка пройшло дитинство і юні роки Григорія (Юрія) Чуйковського.

З дитинства він був вихований у дусі українського патріотизму, брав участь у діяльності “Просвіти”, молодіжної української організації, мріяв про звільнення України від окупантів, захоплювався військовою справою, переховував гвинтівку, набої і шаблю, пістолет системи Rast-Gasser. Військовий вишкіл Чуйковський проходив у Польській армії, у піхоті. Там він закінчив школу підофіцерів, одержав чин капрала. У вересні 1939 р., з початком німецько-польської війни, Георгій (Юрій) Чуйковський був знову мобілізований у Польську армію, брав участь у боях з німецькими фашистами. Після розгрому Польщі він потрапив у німецький полон і був вивезений у Німеччину, де в містечку Карстгаль працював, як військовополонений, на лісопильному заводі.

В 1941 р., на початку нападу Німеччини на Радянський Союз, щоб вирватися з полону Георгій (Юрій) Чуйковський, за завданням ОУН вступає в Український легіон – охоронний батальйон “Веркшуд”, що займався охороною військових складів майна і трофейної зброї. Він був спрямований для проходження служби в м.Луцьк, де встановив зв'язок з підпіллям ОУН. За наказом підпілля він бере участь у викраденні зброї і боєприпасів з німецьких складів. Коли ця діяльність набрала значних розмірів і виникла небезпека викриття й арешту, Георгій (Юрій) Чуйковський, орієнтовно восени 1942 р. залишає батальйон і прибуває додому в с.Рудка Демидівського району.

Тут він переховується і, знаходячись на нелегальному становищі, працює в мережі ОУН. З кінця 1942 р. Георгій (Юрій) Чуйковський веде військову підготовку територіальних “боївків” ОУН.

На початку весни 1943 р. Георгій (Юрій) Чуйковський за наказом Проводу ОУН створює з місцевих “боївків”, першу в цій місцевості, Дубенську сотню УПА і здійснює її військову, бойову підготовку.

На початку квітня 1943 р. Георгій (Юрій) Чуйковський - командир загону УПА, здійснює операцію по знищенню німецько-мадярського гарнізону містечка Смига і ліквідації лісопильногшо заводу. У цьому бою було знищено понад 30 гітлерівців, але загинуло і 6 воїнів УПА.

Під час нападу німецьких карателів на с. Стіжок Кременецького району 9 травня 1943 р. Георгій (Юрій) Чуйковський командував загonom УПА, що із засідки знищив більше 80 фашистів (опис цього бою є в книзі Макса Скорупського “Туди, де бій за волю”).

26 липня 1943 р. Георгій (Юрій) Чуйковський був призначений командиром Дубенського куреня – найбільш боєздатного підрозділу військової округи “Богун” УПА “Південь”. Під його командуванням цей підрозділ веде майже безперервні бої з фашистами в засідках на автотрасі Кременець-Дубно-

Луцьк і на території Млинівщини і Демидівщини. В одному з боїв на Млинівщині його куренем було знищено роту німецьких і власовських карателів, що грабували населення.

19-20 серпня 1943 р. Георгій (Юрій) Чуйковський командує куренем в операції по знищенню німецького гарнізону містечка Мізоч і захопленню цукрового заводу. У ході бою німецько-мадярська охорона була майже цілком знищена, однак при відступі на світанку курінь поніс утрати внаслідок бомбардування німецькою авіацією.

У листопаді 1943 р. курінь “Юрка” відбиває напад німецьких карателів на с.Бущу Дубенського району.

3 листопада 1943 р. Георгій (Юрій) Чуйковський командує черговим наступом підрозділів УПА на райцентр Мізоч і успішно завершує цю операцію. З 26.10.1943 р. Георгій (Юрій) Чуйковський одержує призначення на посаду інспектора збройних сил ВО “Богун” УПА “Південь”, заступником начальника штабу ВО “Богун” (ДАРО, ф.Р-30 оп. 2 справа 32 стор. 153). З 10 грудня 1944 р. він знову призначений наказом командира групи УПА “Богун” “Енея” (П.Олійник) командиром куреня (ДАРО, ф.Р-30 оп. 2 справа 32 стор. 140). Виконуючи наказ командування УПА Георгій Чуйковський у березні 1944 р. проводить курінь через фронт, формує і поповнює його склад на території Демидівського району.

Георгій (Юрій) Чуйковський загинув у бою за незалежність України з підрозділами 17-ї бригади НКВД 29 квітня (у жагучу суботу) 1944 р. поблизу с.Перекалі Демидівського району.

Місце поховання не встановлено.

Підготував
Поровський М.І.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

УПРАВЛІННЯ ПО РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

№П/60

23 ГРУДНЯ 1997 р.

Народному депутату України

п.Поровському М.І.

Ваше депутатське звернення від 19 грудня 1997 року з проханням надати можливість Вашому помічнику-консультанту О.Вовку опрацювати судові справи реабілітованих і nereабілітованих керівників руху ОУН і УПА нами отримано і уважно розглянуто.

Повідомляємо, що згідно з домовленістю з Головою Тимчасової спеціальної КОМІСІЇ Верховної Ради України по сприянню у вивченні питань псв»язаних з перевіркою діяльності ОУН-УПА п.Юхимчуком А.П., запити стосовно вивчення архівних матеріалів СБУ будуть надходити за погодженням з Головою вищевказаної КОМІСІЇ, та за його підписом.

Також, є порядок поведження народних депутатів України з таємними документами і інформацією, який регламентують «Прави-ла» затверджені Постановою Президії Верховної Ради України № 237/94 ПВ від 28.11.94 року. Згідно з «Правилами» для ознайомлення з таємними відомостями у Міністерствах, відомствах, на підприємствах, в установах і організаціях депутатам необхідно мати «письмове розпорядження на виконання доручення Верховної Ради України і КОМІСІЙ» за підписом Голови Верховної Ради, його заступників, та Голів постійних КОМІСІЙ Верховної Ради України, з питань які входять до повноважень і компетенції даної КОМІСІЇ.

Крім цього відповідно до Закону України «Про Службу безпеки України» базовою КОМІСІЄЮ для СБУ є КОМІСІЯ Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки.

Начальник Управління генерал-майор

М.С.Боровський

Матеріали штаба ВО «Богун» УПА «Південь»

А

Група Енея
Наказ ч. 22.

Постій, 26/10-43р.

1. Інспектором збройних сил УПА - Групи Енея - назначаю ком. Юрка. Він має контролю над військом і над самообороною В.О. Йому підлягають орг.мобіл. в діланці самооборони.

2. Контролю над землянками і криївками у В.О. - доручаю другові Каменеві. Його завданням подбати, щоб і військо і населення мало своєчасно для себе землянки і криївки.

Наказ обов'язує з днем Його оголошення.

Слава Україні!

Шеф Штабу

/Черник/

Командир:

/-/ Еней

Наказ Командирам відділів.

1. На день 10.XII. 43р. год. 8 вислати по 4 кандидати з сотні і по 2 із самот. чоти на старш. школу.

Вимоги: бойовитість, осн. не нижче 5-ти кл. фізично і морально видержливий.

Вивінування: кріс, 50 шт. амуніції, комплект одягу. Зголоситися до Беркута.

Долучити подрібну характеристику.

2. Дня 13. XII. відбудеться відправа. Обовязкова присутність командирів: Ярбей, Юрко, Макс, Цимбал, Певний, Вюн, Докс, Вороний, Столяр, Зголоситися 12. XII. у Беркута про напрямок.

3. Командири усіх відділів. На день 10. XII год. 8 курером прислати вповнений формуляр про наявність у відділі нацменів. /груз., татарів, азербайдж. і т.д./.

4. Переслати звіт про кількість машинок до писання і подати розмір їх шрифту.

5. Впровадження евід. карток: 3 днем 8.XII. впроваджується у відділах евіденційні картки, для обліку козаків, підстарший і старшин. Примірник долучаю. До ведення евід. справ призначаю др. Жука. При об'їздах усіх відділів оказати поміч. Допильнувати точного виконання. Картки передаються до штабу групи.

6. На 10.XII. год 8 предявити звіт про стан відділів на долу долученім зразку.

7. Карний відділ. Подається до відома усіх командирів про створення з днем 10. XII. карного відділу. Командантом карного відділу призначається друга сот. Галайду. Елемент непоправний /не брати під уваги політично-ненадійний/ спрямовувати через др. Вороного туди на перевишкіл.

8. На день 13. XII. вислати - усіх фельдш. і санітарів на інструктаж фельдшера - подр. Аніченко, через Беркута.

9. Призначення.

Друга Юрка із функції інспектора переводжу до бойової роботи на дорученому відтинку.

Шеф Штабу:

Слава

Україні.

Командир:

Звіт
від 15-30. XI. 43.

Дня 27. XI. Відходять чотами 2 сотні Буян та Довбуш.

Сотня Яреми через взяття участі в розброєнні козаків Носовичі для необхідної підготовки і дезинфекції, задержується до 8. XII. 43.

Відсланий курінь вивіновано повністю, під кожним доглядом.

До операції по здобуванні зброї, над магістралями виділені курені Ярбей і Юрко.

Відтиннок Шелетівка - Рівне і Рівне – Дубно - Броди.

Числовий стан відділу на 1. XII. 43.

Ч. п/п	назва частини	число повстанців
1	курінь Яр бей	260
2	курінь Юрко	350
3	курінь Крук	160

По підготовці до приходу червоних ведення пропагандивної роботи, копання криївок, очищування.

Копання криївок проходить досить повільно, не у всіх частинах, через постійне пересування з терену в терен.

Копання започатковане в Юрковому курені і азербаджан.

Очищування рядів ведеться від 25. XI. по цей час.

Відпущено в запілля на день 1. XII. - 34 чоти.

ДАРО, ф. Р – 30, оп. 2, спр. 33, арк. 108 – 116. Оригінал.

КЛОПОТАННЯ

10 жовтня 1996 р.

Голові Рівненської обласної
Державної адміністрації
п. Василюшину Р.Д.

Звертаюся до Вас і відповідно підтримую звернення моїх виборців с.Рудка Демидівського району, котрі на зборах жителів села і шляхом збору підписів прийняли рішення клопотатися про присвоєння новозбудованій школі у їхньому селі імені видатного командира УПА Юрія Чуйковського / «Юрка» /, в минулому жителя цього села, котрий, командуючи куренем УПА провів декілька десятків боїв з німецькими окупантами / в тому числі командував операцією захоплення містечка Мізоч в 1943 р. див.літопис УПА та книга М. Скорупського «Туди де бій за волю»/ і загинув у березні 1944 р.,

Прошу Вас, рішенням облдержадміністрації присвоїти новозбудованій школі с.Рудка імені курінного командира УПА Юрія Чуйковського.

Підписні листи з аналогічним побажанням жителів с.Рудка в кількості IX листів 308 підписів додаю.

З повагою
Народний депутат України

М.Поровський

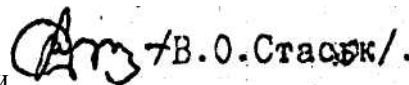
ЗАВІДУВАЧУ ДЕМИДІВСЬКИМ РАЙВО
ЖУКОВСЬКОМУ І. П.
ДИРЕКТОРА РУДКІВСЬКОЇ ЗШ І-ІІ СТ.
СТАСЮКА В. О.

Дирекція інформує, що 22 жовтня 1996 р. в школі відбулися збори трудового колективу, де розглядалось питання про доцільність присвоєння Рудківській ЗШ І-ІІ СТ.

Імені Ю.Чайковського.

Голосування проводилось таємно. З 23 членів трудового колективу за присвоєння імені Ю.Чайковського проголосувало 4 члени колективу, проти 15, утрималось-4.

Директор школи

 В.О.Стасюк/.

Виписка з протоколу №2 засідання батьківського комітету Рудківської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів від 13 листопада 1995р.

Присутні: Марценюк Г.В. — голова батьківського комітету, Воробій В.І., Свєреп'юк С.І., Кубко В.Г., Улянич В.В.

Запрошені: Макарчук, М.П.- голова виконкому сільської ради.

Порядок денний:

Розгляд питання про присвоєння школі Імені Ю. Чайковського.

СЛУХАЛИ: Стасюка В.0.- директора школи, який запропонував шляхом голосування виявити своє відношення до можливості присвоєння Рудківській ЗШ І-ІІ ступенів Імені Ю.Чайковського.

РІШЕННЯ: Шляхом відкритого голосування вирішили: школі Імені Ю.Чайковського не присвоювати. Голосували одногосно..

Голова батьківського комітету Р. Марцонюк
Директор школи Стасюк В.0

Народному депутату України
ПОРОВСЬКОМУ М.І.

Повідомляємо, що підняте Вами питання про присвоєння Рудківській середній школі Демидівського району імені курінного УПА Георгія Чуйковського -»Юрка» знаходиться в стадії розгляду.

У зв'язку з тим, що трудовий колектив школи, батьківський комітет школи та загальношкільні збори не підтримали думку про доцільність присвоєння Рудківській школі імені Г.Чуйковського-»Юрка», справа потребує більш ґрунтовного вивчення.

Про подальші результати розгляду цієї справи Вас буде повідомлено додатково.

Заступник голови адміністрації

І.Демянюк

Клопотання

Голові Рівненської облдержадміністрації
Червонію В.М.

На ім'я Рівненської обласної державної адміністрації 10 жовтня 1996 року вносились колективне звернення жителів села Рудка Демидівського району - 308 підписів на 11 стор. із проханням присвоїти новозбудованій школі в с. Рудка імені видатного командира УПА Юрія Чуйковського, жителя цього села, який загинув у боротьбі за незалежність України.

Тодішня влада шляхом тиску на вчительський колектив та бюрократичних перепон, а насправді з ідеологічних причин не виконала колективного прохання жителів села Рудка.

Прошу Вас, на виконання політичного курсу Президента України В.Ющенка щодо примирення воїнів ЧА та УПА, відновлення історичної справедливості щодо борців за волю України, присвоїти школі в селі Рудка Демидівського району ім'я видатного командира УПА Юрія Чуйковського.

Біографічну довідку Ю.Чуйковського та копії подань додаю.

Голова Республіканської Християнської партії

М.Поровський

Відповідь Рівненської ОДА п. М.Поровському

На Ваше звернення до голови Рівненської обласної державної адміністрації В.Червонія щодо присвоєння школі в селі Рудка Демидівського району ім'я видатного командира УПА Юрія Чуйковського управління освіти і науки Рівненської облдержадміністрації повідомляє наступне.

На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 05.02.03 р. №16332 Міністерство освіти і науки України, рекомендувало до створення нової нормативно-правової бази щодо присвоєння імен дотримуватися Тимчасового порядку присвоєння імен навчальним закладам. Згідно цього порядку подання відповідних матеріалів до Міністерства освіти і науки України здійснюється двічі на рік : до] червня та до 1 грудня поточного року та готуються до розгляду в Кабінеті Міністрів України відповідно у липні-серпні та січні.

Проте, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2004 р. № 910-р «Про тимчасове припинення розгляду питань присвоєння імен» передбачено тимчасово, до законодавчого врегулювання порядку присвоєння імен, припинити розгляд матеріалів із зазначеного питання щодо об'єктів, яким присвоєння імен провадилось Кабінетом Міністрів України.

Таким чином, до впровадження нових нормативних документів, присвоїти ім'я Юрія Чуйковського навчальному закладу села Рудка тимчасово неможливо.

Начальник управління

І.В. Ветров

Зміст

1. Як була написана книга -	1
2. На краю прірви -	6
3. Назустріч долі -	24
4. На шляху праведному -	31
5. Роззброювання “мельниковців” –	38
6. Рейд у Суражский ліс -	41
7. Небезпечні дороги -	51
8. Повстанські ночі-	58
9. Бої і походи -	67
10.Бій за Панську Долину –	73
11.Нічні дороги –	79
12.Рейд на Мізоч -	84
13.Полон і порятунок -	91
14.Засідка на коменданта –	100
15.Зустріч із зрадництвом –	105
16.Повстанське щастя –	111
17.Звірства поляків –	119
18.Відпочинок у лісовій базі УПА -	124
19.Бої на дорогах -	132
20.Зустріч з лісовиком –	140
21.Зустріч з поліцаями -	145
22.Поранення і повернення с «того світу» -	152
23.Останній день перед Великоднем -	161
24.Епілог-	165
25.Біографічна довідка –	167
26. Додатки-	169

Висловлюю глибоку подяку усім, хто надав допомогу при написанні цієї книги – Голові наукового відділу братства УПА Головнокомандуючому УПА 1950-1954рр., генералу Василю Куку й історику О. Вовку за консультації і добірку матеріалів УПА із Центрального Державного архіву; керівництву Ровенського обласного управління СБУ, зокрема М.В.Маслову за надану можливість ознайомитися із матеріалами архівної справи Ераста Чуйковського; голові Демидівської Райгосадміністрації П.Рухеру і начальнику управління освіти РДА В.Фещуку за спільну роботу над увіковіченням пам'яті командира УПА «Юрка» Г. Чуйковського – установку пам'ятної дошки в його честь у селі Рудка Демидівського району.

Звертаюся також до всіх читачів і особливо жителів Демидівського району з проханням підтримати моє звернення до депутатів Демидівського Ради про установку пам'ятника командирі УПА «Юрку» - Г.Чуйковському в райцентрі Демидівка і назви вулиці в його честь.

Прошу також шановних читачів – якщо Вам є що-небудь відомо про описувані в цій книзі чи події, справжні прізвища згаданих під псевдонімами воїнів УПА – сповістити на моє ім'я за адресою : м. Київ, вул. П.Сагайдачного 23/4, чи по тел. 8(044)463-71-06 для внесення доповнень при перевиданні цієї книги.

З повагою,

Микола Поровский